પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર

વિષયાનુક્રમણિકા

: પ્રકાશક :

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર આરાધક મંડળ

ઠે. મહાવીર નગર, ઝવેરી સડક, બંગલો
નં. ૧૬, નવસારી (ગુજરાત)

આવૃત્તિ ત્રીજી
વિ. સં. ૨૦૩૧
વીર સં. ૨૫૦૧
નકલ ૧૧૦૦

મૂલ્ય-રૂા. ૩=૫૦

: મુદ્રક :

શાહ મણિલાલ છગનલાલ
ઠે. શ્રી નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ-૧

પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર

વિષયાનુક્રમણિકા

પરિશિષ્ટ ૧ થી ૮

પ્રકાશકનું નિવેદન

શ્રી '**પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર**'ની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે. બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થતાં જ તેની નકલો ચપોચપ ઉપડી ગઈ હતી. ત્યાર પછી તેની ખૂબ જ માગણી ચાલુ હતી. એથી આ નવી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે.

પરમપૂજ્ય પંન્યાસજી મહારાજ શ્રી **ભદ્રંકરવિજયજી** ગણિવરશ્રીએ, મહામંત્ર શ્રી નવકાર ઉપર ખૂબ જ ચિંતન, મનન અને નિદિધ્યાસન કર્યું છે. આજ સુધીમાં આ વિષય ઉપર તેઓશ્રીએ '**નમસ્કાર મહામંત્ર**,' '**અનુપ્રેક્ષા**' કિરણ ૧–૨–૩ આદિ મનનીય અને ચિંતનશીલ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે.

જગતના જીવો શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની આરાધના દ્વારા કલ્યાણમાર્ગે વળે, એ હેતુથી આ શ્રી '**પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર**' ગ્રન્થનું પણ સુંદર અને સરળ, સુવાચ્ય શૈલિમાં તેઓશ્રીએ સર્જન કર્યું છે. આ આવૃત્તિમાં પાછળ '**સાધના**' નામક પુસ્તિકાનું લખાણ પણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

સૌ કોઈ તેના વાચન-મનન દ્વારા શ્રી નવકાર મહામંત્રના પ્રભાવને જાણી, શ્રી નવકાર પ્રત્યે આદર-બહુમાનવાળા બની, તેની આરાધનામાં ક્રમે ક્રમે આગળ વધી, અંતે તેમાં એકતાર થઈ આત્મકલ્યાણને સાધનારા બનો, એ જ અભ્યર્થના.

પ્રકાશક.

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર મહિમા

जिणसासणस्स सारो, चउदस पुव्वाण जो समुद्धारो ।
जस्स मणे नवकारो, संसारो तस्स किं कुणइ ॥१॥

અર્થ-શ્રી નવકાર એ શ્રી જિનશાસનનો સાર છે અને ચૌદ પૂર્વનો સમ્યગ્ ઉદ્ધાર છે. તે (નવકાર) જેના મનને વિષે સ્થિર છે, તેને સંસાર શું કરે? અર્થાત્ સંસાર તેનું કાંઈ પણ અનિષ્ટ કરવા સમર્થ નથી. (૧)

भोयणसमये सयणे विबोहणे पवेसणे भए वसणे ।
पंचनमुक्कारं खलु सुमरिज्जा सव्वकालंपि ॥२॥

અર્થ-ભોજન સમયે, શયન સમયે, જાગવાના સમયે, પ્રવેશ સમયે, ભય સમયે, કષ્ટ સમયે અને વળી સર્વ સમયે, નિશ્ચે પંચ નમસ્કારનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. (૨)

नवकार इक्क अक्खर पावं फेडेइ सत्त अयराइं ।
पन्नासं च पएणं पणसयसागर समग्गेणं ॥३॥

અર્થ-નવકારનો એક અક્ષર સાત સાગરોપમના પાપનો નાશ કરે છે. એક પદથી પચાસ અને સમગ્ર નવકારથી પાંચસો સાગરોપમના પાપો નાશ પામે છે. (૩)

एसो मंगल निलओ भव विलओ सयल संघ सुहजणओ ।
नवकार परम मंतो चिंतियमित्तो सुहं देइ ॥४॥

અર્થ-[illegible] નવકાર મંત્ર [illegible] મંગળના ઘરસમાન [illegible] ઉત્પન્ન કરનાર [illegible] સુખ આપે છે. (૪)

પ્રસ્તાવના

(બીજી આવૃત્તિમાંથી)

'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' નામના આ પુસ્તકમાં નમસ્કાર સંબંધી કેટલાક અગત્યના વિચારોનો સંગ્રહ છે. શ્રી 'પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' એ શ્રી જૈનશાસનનું અણમોલું રત્ન છે. જ્યારે ઘરમાં આગ લાગે, ત્યારે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય જેમ બીજી બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીને સઘળી આપત્તિઓનો પાર પમાડવામાં સમર્થ એવા એક જ મહારત્નને ગ્રહણ કરે છે, તેમ શાસ્ત્રો કહે છે કે–ધીર બુદ્ધિવાળા અને ઉત્તમ લેશ્યાવાળા સાત્વિક પુરુષો સર્વનાશના સમયે અનન્ય શરણ્ય દ્વાદશાંગના રહસ્યભૂત એવા આ એક જ 'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' રૂપી મહારત્નને ગ્રહણ કરે છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર રૂપ ભાવરત્નનું મૂલ્ય સમજવું ઘણું કઠિન છે. એને સમજવા માટે જેટલું વિચારાય અને લખાય તેટલું ઓછું છે. કેવળ શબ્દો અને વિચારો વડે જ તેનું માપ કાઢવું દુષ્કર છે. એનું મૂલ્ય સમજાવવા માટે શાસ્ત્રકાર ભગવંતોને પણ ઉપમાઓ અને રૂપકોનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. જેમ કે–પાપરૂપી પર્વતને ભેદવા માટે વજ્રસમાન, કર્મરૂપી વનને બાળવા માટે દાવાનળસમાન, દુઃખરૂપી વાદળોને વિખેરવા માટે પ્રચંડ પવનસમાન, મોહરૂપી દાવાનળને શાન્ત કરવા માટે નવીન મેઘસમાન, અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને ટાળવા માટે મધ્યાહ્નના સૂર્યસમાન, કલ્યાણરૂપી કલ્પવેલડીના અવંધ્ય

બીજસમાન, દારિદ્ર્યરૂપી કંદને જડ-મૂળથી ઉખેડવા માટે વરાહની દાઢાસમાન, સમ્યક્ત્વરૂપી રત્નને ઉત્પન્ન થવા માટે રોહણાચલની ધરતીસમાન, વગેરે અનેક ઉપમાઓ વડે 'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર'ને શાસ્ત્રકારોએ બિરૂદાવ્યો છે-તેને ઓળખાવવા માટે પ્રયાસ કર્યો છે. શ્રી નવકાર ફળ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

किं एस महारयणं, किं वा चिंतामणिव्व नवकारो ।
किं कप्पदुमसरिसो, नहु नहु ताणं वि अहिययरो ॥१॥

'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' એ શું મહારત્ન છે? અથવા ચિંતામણિ સમાન છે? અથવા કલ્પવૃક્ષસમાન છે? નહિ, નહિ! એ તો સૌથી પણ અધિકતર છે. ચિંતામણિરત્ન અને કલ્પતરુ વગેરે એક જ જન્મમાં સુખના હેતુ છે, જ્યારે [illegible] એવો નવકાર તો સ્વર્ગાપવર્ગને આપનારો છે.

રૂપકો અને ઉપમાઓ વડે 'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર'નો મહિમા કંઈક અંશે બુદ્ધિગોચર થાય છે, તો પણ તેનો ખરો મહિમા સમજવાનું એકનું એક સાધન તો તેની વિધિપૂર્વક આરાધના છે. શ્રી મહાનિશિથસૂત્રમાં તે વિધિ બતાવતાં કહ્યું છે કે-

तिविहकरणोवउत्तो, खणे खणे सीलसंजमुज्जुत्तो ।
अविराहियवयनियमो, सो वि हु अइरेण सिज्झेज्जा ॥२॥

ત્રણ કરણોથી (મન-વચન-કાયાથી) ઉપયોગવાળો ક્ષણે ક્ષણે, શીલ અને સંયમમાં ઉદ્યમી રહીને તથા વ્રત

અને નિયમોનું અખંડ પાલન કરીને જે.શ્રી તીર્થંકરોનું નામ ગ્રહણ કરે છે, તે જીવ અલ્પકાળમાં સિદ્ધિગતિને પામે છે. (૧)

'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર'નો ખરો પ્રભાવ તેની સાધનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ તે સાધનામાં ઉત્સાહિત થવા માટે તેના શાબ્દિક પરિચયની અપેક્ષા રહે છે અને તે માટે ઉપમાઓ, રૂપકો તથા અલંકારોની પણ આવશ્યકતા રહે છે. તે બધી વસ્તુઓ વિચાર કરવામાં પ્રેરે છે. શાસ્ત્રોમાં એને અનુપ્રેક્ષા સ્વાધ્યાય કહેલો છે. અનુપ્રેક્ષા સ્વાધ્યાયને રત્નશોધક અગ્નિની ઉપમા આપવામાં આવી છે. રત્નને પ્રાપ્ત થએલો અગ્નિ જેમ રત્નના મળને બાળી નાંખી શુદ્ધિને પેદા કરે છે, તેમ આત્મરત્નને પ્રાપ્ત થએલો અનુપ્રેક્ષારૂપી અગ્નિ કર્મમળને બાળી નાંખી આત્મશુદ્ધિને પેદા કરે છે. અનુપ્રેક્ષા વિચારસ્વરૂપ છે. જોયેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા પદાર્થો ઉપર ફરી ફરી વિચાર કરવો અને ચિંતન કરવું, એનું નામ અનુપ્રેક્ષા છે. એથી જ્ઞાન પરિપક્વ થાય છે અને પ્રતીતિ દૃઢ થાય છે. પ્રતીતિપૂર્વકનું દૃઢ જ્ઞાન સંવેગ અને વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરે છે તથા ચિત્તવૃત્તિને કૈવલ્ય અને મોક્ષ તરફ વાળે છે.

'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' ઉપરની અનુપ્રેક્ષામાં એ બધા ગુણો રહેલા છે. ઉપરાન્ત કુતર્કોથી ઉત્પન્ન થતા મિથ્યા વિચારોને ભગાડી દેવાનું પણ એનામાં સામર્થ્ય છે. એથી એના પઠન, પાઠન, શ્રવણ, મનન, પ્રતિપત્તિ અને સ્વીકાર વગેરેમાં મન લાગે છે, તેના જાપ, ધ્યાન વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ

થાય છે; અનુક્રમે સ્થિરતા આવે છે અને સિદ્ધિ મળે છે. સિદ્ધિ માટે સ્થિરતા જોઈએ, સ્થિરતા માટે પ્રવૃત્તિ જોઈએ અને પ્રવૃત્તિ માટે ઇચ્છા જોઈએ. એ ઇચ્છા પેદા કરવાનું સામર્થ્ય અનુપ્રેક્ષા સ્વાધ્યાયમાં રહેલું છે. એકની એક વાતનો પુનઃ પુનઃ શાસ્ત્રાનુસારી વિચાર કરવાથી કુતર્કોનું બળ ઘટી જાય છે તથા ઇચ્છા અને પ્રવૃત્તિમાં પ્રતિબંધક કુવિકલ્પો શમી જાય છે.

'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર'ના મૂળમાં 'ગુણરાગ' રહેલો છે. ગુણરાગ એ ગુણહીન જીવોની ઉન્નતિમાં મુખ્ય હેતુ છે. જ્યાં સુધી જીવમાં દોષ રહેલા છે, ત્યાં સુધી તે દોષોમાંથી મુક્ત થવા માટે જેમ તેની પુનઃ પુનઃ નિંદા અને ગર્હા આવશ્યક છે, તેમ જ્યાં સુધી જીવમાં ગુણોનો અભાવ છે, ત્યાં સુધી તે ગુણોના પ્રાપ્તિ માટે ગુણસ્તુતિ અને ગુણપ્રશંસા પણ તેટલી જ જરૂરની છે. દોષોના સેવનમાં શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ જે પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવ્યું છે, તેના કરતાં દોષોનું સેવન કર્યા બાદ તેની નિંદા, ગર્હા, આલોચના કે પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ કરનારને તે ઘણું વધતું જાય છે, અનંતગુણું પણ બની જાય છે. એ જ નિયમ ગુણોના વિષયમાં પણ લાગુ પડે છે. કોઈ ગુણ જીવમાં ન હોવો એ તેટલું દોષપાત્ર નથી, જેટલું પોતામાં ગુણ ન હોવા છતાં જે ગુણવાન છે, તેની સ્તુતિ કે પ્રશંસા, વિનય કે ભક્તિ નહિ કરવામાં દુષ્ટતા-દોષપાત્રતા રહેલી છે. એ કારણે દોષના અતિક્રમણની જેમ ગુણોની સ્તુતિને પણ શાસ્ત્રકારોએ એક

આવશ્યક કર્ત્તવ્ય તરીકે પ્રયોજેલ છે. ગુણસ્તુતિ વિના નિર્ગુ-ણતાનિવારણનો બીજો કોઈ ઉપાય શાસ્ત્રકારોએ જોયો નથી. જ્યાં સુધી ગુણસ્તુતિના માર્ગે જીવ વળે નહિ, ત્યાં સુધી નિર્ગુણ અવસ્થામાંથી મુક્તિ મળવાની આશા આકાશકુસુમવત્ છે.

'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' એ ગુણસ્તુતિ રૂપ છે. સ્તુતિ ગુણવાનની જ હોય. પંચપરમેષ્ઠિ પરમ ગુણવાન છે, તેથી તેમની સ્તુતિ રૂપ 'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' ઉત્કૃષ્ટ મંત્ર રૂપ બને છે. સુવિહિતશિરોમણિ આચાર્યભગવંત શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ દેવતાની સ્તુતિને વિશિષ્ટ મંત્ર રૂપ કહે છે.

जपः सन्मंत्रविषयः, स चोक्तो देवतास्तवः ।
दृष्टः पापापहारोऽस्माद्विषापहरणं यथा ॥१॥

અર્થ-જેમ તથાપ્રકારના મંત્રોથી વિષાપહાર થાય છે, તેમ દેવતાની સ્તુતિ રૂપ સન્મંત્રોથી પાપનો અપહાર થાય છે. (યોગબિન્દુ શ્લોક-૩૮૧)

'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' એ ત્રણેય કાળ અને ત્રણેય લોકમાં થઈ ગએલા, થઈ રહેલા અને ભવિષ્યમાં થનારા મહર્ષિ-ઓને પ્રણામ રૂપ હોવાથી પરમ સ્તુતિ રૂપ છે અને તેથી જ મહા મંત્ર રૂપ પણ છે. તેનાથી સર્વ પાપનો સર્વથા નાશ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેનાથી સર્વ કાળ અને સર્વ લોકના સર્વ મહર્ષિઓનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે. સાથે જ

१-"से भयवं ! किमेयस्स अचिंतचिंतामणिकप्पभू-यस्स पंचमंगलमहासुअक्खंधस्स सुत्तत्थं पन्नत्तं ? गोयमा !

તેઓ ઉપર પરમ ભક્તિભાવને ધારણ કરનારા ચારેય નિકાયના દેવો અને દેવેન્દ્રો, અસુરો અને અસુરેન્દ્રો, વિદ્યાધરો અને નરેન્દ્રોનો પણ અનુગ્રહ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ પાંચેય પ્રકારના ભૂતો અને સમગ્ર સચરાચર સૃષ્ટિ અનુકૂળતાને ધારણ કરનારી બને છે. ગુણસ્તુતિનું આ ઉત્કૃષ્ટ ફળ છે.

ગુણરાગનો પ્રભાવ વર્ણવતાં સકલસિદ્ધાન્તવેદી મહોપાધ્યાય શ્રી **યશોવિજયજી** મહારાજ ફરમાવે છે કે-

गुणी च गुणरागी च, गुणद्वेषी च साधुषु ।
श्रूयन्ते व्यक्तमुत्कृष्टमध्यमाऽधमबुद्धयः ॥ १ ॥
ते च चारित्रसम्यक्त्वमिथ्यादर्शनभूमयः ।
अतो द्वयोः प्रकृत्यैव, वर्तितव्यं यथाबलम् ॥२॥

અર્થ-ગુણી, ગુણરાગી અને ગુણદ્વેષી-એમ ત્રણ

इय एयस्स अचिंतचिंतामणिकप्पभूयस्स पंचमंगलमहासुअखंधस्स णं सुत्तत्थं पन्नत्तं, तं जहा, जे णं पंचमंगलमहासुअखंधे से णं सयलागमंतरोववत्ती (१) तिलतिल्ल (२) कमलमयरंद (३) सव्वलोअपंचत्थिकाय (४) मिव जहत्थकिरियाणुगायसब्भूयगुणक्कित्तणे जहिच्छियफलसाहगे चेव परमथुइवाए, सा य परमथुई कायव्वा सव्वजगुत्तमाणं, सव्वजगुत्तमे य जे केइ भूए, जे के भविस्संति, ते सव्वे वि अरिहंतादओ चेव नोणमन्नेत्ति, ते य पंचहा, अरिहंते, सिद्धे, आयरिए, उवज्झाए, साहूणो, तत्थ एएसिं चेव गब्भत्थसब्भावो इमो तं जहा-

પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે. શાસ્ત્રમાં તેને અનુક્રમે ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને અધમ બુદ્ધિવાળા કહ્યા છે. તેઓ અનુક્રમે ચારિત્ર, સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વની ભૂમિકા ઉપર રહેલા છે. માટે પ્રથમની બે ભૂમિકા માટે શક્તિ મુજબ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. (૧-૨)

સ્વયં ગુણી એ ચારિત્રવાન્ છે, માટે ઉત્કૃષ્ટ છે. ગુણરાગી એ સમ્યક્ત્વવાન્ છે, માટે મધ્યમ છે. ગુણદ્વેષી એ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, માટે અધમ છે. પોતાનામાં અધમતા ન આવી જાય તે ખાતર ગુણવાન ન બની શકાય, તો પણ ગુણરાગી તો રહેવું જ જોઈએ. ગુણરાગી આત્મા ગુણવાન ન હોવા છતાં, ગુણસ્તુતિ અને ગુણપ્રશંસાના યોગે સમ્યક્ત્વવાન્ રહી શકે છે. 'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' એ ગુણસ્તુતિ અને ગુણરાગ રૂપ હોવાથી સમ્યક્ત્વની ભૂમિકાને ટકાવી રાખનાર છે, તેથી પ્રત્યેક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનો તે આધાર છે, પ્રાણ છે, આશ્રય છે અને પરમ આલંબન છે.

સ્તુતિકાર શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજી એક સ્થળે ફરમાવે છે કે-

त्वं मे माता पिता नेता, देवो धर्मो गुरुः परः ।
प्राणाः स्वर्गोऽपवर्गश्च, सत्त्वं तत्त्वं मतिर्गतिः ॥१॥

અર્થ-'હે ભગવન્! તું મારે માટે ઉત્કૃષ્ટ માતા છે, પિતા છે, નેતા છે, દેવ છે, ધર્મ છે, ગુરુ છે, પ્રાણ છે, સ્વર્ગ છે, અપવર્ગ છે, સત્ત્વ છે, તત્ત્વ છે, મતિ છે અને ગતિ છે. (૧)

સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા માટે ગુણરાગ એ મુખ્ય ચીજ છે. તેના વિના એનું આંતરજીવન–અંતરાત્મભાવ ક્ષણવાર પણ ટકી શકતો નથી. 'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' એ ગુણરાગ અને ગુણસ્તુતિ રૂપ હોવાથી સર્વ લોકમાં રહેલા સર્વ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓનો તે શ્વાસ છે. શ્વાસની જેમ સર્વ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓ તેને કંઠને વિષે ધારણ કરે છે. સમ્યક્ત્વની ભૂમિકા ટકાવી રાખવા માટે તે અનિવાર્ય છે.

ત્રણ પ્રકારના આત્માનાં લક્ષણો બતાવતાં શ્રી અધ્યાત્મસાર પ્રકરણના યોગાનુભવ અધિકારમાં કહ્યું છે કે–

विषयकषायावेशः, तत्त्वाऽश्रद्धा गुणेषु च द्वेषः ।
आत्माऽज्ञानं च यदा, बाह्यात्मा स्यात्तदा व्यक्तः ॥१॥

અર્થ–વિષય–કષાયનો અભિનિવેશ, તત્ત્વની અશ્રદ્ધા, ગુણનો દ્વેષ અને આત્માનું અજ્ઞાન, એ બહિરાત્માનું લક્ષણ છે.

આથી નક્કી થાય છે કે–ગુણદ્વેષ ટળ્યા વિના બહિરાત્મભાવ જતો નથી અને અંતરાત્મભાવ આવતો નથી.

ચતુર્થ ગુણસ્થાનકથી માંડી બારમા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ સુધીની અવસ્થા અંતરાત્મભાવની અવસ્થા છે. એમાં સમ્યક્ત્વ, વિરતિ, અપ્રમાદ અને શ્રેણિનું આરોહણ અંતર્ભાવ પામે છે. ક્ષપકશ્રેણિના અંતે પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. કેવળજ્ઞાન, યોગનિરોધ, કર્મનાશ અને સિદ્ધિનિવાસ, એ પરમાત્મભાવના લક્ષણો છે. એ રીતે ગુણરાગ પરમાત્મભાવનું બીજ બની જાય છે.

'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' એ ગુણરાગનું પ્રતીક છે. એનાથી જો ગુણરાગ ન હોય તો જાગે છે અને જો હોય તો વધે છે. અંતરાત્મભાવને લાવનાર, તેને ટકાવનાર, વધારનાર અને છેવટે પરમાત્માભાવ સુધી પહોંચાડનાર 'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' છે. તેથી માર્ગાનુસારીની ભૂમિકાથી માંડી સર્વ સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિધર જીવોનું 'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' એ પરમ આવશ્યક કર્ત્તવ્ય છે. ધર્મના પ્રારંભથી અંત સુધી પ્રત્યેક ધર્માર્થી આત્માની ઉન્નતિમાં તે પરમ સહાયક થઈ પડે છે. એથી જ પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કહ્યું છે કે–

સવિ મંત્રમાં સારો, ભાખ્યો શ્રી નવકાર;
કહ્યા ન જાયે રે એહના, જેહ છે બહુ ઉપકાર. (૧)

શ્રી નવકાર એ સર્વ મંત્રોમાં સારભૂત છે. એના ઉપકાર એટલા બધા છે કે–તે વાણીથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી.

તેના ઉપર જેટલો વધુ વિમર્શ થાય અને જેટલી વધુ અનુપ્રેક્ષા થાય, તેટલી એકાન્તે હિતકર છે, એમ માનીને જુદા જુદા પ્રસંગોએ 'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર' ઉપર જુદા જુદા વિચારો સ્ફુર્યા તેને લિપિબદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. જે જે ગ્રન્થ, સાહિત્ય કે લખાણના વાંચનથી આ લખવામાં પ્રેરણા મળી હોય, તે તે સર્વ ગ્રન્થકારો અને લેખકો પ્રતિ કૃતજ્ઞતાભાવ દર્શાવીએ છીએ અને સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ જે કાંઈ લખાયું હોય, તેનો 'મિચ્છા મિ દુક્કડં' દેવાપૂર્વક આ લઘુ પ્રસ્તાવના પૂરી કરીએ છીએ.

–પં. ભદ્રંકરવિજય ગણી

ત્રીજી આવૃત્તિ અંગે બે બોલ

'પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર'–એ ધર્મની સાધનાનો એક મહત્ત્વનો પ્રકાર છે. આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ સ્વરચિત 'લલિતવિસ્તરા' નામની શક્રસ્તવની ટીકામાં ફરમાવે છે કે–"धर्मं प्रति मूलभूता वन्दना ।" ધર્મનું પ્રથમ પગથિયું વન્દના છે અને તે વન્દના સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણ-સંપન્ન પરમેષ્ઠિ ભગવંતોને કરવાથી હૃદયમાં ધર્મબીજનું વપન થાય છે, ધર્મની પુષ્ટિ, શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ થાય છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ–એ ચાર પુરુષાર્થ છે. ચારેયનું મૂળ ધર્મ છે. ધર્મપુરુષાર્થને પરમેષ્ઠિ નમસ્કારની સાથે અવિનાભાવ સંબંધ છે. તેથી પરમેષ્ઠિ નમસ્કારને સુદૃઢ બનાવવા માટે 'સાધના' વિષયક એક પ્રકરણ આ પુસ્તકની સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કારના વાંચનની સાથે બુદ્ધિશાળી આત્માઓને 'સાધના' પ્રકરણમાં વર્ણવેલ ચાર પુરુષાર્થ સંબંધી શાસ્ત્રીય વિવેચન વાંચવાથી અપૂર્વ શ્રદ્ધાબળ પ્રાપ્ત થશે અને જ્ઞાનપૂર્વકની શ્રદ્ધા સાથે પરમેષ્ઠિ નમસ્કારની સાધના અપૂર્વ વેગ આપનારી નિવડશે.

–પં. ભદ્રંકરવિજય ગણી

卐

શ્રી
પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર

: લેખક :
પૂ. પંન્યાસજી મહારાજ શ્રી
ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર

શ્રી નવકાર મહામંત્ર એ સારની પોટલી છે,
રત્નની પેટી છે અને સર્વ ઈષ્ટનો સમાગમ છે.

અંતકાળે જેણે શ્રી નવકાર મહામંત્રને યાદ કર્યો,
તેણે સકળ સુખને આમંત્રણ કર્યું છે અને
સકળ દુઃખોને હંમેશને માટે તિલાંજલી
આપી છે.

શ્રી નવકારના પ્રભાવથી વ્યાધિ, જળ, અગ્નિ,
ચોર, સિંહ, હાથી, સંગ્રામ અને સર્પ વગેરેના
ભયો પણ નાશ પામે છે.

ચિત્તથી ચિંતવેલું, વચનથી પ્રાર્થેલું અને
કાયાથી પ્રારંભેલું ત્યાં સુધી જ સફળ નથી થતું,
કે જ્યાં સુધી શ્રી પરમેષ્ઠિ–નમસ્કાર મહામંત્રને
સ્મરવામાં આવ્યો નથી.

જે ભાવપૂર્વક એક લાખ નવકાર ગણે છે તથા
વિધિપૂર્વક શ્રી અરિહંતદેવને પૂજે છે, તે આત્મા
અવશ્ય તીર્થંકરનામકર્મ ગોત્રને ઉપાર્જે છે.

॥ अर्हम् ॥

॥ नमः श्रीजिनप्रवचनाय ॥

॥ नमोऽर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसर्वसाधुभ्यः ॥

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની લોકોત્તરતા

જેનો પાઠ કરવા માત્રથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય તેને મંત્ર કહે છે અને જેને સિદ્ધ કરવા માટે જપ, હોમ, હવન આદિ ક્રિયા કરવી પડે તેને વિદ્યા કહે છે.

શાસ્ત્રોમાં બીજી રીતે પણ વિદ્યા અને મંત્રનો ભેદ બતાવ્યો છે. કહ્યું છે કે–જેની અધિષ્ઠાતા દેવતા સ્ત્રી હોય તે વિદ્યા અને જેના અધિષ્ઠાતા દેવ પુરુષ હોય તે મંત્ર છે. વળી મંત્ર એ શું વસ્તુ છે? તેને વિશેષ સમજાવવા માટે શાસ્ત્રકારમહર્ષિઓ ફરમાવે છે કે–મંત્ર એ અક્ષર કે અક્ષરનો સમૂહ છે. અક્ષર કે અક્ષરના સમૂહને છોડીને મંત્ર બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. વળી 'निर्बीजमक्षरं नास्ति' અથવા 'नास्त्यनक्षरं मंत्रम्।' અર્થાત્ એવો કોઈ અક્ષર નથી, કે જેમાં મંત્રશક્તિ ન હોય; અથવા અક્ષરને છોડીને મંત્ર બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. અક્ષર કે અક્ષરના સમૂહાત્મક શબ્દમાં અપરિમિત શક્તિ રહેલી છે, એમ આજે સર્વ કોઈ બુદ્ધિશાળી વર્ગને સ્વીકારવું પડે છે. ગાવું અને બજાવવું, હસવું અને રોવું, ઈત્યાદિ પણ વાતાવરણ ઉપર અમુક પ્રકારની અસર નાંખે છે અને તે પણ વર્ણાત્મક નહિ તો ધ્વન્યાત્મક

શબ્દશક્તિનો જ એક પરિચય છે. રણસંગ્રામમાં સુરીલાં વાજાં જે અસર ઉપજાવે છે, તે અસર અન્ય પ્રસંગનાં વાજાંઓ નથી જ ઉપજાવતાં. આકાશમાં મેઘની ગર્જના જે ભાવ પેદા કરે છે તે જુદો હોય છે અને રણસંગ્રામમાં તોપોની ગર્જના જે ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે તે વળી જુદો જ હોય છે. જેમ ધ્વન્યાત્મક શબ્દોની જુદી જુદી અસર છે, તેમ વર્ણાત્મક શબ્દોની તેથી પણ મહાન્ જુદા જુદા પ્રકારની અસર માનેલી છે અને તે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં પણ આવે છે. એક વ્યાખ્યાતાના મુખમાંથી નીકળેલા ઉત્સાહપ્રેરક શબ્દો વાતાવરણને ઉમંગી બનાવે છે અને તે જ વ્યાખ્યાતાના મુખમાંથી નીકળેલા નિરાશાજનક શબ્દો વાતાવરણને ગમગીન બનાવી દે છે. વિવિધ પ્રકારના રસોનું પોષણ થવામાં વક્તા કે લેખકની શબ્દશક્તિ સિવાય બીજા કોનો પ્રભાવ છે?

શબ્દશક્તિ અચિન્ત્ય છે, માત્ર તેના યોજક યોગ્ય પુરુષની જ જરૂર હોય છે. કયા શબ્દોનાં મિલનથી કેવા પ્રકારની શક્તિ પેદા થાય છે? તેના જાણનાર આ જગતમાં દુર્લભ છે. પરન્તુ જ્યારે જાણનારના હાથમાં અક્ષરો કે શબ્દો આવે છે, ત્યારે તે વિવિધ પ્રકારની શબ્દરચના દ્વારા શ્રોતાઓના ચિત્તનાં સંતાપ અને દિલનાં દુઃખોને ક્ષણવારમાં શાન્ત કરી દે છે. પૂર્વધરોની દેશનાશક્તિ કેવળજ્ઞાની-તુલ્ય દેખાય છે, તે આ દૃષ્ટિએ સમજવાનું છે. 'શ્રુતકેવલી' શબ્દની એક વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે—તેઓ સર્વાક્ષર-સન્નિપાતી હોય છે, સર્વ અક્ષરો અને તેના પરસ્પર મિશ્રણથી બનતા સર્વ અર્થોને તેઓ જાણતા હોય છે અને તેથી

તેઓની ઉપદેશકશક્તિ અમોઘ બને છે.

મંત્રોમાં કેવળ અક્ષરોની કાર્યસાધક શક્તિ હોય છે, એટલું જ નહિ તેમાં બીજી શક્તિઓ પણ કામ કરે છે અને તે છે મંત્રના યોજકની શક્તિ, મંત્રના વાચ્યપદાર્થોની શક્તિ, મંત્રયોજકના હૃદયની ભાવના તથા મંત્રસાધકના આત્મામાં રહેલો મંત્રશક્તિ ઉપરનો ભાવ, અખંડ વિશ્વાસ, નિશ્ચળ શ્રદ્ધા, વગેરે વગેરે. તાત્પર્ય એ છે કે-મંત્ર કેવળ અક્ષર કે પદસ્વરૂપ જ નથી, પણ પદ, પદાર્થ, પદના યોજક તથા પદના પ્રયોજકની ભાવનાઓ અને શક્તિઓના એકંદર સરવાળારૂપ છે. મંત્રની શક્તિ એ ચારને અનુરૂપ હોય છે. જો મંત્રનો યોજક ક્લિષ્ટપરિણામી હોય તો મંત્ર મારક બને છે અને અસંક્લિષ્ટપરિણામી-નિર્મળ બુદ્ધિવાળો હોય તો તેનો યોજેલો મંત્ર તારક બને છે.

લૌકિક મંત્રશક્તિનો પ્રયોગ મુખ્યત્વે આકર્ષણ, વશીકરણ, ઉચ્ચાટન, વિદ્વેષણ, સ્તંભન, સંમોહન આદિ લૌકિક કાર્યો માટે જ થાય છે. કોઈ વ્યક્તિને પોતા તરફ ખેંચવા, કોઈને વશ કરવા, કોઈ પ્રતિપક્ષીને ઉડાડવા, કોઈ દુશ્મનનો નાશ કરવા, કોઈને સ્તંભિત કરવા કે કોઈને મોહિત કરવા માટે લૌકિક મંત્રશક્તિનો ઉપયોગ હોય છે અને તે મંત્રની સફળતાનો આધાર મંત્રનો પ્રયોગ કરનાર સાધકની સાધનાશક્તિ વગેરે ઉપર રહે છે. કોઈ પ્રયોગ કરનાર સાચો ન હોય પણ ધૂર્ત હોય, તો મંત્ર નિષ્ફળ જાય છે. સાધક સત્ય હોય પણ મંત્ર અશુદ્ધ હોય, અથવા મંત્ર શુદ્ધ હોય પણ તેનું ઉચ્ચારણ અશુદ્ધ હોય, અથવા

ઉચ્ચારણ શુદ્ધ હોય પણ પ્રયોજકનું ચિત્ત એકાગ્ર ન હોય કે શ્રદ્ધારહિત હોય, તો પણ મંત્રશક્તિ કાર્યકર થઈ શકતી નથી. જ્યાં એ બધી વસ્તુ શુદ્ધ અને પૂર્ણ હોય, ત્યાં જ મંત્રશક્તિ ધાર્યું કાર્ય નિપજાવી શકે છે.

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર આ દૃષ્ટિએ વિશ્વના સમસ્ત મંત્રોની અંદર અગ્રસ્થાન ધરાવે છે. તેની શક્તિ અતુલ છે, કારણ કે–તેના યોજક લોકોત્તર મહાપુરુષો છે. અર્થથી તીર્થંકરો અને સૂત્રથી ગણધરભગવંતો યોજક છે, તેનો વાચ્યાર્થ લોકોત્તર મહર્ષિઓને પ્રણામરૂપ છે, તેમજ તેના અક્ષરોનો સંયોગ અને પદોની રચના સરળ અને સ્પષ્ટ છે. સૌ કોઈ સહેલાઈથી અને સરળતાથી તેનો પાઠ કે ઉચ્ચારણ કરી શકે અને તેનો અર્થ સમજી શકે તેમ છે. તેનું સ્મરણ તથા જાપ મોટે ભાગે સમ્યગ્દૃષ્ટિ, ભવથી નિઃસ્પૃહ અને એક મુક્તિસુખના જ કામુક ઉત્તમ પુરુષો કરનારા હોય છે.

વિશ્વના અન્ય મંત્રો જ્યારે કામના કરવાથી તેની પૂર્તિ કરે છે, ત્યારે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર નિષ્કામપણે જપવાથી સઘળી કામના પૂર્ણ કરે છે, એ તેની આશ્ચર્યકારકતા છે અને તેના પ્રણેતાઓની અપૂર્વ નિષ્કામતાનું પરમ પ્રતીક છે.

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની બીજી વિશેષતા એ છે કે–તેના દ્વારા જે પુરુષોની આરાધના કરવામાં આવે છે, તે બધા વીતરાગ અને નિઃસ્પૃહ મહાત્માઓ છે. જ્યારે વિશ્વના અન્ય મંત્રોના આરાધ્યદેવો સંસારી, સ્પૃહાવાળા અને સરાગી આત્માઓ છે. શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર સર્વાધિક

શક્તિશાળી હોવાનું કારણ એ મંત્રના અધિનાયકોની પરમ વિશુદ્ધિ પણ છે, કારણ કે-સરાગીની શક્તિ ગમે તેટલી મોટી હોય તો પણ, વીતરાગતાની અચિંત્ય શક્તિમત્તા અને પ્રભાવશાલીતારૂપી સાગરની આગળ તે એક બિન્દુ જેટલી પણ હોતી નથી.

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની ત્રીજી વિશેષતા એ છે કે-જ્યાં અન્ય મંત્રોમા દેવતા અધિષ્ઠાતા તરીકે છે, ત્યાં આ મંત્રમાં દેવતા સેવકરૂપે રહે છે; અર્થાત્ એક જગ્યાએ દેવોને સેવવાપણું છે, જ્યારે અન્ય જગ્યાએ દેવો પણ સેવક બને છે લૌકિક મંત્ર માત્ર દેવાધિષ્ઠિત હોય છે. તેનો જાપ કરવાથી મંત્રનો સ્વામી દેવતા જ્યારે વશ થાય છે, ત્યારે તે મંત્ર સિદ્ધ થયેલો કહેવાય છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર મહામંત્રમાં તેથી જુદું છે. તેનો સ્વામી હોવાની શક્તિ કોઈ દેવતામાં પણ નથી અને દેવો પણ તેના સેવક થઈને રહે છે. જેઓ તે મહામંત્રની આરાધના કરે છે, તેઓની મંત્ર પ્રત્યેની ભક્તિને વશ થઈને દેવો તે આરાધકોના પણ સેવક બનીને રહે છે એથી સિદ્ધ થાય છે કે-કોઈ દેવતાની શક્તિના કારણે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર શક્તિશાળી કે પ્રભાવસંપન્ન નથી, પણ નમસ્કાર મહામંત્રની પોતાની શક્તિ અને પોતાનો પ્રભાવ જ એવો અચિન્ત્ય છે કે-દેવોને પણ વશ રહેવું પડે છે.

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની ચોથી વિશેષતા એ છે કે-અન્ય મંત્રો જ્યારે અત્યંત ગૂઢાર્થક તથા ઉચ્ચારણમાં કિલષ્ટતર હોય છે, ત્યારે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર શબ્દથી

અતિ સ્પષ્ટ અને અર્થથી અત્યંત સરળ છે. બુદ્ધિમાનથી માંડી બાળક પર્યંત સૌ કોઈ તેનો પાઠ સરળતાથી અને તેનું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ રીતિએ કરી શકે છે તથા તેના અર્થનું જ્ઞાન પણ સહેલાઈથી મેળવી શકે છે.

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની આ સરળતા અને સ્પષ્ટતા જોઈને કેટલાકને તેના ઉપર અશ્રદ્ધા અને અવિશ્વાસ થતો પણ જોવાય છે. તેઓની એ માન્યતા હોય છે કે–મંત્ર તો ગૂઢાર્થક જ હોવો જોઈએ અને ઉચ્ચારણમાં પણ તે કઠિનતા-વાળો હોવો જોઈએ. પરન્તુ તેઓની આ માન્યતા ઉચિત નથી. જે મંત્રનું જેવું કાર્ય હોય, તેને અનુરૂપ તેની શબ્દરચના હોવી જોઈએ. શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર મુક્તિ-દાતા છે, પરમપદને આપનારો છે અને તેથી તેની રચના તેને અનુરૂપ હોવી જોઈએ. મોક્ષાભિલાષી પ્રત્યેક જીવ, પછી તે બાળક હો, વૃદ્ધ હો, સ્ત્રી હો, પુરુષ હો, પઠિત હો કે અપઠિત હો, સર્વને એકસરખી રીતે ઉપયોગી થાય તેવી તેની રચના હોવી જોઈએ. શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની સરળતા અને સ્પષ્ટતાની પાછળ તેના પ્રણેતાઓનો આ ગંભીર અને ઉદાત્ત આશય છે. તેને પ્રકાશનારાઓ અનંત જ્ઞાનના ભંડાર અને અનંત કરુણાના નિધાન છે, તેથી સર્વ હિતાર્થી જીવોનું એકસરખું હિત થઈ શકે તેવી તેની રચના હોય એ સ્વાભાવિક છે. જેનો વિષય સમગ્ર વિશ્વને એકસરખો ઉપયોગી હોય અને સર્વનું એકાન્ત હિત કરનારો હોય, તેની રચના એવી હોવી જોઈએ, કે જેનું ઉચ્ચારણ સુખપૂર્વક થઈ શકે અને જેનો અર્થબોધ પણ

આબાલ-ગોપાલ સર્વને વિભ્રમરહિત થઈ શકે. કેટલાક મંત્રોની શબ્દરચના એવી કિલષ્ટ હોય છે, કે જેના ઉચ્ચારણો કરવા મુશ્કેલ પડે. કોઈને બદલે કોઈ ઉચ્ચારણ થઈ જાય અને તેથી અશુદ્ધ ઉચ્ચારણને કારણે અભીષ્ટ સિદ્ધિ ન થાય. જ્યારે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રમાં એ મુશ્કેલ નથી અને એવા સ્પન્દનો જન્માવે છે, કે જેથી તેના સાધકને ગમે તે અભીષ્ટ સિદ્ધિ માટે તે સમર્થ નીવડે છે. શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની આ વિશેષતા અન્ય મંત્રોમાં ઉતરી શકતી નથી અને ઉતરી શકે તેમ પણ નથી, તેથી પણ તેની સર્વ મંત્રોમાં શિરોમણી અથવા મંત્રાધિરાજની ઉપમા યથાસ્થાને તથા સુઘટિત છે

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની પાંચમી વિશેષતા એ છે કે-અન્ય મંત્રો અનુગ્રહ-નિગ્રહ, લાભ-હાનિ ઉભય માટે ઉપયોગમાં આવે છે. શ્રી નમસ્કાર મંત્રથી કોઈને હાનિ કરી શકાતી નથી પણ તે કેવળ લાભમાં જ હેતુ બને છે.

છઠ્ઠી વિશેષતા એ છે કે-અન્ય મંત્રો લૌકિક પુરુષો ઉપર આકર્ષણ, વશીકરણ વગેરે કરે છે, જ્યારે નવકાર એ લોકોત્તર પદાર્થનું આકર્ષણ, વશીકરણ વગેરે કરે છે. કહ્યું છે કે—

आकृष्टिं सुरसम्पदां विदधति मुक्तिश्रियो वश्यता-
मुच्चाटं विपदां चतुर्गतिभुवां विद्वेषमात्मैनसाम् ।
स्तम्भं दुर्गमनं प्रति प्रयततां मोहस्य संमोहनं,
पायात् पञ्चनमस्क्रियाऽक्षरमयी साऽऽराधना देवता ॥१॥

અર્થ-તે પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્ક્રિયારૂપ અક્ષરમયી

આરાધના દેવતા (તમારૂં) રક્ષણ કરો, કે જે સુરસંપદાઓનું આકર્ષણ કરે છે, મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીને વશવર્તી કરે છે, ચાર ગતિમાં થનારી વિપદાઓનું ઉચ્ચાટન કરે છે, આત્માનાં પાપો પ્રત્યે વિદ્વેષણ (દ્વેષ) કરે છે, દુર્ગતિ પ્રતિ ગમન કરવાને પ્રયત્ન કરતા જીવોને અટકાવે છે અને જે મોહનું પણ સંમોહન કરે છે-મુંઝવે છે.

ઉપરની વિશેષતાઓના કારણે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર એ સર્વ મંત્રોમાં શિરોમણીભૂત મંત્ર છે અને એની સાધના બીજા સર્વ મંત્રોની અપેક્ષાએ સરળ હોવાથી સર્વ કોઈને એકસરખી રીતે સુલભ છે. અધમાધમ જીવો પણ એ મહામંત્રના પવિત્ર અક્ષરો કાનમાં પડવા માત્રથી દુર્ગમ દુર્ગતિરૂપી ગહન ગર્તામાં પડતા ઉગરી ગયા છે. ક્રૂરમાં ક્રૂર તિર્યંચો પણ એના શ્રવણ માત્રથી લઘુકર્મી બની ભવસમુદ્રને તરી જાય છે. આવી અદ્ભુત શક્તિ અને છતાં આટલું અદ્ભુત સારલ્ય બીજા કોઈ મંત્રમાં સંભવી શકતું નથી અને તેથી જ્ઞાનીઓએ સ્વમુખે આ મંત્રરાજનો મહિમા ગાયો છે. એ મહિમાના મર્મને સૌ કોઈ સ્પષ્ટપણે સમજે અને તેના સાચા આરાધક બને, એ જ એક મહેચ્છા.

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની સર્વદૃષ્ટિતા

૧–મંત્રશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નમસ્કાર મહામંત્ર સર્વ પાપ રૂપી વિષનો નાશ કરનાર છે.

૨–યોગશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પદસ્થધ્યાન માટે એમાં પરમ પવિત્ર પદોનું અવલંબન છે

૩–આગમસાહિત્યની દૃષ્ટિએ સર્વશ્રુતમાં અભ્યંતર રહેલો છે તથા ચૂલિકા સહિત તે મહાશ્રુતસ્કંધની ઉપમાને પ્રાપ્ત થયેલો છે.

૪–કર્મસાહિત્યની દૃષ્ટિએ એક એક અક્ષરની પ્રાપ્તિ માટે અનંતાનંત કર્મસ્પર્ધકોનો વિનાશ અપેક્ષિત છે તથા એક એક અક્ષરના ઉચ્ચારણથી પણ અનંત અનંત કર્મરસાણુઓનો વિગમ થાય છે.

૫–ઐહિક દૃષ્ટિએ આ જન્મની અંદર પ્રશસ્ત અર્થ, કામ અને આરોગ્યની પ્રાપ્તિ તથા તેના યોગે ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૬–પરલોકની દૃષ્ટિએ મુક્તિ તથા જ્યાં સુધી મુક્તિ ન મળે ત્યાં સુધી ઉત્તમ દેવલોક અને ઉત્તમ મનુષ્યકુળની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તેના પરિણામે જીવને થોડા જ કાળમાં બોધિ, સમાધિ અને સિદ્ધિ મળે છે.

૭–દ્રવ્યાનુયોગની દૃષ્ટિએ પહેલાં બે પદો પોતાના આત્માનું જ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે અને પછીનાં ત્રણ પદો શુદ્ધ

સ્વરૂપની સાધક અવસ્થાના શુદ્ધ પ્રતીકરૂપ છે.

૮–ચરણકરણાનુયોગની દૃષ્ટિએ સાધુ અને શ્રાવકની સામાચારીના પાલનમાં મંગલ માટે અને વિઘ્નનિવારણ માટે તેનું ઉચ્ચારણ વારંવાર આવશ્યક છે.

૯–ગણિતાનુયોગની દૃષ્ટિએ નવકારનાં પદોની નવની સંખ્યા ગણિતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બીજી સંખ્યાઓ કરતાં અખંડતા અને અભંગતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે તથા નવની સંખ્યા નિત્ય અભિનવ ભાવોની ઉત્પાદક થાય છે. નવકારની આઠ સંપદાઓ અનંત સંપદાઓને અપાવનાર થાય છે તથા અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓને સાધી આપે છે અને નવકારના અડસઠ અક્ષરો અડસઠ તીર્થસ્વરૂપ બનીને તેનું ધ્યાન કરનારાના તારક બને છે. અનાનુપૂર્વિથી થતું શ્રી નવકારના પદોનું પરાવર્તન ચિત્તસ્થિરતાનું અમોઘ કારણ બને છે.

૧૦–ધર્મકથાનુયોગની દૃષ્ટિએ શ્રી અરિહંતાદિ પાંચ પરમેષ્ઠિઓનાં જીવનચરિત્રો અદ્‌ભુત કથાઓસ્વરૂપ છે, નમસ્કારનું આરાધન કરનાર જીવોની કથાઓ પણ આશ્ચર્યકારક ઉન્નતિને દર્શાવનારી છે તથા એ સર્વ કથાઓ સાત્ત્વિકાદિ રસોનું પોષણ કરાવનારી છે.

૧૧–ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની દૃષ્ટિએ શ્રી નવકારમંત્ર સૌને એક સાંકળે સાંધનારો તથા બધાઓને સમાન દરજ્જે પહોંચાડનારો છે.

૧૨–ચરાચર વિશ્વની દૃષ્ટિએ નવકારના આરાધકો સર્વ જીવોને અભય આપનારા નિવડે છે, સદાય સકળ

વિશ્વની એકસરખી સુખ-શાન્તિ ચાહે છે અને તે માટે શક્ય તેટલા બધા જ પ્રયત્નો કે કોઈ પણ જાતના બદલાની આશા કે ઈચ્છા વિના નિરંતર કર્યા કરે છે.

૧૩-વ્યક્તિગત ઉન્નતિની દષ્ટિએ કોઈ પણ જાતની બાહ્ય સાધન-સામગ્રીના અભાવે પણ સાધક કેવળ માનસિક બળથી સર્વોચ્ચ ઉન્નતિની ટોચે પહોંચી શકે છે.

૧૪-સમષ્ટિગત ઉન્નતિની દષ્ટિએ પરસ્પરને સમાન આદર્શના પૂજક બનાવી, સત્શ્રદ્ધા, સજ્જ્ઞાન તથા સચ્ચારિત્રના સત્પંથે ટકી રહેવાનું ઉત્તમ બળ સમર્પે છે.

૧૫-અનિષ્ટનિવારણની દષ્ટિએ નવકારનું સ્મરણ અશુભ કર્મના વિપાકોદયને રોકી દે છે અને શુભ કર્મના વિપાકોદયને અનુકૂળ બને છે, તેથી નવકારના પ્રભાવે બધા અનિષ્ટો ઈષ્ટરૂપે બદલાઈ જાય છે. જેમ કે-અટવી મહેલ સમાન અને સર્પ ફૂલની માળા સમાન બને છે.

૧૬-ઈષ્ટસિદ્ધિની દષ્ટિએ નવકાર શારીરિક બળ, માનસિક બુદ્ધિ, આર્થિક વૈભવ, રાજકીય સત્તા, ઐહિક સંપત્તિ તથા બીજાં પણ અનેક પ્રકારના ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ અને ઉન્નતિને આપનાર થાય છે, કારણ કે-તે ચિત્તની મલિનતા અને દોષોને દૂર કરીને નિર્મળતા અને ઉજ્જવળતાને પ્રગટાવી આપે છે. સર્વ ઉન્નતિનું બીજ ચિત્તની નિર્મળતા છે અને એ નિર્મળતા નવકારથી સહજ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્ક્રિયાનો પ્રભાવ

પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર એ સર્વ પાપોનો પ્રણાશ કરનાર તથા સર્વ મંગલોનું મૂળ છે, એમ સાક્ષાત્ શ્રી નમસ્કારસૂત્રમાં જ ફરમાવ્યું છે. તેનો વિસ્તારથી મહિમા બતાવવા માટે શાસ્ત્રોમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને નાના પ્રકરણો રૂપે રચેલાં કેટલાંક પ્રકરણો આજે પણ મળી આવે છે. તેમાંથી બે પ્રકરણો—એક સંક્ષેપથી ફળને બતાવનાર તથા બીજું વિસ્તારથી ફળને બતાનાર છે અને તે મૂળ પ્રાકૃત ઉપરથી સરળ ગુજરાતીમાં અનુવાદરૂપે બહાર પણ પડેલાં છે.

શાસ્ત્રકારોએ સંકલેશ વખતે, કષ્ટ વખતે તથા ચિત્તની અરતિ અને અસમાધિ વખતે વારંવાર નવકારને યાદ કરવાનું ફરમાવ્યું છે.

અસમાધિઓને અને અશાન્તિઓને અદૃશ્ય કરવાનો સિદ્ધ, શીઘ્ર અને અમોઘ ઉપાય જ્ઞાનીઓએ શ્રી નવકાર-મંત્ર, તેનાં પદો અને તેના પ્રત્યેક અક્ષરોના અવલંબનનો બતાવ્યો છે. વિધિપૂર્વક તેનો આશ્રય લેનારને શ્રી નવકાર-મંત્ર અપૂર્વ શાન્તિ આપે છે, અનન્ત કર્મોનો નાશ કરાવે છે, તેમજ સદ્ધર્મ અને તેના પરિણામે મળતાં અનંત ગુણોનો ભાગી બનાવે છે. જેમ બીજમાંથી અંકુર, અંકુરમાંથી વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી પત્ર, પુષ્પ અને ફળ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારરૂપી ધર્મબીજમાંથી ક્રમશઃ સદ્ધર્મની ચિંતારૂપી અંકુરાઓની,

સદ્ધર્મ શ્રવણ અને અનુષ્ઠાનાદિરૂપ વૃક્ષની અને તેની શાખા-પ્રશાખાઓની તથા સુદેવ-મનુષ્યોના સુખોરૂપી પત્રોની અને કુસુમોની તેમજ સિદ્ધિગતિનાં અક્ષય સુખોરૂપી સદા અમ્લાન અને પરિપક્વ મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ સ્વયમેવ થાય છે.

શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર એ ભાવધર્મનું બીજ છે અને ભાવધર્મની સિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થનારા સ્વર્ગ અને અપવર્ગનાં સુખોનું પણ બીજ છે જેનાથી સ્વર્ગાપવર્ગના દુર્લભ સુખો પણ સુલભ અને સહજ બને. તે નમસ્કારથી અન્ય સુખોની પ્રાપ્તિ કે સાધારણ દુઃખોથી નિવૃત્તિ શક્ય ન બને એ કલ્પના જ અયોગ્ય છે સુખ મેળવવાના કે દુખ દૂર કરવાના અર્થી એવા આત્માઓએ નવકાર જેવી વિના મૂલ્યે મળેલી કે મળી શકે એવી અસાધારણ ચીજથી અત્યંત દૂર ન રહેવું જોઈએ.

નવકાર એ પરમ મંત્ર છે, એટલું જ નહિ પણ પરમ શાસ્ત્ર છે; પરમ શાસ્ત્ર છે એટલું જ નહિ પણ સર્વ શાસ્ત્રોમાં શિરોમણીભૂત મહાશાસ્ત્ર છે. શાસ્ત્રોમાં એને મહાશ્રુતસ્કંધ નામથી સંબોધેલો છે. લોકમા રહેલા પંચાસ્તિકાયની જેમ નવકારને શાશ્વત અને સ્વજહસિદ્ધ તરીકે ફરમાવેલો છે. એનો મહિમા અભૂતપૂર્વ છે. પ્રત્યેક પુણ્યવાન આત્મા તે મહિમાવંત વસ્તુની આરાધનામાં રસ લેતો થાય અને પ્રત્યેક દુઃખના પ્રતિકાર માટે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ જીવનમાં તેને સ્થાન આપતો થઈ જાય, એ અતિ આવશ્યક છે.

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની અચિંત્ય કાર્યશક્તિ

માનવજીવનમાં નમસ્કારનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે. મનુષ્યહૃદયની કોમળતા, ગુણગ્રાહકતા અને ભાવુકતાનો તે પરિચાયક છે. પોતાથી શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર એવા મહાન્ આત્માઓને ભક્તિભાવથી ગદ્દગદિત થઈને નમસ્કાર કરવો, એ માનવ માત્રનો સહજ ધર્મ છે. એથી અહંતાનો નાશ થાય છે અને યોગ્યના ચરણોમાં પોતાની જાતને સમર્પણ કર્યાનો આત્મસંતોષ અનુભવાય છે.

નમસ્કાર એ નમ્રતા અને ગુણગ્રાહકતાનું એક વિશુદ્ધ પ્રતીક છે. નમસ્કાર વડે ઉત્તમ આત્માઓથી પોતાની હીનતા અને તેઓની ઉચ્ચતાનો એકરાર થાય છે, એટલું જ નહિ પણ આ એકરાર પોતામાં ઉત્તમ ગુણોનો આધાયક હોવાથી માનવ માત્રનો પરમ ધર્મ બની જાય છે. વિશુદ્ધ નમસ્કાર વડે ઉપાસકના આત્મામાં ઉપાસ્ય પ્રત્યે ભક્તિનું એવું સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે કે આ ભક્તિભાવ સત્સંસ્કારને સફળ કરવા માટેનું એક સરળ અને સરસ સાધન થઈ પડે છે.

પોતાનાથી અધિક વિકસિત આત્માઓને જોઈને અગર સાંભળીને ભક્તિભાવથી દ્રવિત થવું અને તેઓ પ્રત્યે ભક્તિભાવ સહિત બહુમાન અને સન્માન પ્રદર્શિત કરવાં, એ પ્રમોદભાવનાનું એક સ્વરૂપ છે. પ્રમોદભાવના વડે હૃદય વિશાળ, ઉદાર અને ઉદાત્ત બને છે અને આ ભાવનાના અભ્યાસથી ગુણોની પ્રાપ્તિ સુલભ થાય છે.

એટલું જ નહિ પણ હૃદયમાં રહેલા ઈર્ષ્યા, અસૂયા આદિ દોષો બળીને ખાક થઈ જાય છે.

મહાન્ આત્માઓને નમસ્કાર કરવા માત્રથી આવું મોટું ફળ મળે, એ વાત આજના તર્કપ્રધાન યુગમાં સુસંગત કેવી રીતે કરવી ?-એવો પ્રશ્ન થવો જેમ સહજ છે, તેમ તેનો ઉત્તર પણ તેટલો જ સરળ છે

સ્થૂલ જગતમાં હાથ-પગ હલાવવા વગેરેને જ ક્રિયા મનાય છે, જ્યારે આન્તર જગતમાં તેમ નથી આંતર્ જગતમાં ક્રિયાની રીત જુદી છે સૂર્યના ઉદય થવાથી સાથે જ ચોરો પલાયન થઈ જાય છે, તેમાં સૂર્યને કાંઈ કરવું પડતું નથી. સૂર્યના નિમિત્ત માત્રથી તે ક્રિયા આપોઆપ થઈ જાય છે. એ જ રીતે કમળને વિકસાવવા માટે સૂર્યને કમળની પાસે જવું પડતું નથી ગગનમંડળમાં સૂર્યના ઉદય થતાંની સાથે જ કમળો સ્વયમેવ ખીલી ઉઠે છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કારમાં આ જ નિયમ લાગુ પડે છે. પાપરૂપી ચોરોને ભગાડવા માટે અને ભવ્યાત્માઓના હૃદયરૂપી કમલોને વિકસાવવા માટે પરમેષ્ઠિઓ માત્ર આલંબનરૂપ-નિમિત્ત છે. તેઓના નિમિત્ત માત્રથી તે કાર્ય આપોઆપ થઈ જાય છે. નમસ્કાર વડે સાધક જે પરમોચ્ચ આલંબનોનો સંપર્ક સાધે છે, તે આલંબનો સૂર્યની જેમ નિમિત્ત બનીને સાધકના આત્માની વિશુદ્ધિ કરે છે અને અશુદ્ધિને દૂર હઠાવી દે છે.

જૈન ધર્મમાં શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારને ઘણું ઉંચું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, કારણ કે—તે બધી ધર્મક્રિયાઓમાં કેન્દ્રસ્થાને છે. તેને સર્વ શાસ્ત્રોનું નવનીત માન્યું છે. તેને સર્વ ધર્મભાવનાઓનો મૂળ સ્રોત કહ્યો છે. એમાં આલંબન તરીકે સર્વ દેશના અને સર્વ કાળના સર્વશ્રેષ્ઠ મહાપુરુષોનો સંગ્રહ કરી લેવામાં આવ્યો છે. તે સર્વનું પરમોચ્ચ આલંબન પામીને સાધકનો આત્મા પાપવાસનાથી રહિત અને ધર્મવાસનાથી યુક્ત બની જાય છે. તે કારણે સર્વ મંગલોમાં તેને પહેલું મંગલ માન્યું છે. સર્વ મંગલોમાં તેને રાજાનું સ્થાન છે, જ્યારે બીજાં બધાં મંગલો તેના સેવકોનું કામ કરે છે.

જૈન મતમાં બાહ્ય મંગલ એ સર્વથા અને સર્વદા મંગલ નથી. દહીં એ મંગલ છે, પણ જ્વરવાળાને અમંગલ છે. અક્ષત એ મંગલ છે, પણ ઉડીને આંખમાં પડે તો અપમંગલ બને છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર એ મહામંગલ છે અને તેનો સંબંધ આંતર્ જગતની સાથે છે. યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવા છતાં ઈતર મંગલો વિફળ બને છે, જ્યારે આમાં એમ બનતું નથી તેથી ઐકાન્તિક મંગલ છે. ઈતર મંગલોનાં ફળનો નાશ થાય છે અને આનાં ફળનો નાશ થતો નથી, તેથી તે આત્યન્તિક મંગલ છે. જ્યારે જ્યારે તેનો આશ્રય લેવામાં આવે, ત્યારે ત્યારે તે અવશ્ય ફળદાયી બને છે. તે શુભ ભાવરૂપ છે તેથી અશુભ ભાવોનો નાશ કરે છે અને અધિક અધિક મંગલમય ભાવોને જગાડે છે. મનુષ્યનો

આત્મા એક દૃષ્ટિએ ભાવમય હોવાથી પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર વડે તે શુભ અને મંગલ ભાવમય બને છે, અશુભ અને અમંગલ ભાવોને છૂતી જાય છે અને પરિણામે સાધક સદાને માટે સુખ તથા સદ્ગતિનો ભાગી બને છે.

શ્રી નવકાર મહામંત્ર અપૂર્વ ચિંતામણિ છે, અપૂર્વ કલ્પવૃક્ષ છે, પરમ મંત્ર છે અને પરમ અમૃત સમાન છે, અર્થાત્ અમરણ – મોક્ષનો પરમ હેતુ છે.

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની વ્યાપકતા

જગતમાં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના માનવીઓ જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રાનુસારી, તર્કાનુસારી અને ભાવનાનુસારી. પહેલો વર્ગ આજ્ઞાપ્રધાન મનોવૃત્તિવાળો હોય છે, બીજો વર્ગ યુક્તિપ્રધાન મનોવૃત્તિવાળો હોય છે અને ત્રીજો વર્ગ આજ્ઞાથી અને યુક્તિથી નિરપેક્ષ–કેવળ ભાવ અને લાગણીપ્રધાન મનોવૃત્તિવાળો હોય છે. એ ત્રણેય પ્રકારના (વર્ગવાળા) મનુષ્યોને શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની વ્યાપકતા અને શ્રેષ્ઠતા પ્રતિબોધિત કરવા માટે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ અથાગ પ્રયત્ન કર્યો છે.

૧. શાસ્ત્રાનુસારી વર્ગ–

શાસ્ત્રાનુસારી વર્ગ આજ્ઞાપ્રધાન મનોવૃત્તિવાળો હોય છે. આજ્ઞા એટલે આપ્તવચન. શ્રી જૈનશાસનમાં આપ્ત તરીકે વીતરાગ અને સર્વજ્ઞની ગણના છે, કે જેઓ રાગાદિ દોષોથી સર્વથા રહિત છે અને એ જ કારણે જેઓ સર્વજ્ઞ–સર્વદર્શી થએલા છે. તેઓનું વચન એ જ આજ્ઞા છે. એવી આજ્ઞાને અનુસરવાની વૃત્તિ શિષ્ટ પુરુષોમાં સ્વાભાવિક જ હોય છે.

શાસ્ત્રાનુસારી–આજ્ઞાપ્રધાન આત્માઓને શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની સર્વશાસ્ત્રવ્યાપકતા અને સર્વશ્રુતઅભ્યંતરતા સમજાવવા માટે શ્રી તીર્થંકરદેવો વડે પ્રકાશિત અને શ્રી ગણધરદેવો વડે ગુમ્ફિત શ્રી આવશ્યકસૂત્રની સૂરિપુરંદર શ્રી

હરિભદ્રસૂરિ વિરચિત ટીકા(પૃ૦૩૭૬)માં ફરમાવ્યું છે કે–

तत्र सूत्रं सूत्रानुगमे सत्युच्चारणीयं, तच्च पञ्चनमस्कारपूर्वकं, तस्याऽशेषश्रुतस्कन्धाऽन्तर्गतत्वात् ।

અર્થ–અહીં સૂત્ર એટલે સામાયિકસૂત્ર, તેના અનુગમ એટલે વ્યાખ્યાન સમયે સૂત્ર ઉચ્ચારવું જોઈએ અને તે ઉચ્ચાર શ્રી પંચનમસ્કારપૂર્વક કરવો જોઈએ, કારણ કે–પંચનમસ્કાર સર્વશ્રુતસ્કંધની અંતર્ગત રહેલો છે.

શ્રી આવશ્યકનિર્યુક્તિ–

સામાયિકસૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરવાનું વિધાન હોવાથી શ્રી પરમેષ્ઠિ નમસ્કારમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઇએ. તે કારણે સામાયિકસૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરવા પહેલાં શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરવું જોઇએ. એ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરતાં ટીકાકારમહર્ષિ ફરમાવે છે કે–

अतोऽसावेव सूत्रादौ व्याख्येयः, सर्वसूत्रादित्वात्, सर्वसम्मतसूत्रादिवत्, सूत्रादित्वं चाऽस्य सूत्रादौ व्याख्यायमानत्वात् निर्युक्तिकृतोपन्यस्तत्वाच्च ।

અર્થ–એ કારણે સૂત્રની આદિમાં શ્રી પંચનમસ્કારની જ વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ, કારણ કે–તે સર્વ સૂત્રની આદિમાં છે. 'જે સર્વ સૂત્રની આદિમાં હોય તેની વ્યાખ્યા સૌ પહેલાં કરવી જોઈએ.'–એ વાત સર્વ શિષ્ટોને સંમત છે. શ્રી પંચનમસ્કારની આદિસૂત્રતા એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે–નિર્યુક્તિકાર ભગવાને સૌ પ્રથમ તેનો ઉપન્યાસ,

કર્યો છે અને વ્યાખ્યા પણ સૌ પ્રથમ તેની કરી છે.

આ રીતે નિર્યુક્તિકાર શ્રુતકેવલી ભગવંત શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીના પ્રામાણ્યથી ટીકાકારમહર્ષિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી પણ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારને સર્વ શ્રુતની અભ્યંતર એટલે સર્વ શાસ્ત્રમાં વ્યાપક તરીકે પ્રતિપાદન કરે છે અને સર્વ પ્રથમ તેનું ઉચ્ચારણ અને તેની જ વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ, એમ કહીને શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારની સર્વશ્રુતશ્રેષ્ઠતા જાહેર કરે છે.

શ્રી આવશ્યકસૂત્રના કર્ત્તા–

શ્રી આવશ્યકસૂત્રના કર્ત્તા અર્થથી શ્રી અરિહંતદેવો છે અને સૂત્રથી શ્રી ગણધરભગવંતો છે. શ્રી આવશ્યકનિર્યુક્તિના કર્ત્તા ચૌદપૂર્વધર શ્રુતકેવલી ભગવંત શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી છે તથા મૂલસૂત્ર અને તેની નિર્યુક્તિ ઉપર ટીકાના રચનારા ચૌદસોચુમ્માલીસ ગ્રન્થના પ્રણેતા સમર્થ શાસ્ત્રકાર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી છે. તેઓશ્રી ફરમાવે છે કે-સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરવા પહેલાં સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. આ સૂત્રનું ઉચ્ચારણ શ્રી પંચનમસ્કારપૂર્વક કરવું જોઈએ, કારણ કે-શ્રી પંચનમસ્કાર એ સર્વ શ્રુતની અભ્યંતર રહેલો છે. સર્વ શ્રુતની અભ્યંતર એટલે સર્વ સિદ્ધાન્તમાં વ્યાપક. શ્રી જિનાગમનું કોઈ પણ સૂત્ર કે કોઈ પણ શાસ્ત્ર શ્રી પંચનમસ્કાર રહિત છે જ નહિ. શ્રી પંચનમસ્કાર એ સર્વ શ્રુત અને સર્વ શાસ્ત્રની અભ્યંતર રહેલો જ છે.

તે સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખિત કરાયેલો હોય કે ન હોય સ્પષ્ટપણે જો ઉલ્લેખ કરાએલો ન હોય તો પણ તે ત્યાં રહેલો જ છે એમ સમજવું જોઈએ. કારણ કે-શ્રી પંચનમસ્કારના ઉચ્ચારણ વિના કોઈ પણ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કે અધ્યાપન શ્રી જૈનશાસનમાં વિહિત નથી

આદિમંગળતા–

શ્રી પંચનમસ્કારની સર્વશ્રુત અભ્યંતરતા અને આદિમંગળતાને શાસ્ત્રકારોના વચનથી જાણીને, તેની આચરણા શ્રી નિર્યુક્તિકાર ભગવંતથી માંડીને આજ પર્યંતના સઘળા શ્રુતધરોએ માન્ય રાખેલી છે અને એ જ પણ કોઈ પણ સૂત્ર, વ્યાખ્યાન કે પ્રવચનના પ્રારંભમાં સૌ પ્રથમ શ્રી પંચનમસ્કારને સ્મરવામાં આવે છે તથા સર્વ પ્રકારની શુભ ક્રિયાઓના પ્રારંભમાં આદિમંગળ તરીકે તેને જ ગણવામાં આવે છે

૨. તર્કાનુસારી વર્ગ–

શાસ્ત્રાનુસારી વર્ગ પછી બીજો નંબર તર્કાનુસારી વર્ગનો આવે છે. શાસ્ત્રાનુસારી વર્ગ જેમ આજ્ઞાપ્રધાન હોય છે, તેમ તર્કાનુસારી વર્ગ યુક્તિપ્રધાન હોય છે. લોકોમાં રાજાના વચનની જેમ લોકોત્તર પુરુષોમાં શ્રી તીર્થંકર-ગણધરોનું વચન કોઈના તરફથી યુક્તિની અપેક્ષા રાખતું નથી રાજાની આજ્ઞા તે આજ્ઞા જ છે. તેની આગે બુદ્ધિ કે યુક્તિની વાતો ટકતી નથી. શ્રી તીર્થંકર-ગણધરોનાં વચનની સામે

પણ યુક્તિ અકિંચિત્કર અને બુદ્ધિ નિર્બળ છે. અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી જોએલા પદાર્થો છદ્મસ્થ બુદ્ધિથી કદી ખંડિત થઈ શકતા નથી. શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારની સર્વ શ્રુતઅભ્યંતરતા અને સર્વશ્રુતવ્યાપકતા આપ્તવચનથી સિદ્ધ છે. તેને યુક્તિ કે દલીલોના આધારની લેશ માત્ર અપેક્ષા નથી. તેમ છતાં આપ્તવચનની મહત્તા હજુ જેઓના ખ્યાલમાં આવી નથી, તેવા બુદ્ધિજીવી વર્ગના પણ અનુગ્રહ અર્થે શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારની શ્રેષ્ઠતા તથા સર્વધર્મવ્યાપકતા સિદ્ધ કરવા માટે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ પ્રતિપાદન (પ્રયત્ન) કરવામાં કચાશ રાખી નથી.

ધર્મબીજનું વપન–

આચાર્યભગવંત શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી શ્રી લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદનસૂત્રની વૃત્તિ(પૃ૦ ૮)માં ફરમાવે છે કે–' धर्मं प्रति मूलभूता वंदना ' અર્થાત્ ધર્મપ્રાપ્તિનું મૂળભૂત કારણ વન્દના, અપરનામ નમસ્કાર છે. કહ્યું છે કે–

विधिनोप्ताद्यथा बीजादङ्कुराद्युदयः क्रमात् ।
फलसिद्धिस्तथा धर्मबीजादपि विदुर्बुधाः ॥

અર્થ–વિધિપૂર્વક વાવેલા બીજથી જેમ અંકુરાદિનો ઉદય થાય છે, તેમ વિધિપૂર્વક વાવેલા ધર્મબીજથી પણ ક્રમે કરીને મોક્ષરૂપી ફળની સિદ્ધિ થાય છે, એમ પંડિતપુરુષો ફરમાવે છે.

ગુણીઓની પ્રશંસાદિ કરવાં એ ધર્મબીજનું વપન

છે, ધર્મચિન્તાદિ તેના અકુંરાઓ છે અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ તેનું ફળ છે. આ પ્રશંસા એટલે વર્ણવાદ અને આદિ શબ્દથી તેઓ પ્રત્યે કુશલ ચિત્ત, ઉચિત કૃત્યકરણ વગેરે સમજવું. સત્પુરુષો પ્રત્યે મન વડે કુશળ ચિત્ત ધારણ કરવું, કાયા વડે તેઓનું ઉચિત કૃત્ય કરવું અને વાણી વડે તેઓની પ્રશંસા–સ્તુતિ ઈત્યાદિ કરવું, તે હૃદયરૂપી ભૂમિકામાં ધર્મબીજનું વપન કરવાની શુભ ક્રિયા છે ધર્મચિન્તાદિ તેના અંકુરા છે. તેમાં ધર્મની ચિન્તા અને આદિ શબ્દથી ધર્મની ઈચ્છા, ધર્મનો અભિલાષ, ધર્મની અભિરુચિ ઈત્યાદિ ધર્મબીજના અંકુરાઓ જાણવા. ધર્મની ચિન્તા પછી ધર્મનું શ્રવણ થાય છે, ધર્મનું શ્રવણ થયા પછી ધર્મનું અનુષ્ઠાન થાય છે. તેના ફળરૂપે દેવ અને મનુષ્યની સંપદાઓ મળે છે અને પરિણામે નિર્વાણસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે એ બધા ધર્મબીજમાંથી ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થનારા અંકુર, કાણ્ડ, નાલ, પુષ્પ અને ફળસ્વરૂપ છે.

બીજાંકુર ન્યાય–

શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર એ બીજરૂપ બનીને કાળના પરિપાકથી નિર્વાણરૂપી ફળનો હેતુ થાય છે, તેથી તેની જિજ્ઞાસા એટલે વસ્તુને સત્ય સ્વરૂપે જાણવાની ઈચ્છા, એ પણ પરમ મહોદયને સૂચવનારી છે. સાચી જિજ્ઞાસા થયા પછી સદ્ગુરુનો યોગ થાય છે, સદ્ગુરુના યોગે શ્રી પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર સ્વરૂપનો બોધ તથા તેમાં સ્થૈર્ય ઉત્પન્ન થાય

છે, એ સ્થૈર્યના યોગે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ ક્રિયા થાય છે અને એ ક્રિયાના પ્રતાપે કર્મમલ ઘટે છે. પરિણામે નિર્વાણસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રી પરમેષ્ઠિનમસ્કાર શાસ્ત્રોમાં ચિન્તામણિથી અને કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક ફળદાયી કહ્યો છે, તે વચન આ અપેક્ષાએ ચરિતાર્થ થાય છે.

સૂર્ય-ખદ્યોત દૃષ્ટાન્ત-

તર્કાનુસારી પ્રત્યે જેમ બીજાંકુર ન્યાયથી નવકારની સર્વધર્મવ્યાપકતા સિદ્ધ થાય છે, તેમ સૂર્ય-ખદ્યોતના દૃષ્ટાન્તથી પણ શાસ્ત્રકારભગવંતો શ્રી નવકારની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરી બતાવે છે. આચાર્યભગવંત શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય નામક ગ્રન્થરત્નમાં ફરમાવે છે કે-

> तात्त्विकः पक्षपातश्च, भावशून्या च या क्रिया।
> अनयोरन्तरं ज्ञेयं, भानुखद्योतयोरिव ॥ १ ॥

અર્થ-તાત્ત્વિક પક્ષપાત અને ભાવશૂન્ય ક્રિયા, એ બે વચ્ચે સૂર્ય અને આગિયા જેટલું અંતર સમજવું.

અહીં પક્ષપાત એટલે શુભેચ્છા, અંતરંગ આદર અને પરમાર્થ રાગ. નમસ્કાર એ પરમેષ્ઠિઓ પ્રત્યે અને તેઓના ગુણો પ્રત્યે પરમાર્થ રાગને સૂચવે છે તથા અંતરંગ આદરને બતાવે છે. લોકમાં જેમ ભાવ વિનાનું ભોજન લુખ્ખું છે, તેમ જ લોકોત્તરમાં ભાવ વિનાની ભક્તિ વન્ધ્ય છે. પરમેષ્ઠિઓ પ્રત્યે ભાવ વિના અને અંતરંગ આદર વિના તેઓની

આજ્ઞાનું પાલન પણ તેવું જ છે નમસ્કાર એ હૃદયના ભાવનો ઉત્પાદક છે. હૃદયના ભાવનો પૂરક છે અથવા હૃદયના ભાવનો સૂચક છે એ કારણે તેને બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સર્વ પ્રથમ સ્થાન આપેલું છે

૩. લાગણીપ્રધાન વર્ગ–

આજ્ઞાપ્રધાન અને યુક્તિપ્રધાન વર્ગ ઉપરાન્ત એક મોટો વર્ગ એવો છે, કે જે કેવળ લાગણીપ્રધાન હોય છે શાસ્ત્રોનાં વચનો કરતા કે તે વચનોને સિદ્ધ કરનારી યુક્તિઓ કરતાં પણ આ વર્ગનું દૃષ્ટાન્તો, કથાનકો કે ચરિત્રો વધારે આકર્ષણ કરે છે. આ વર્ગને શાસ્ત્રવચન કે હેતુ-યુક્તિની બહુ ઉપેક્ષા હોતી નથી જે ક્રિયા વડે જે લોકોને ફાયદો થયો હોય. તેના કથાનકો કે ચરિત્રો સાભળીને તે વર્ગ તેના તરફ દોરાય છે. એવો વર્ગ પ્રમાણમા હમેશા મોટો હોય છે. તે વર્ગ લાગણીપ્રધાન હોય છે ઘણી વખતે બુદ્ધિજીવી વર્ગમા જે લાગણી જોવામા આવતી નથી, તે લાગણી એ વર્ગમા જોવામા આવે છે લાગણીપ્રધાનતાના બળે જ તે વર્ગ ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષણવાળો રહે છે આવા વર્ગને નમસ્કારની વ્યાપકતા સમજાવવા માટે શાસ્ત્રકાર ભગવંતોએ પુષ્કળ દૃષ્ટાન્તો, કથાનકો અને ચરિત્રો કહેલા છે.

કથાનુયોગનો પ્રભાવ–

નવકારના પ્રભાવે સર્પ ધરણેન્દ્ર બને છે અને સમળી રાજકુમારી તરીકે જન્મે છે. અરણ્યનો ભિલ્લ રાજા બને

છે અને તેની સ્ત્રી બિલ્લડી રાજરાણી તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. પશુઓને ચારનાર ગોવાલનો બાળક પરમ શીલસંપન્ન સુદર્શન શેઠ થાય છે અને ભયંકર કોઢ રોગથી વ્યાપ્ત કાયાવાળો શ્રીપાળકુમાર પરમ રૂપ અને લાવણ્યનો ભંડાર બને છે. નવકારના પ્રભાવે ઘોર વિપત્તિ વચ્ચે રહેલા જુગારીઓ પણ પ્રાણાન્ત આપત્તિમાંથી ઉગરી ગયા છે. સુશીલ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ મહાસતીઓને પણ જ્યારે પતિ આદિ તરફથી પ્રાણાન્ત આપત્તિઓ આવી છે, ત્યારે એક નવકાર વડે જ તેઓનું રક્ષણ થયું છે. નવકારના પ્રભાવે સ્મશાનમાં રહેલું શબ સુવર્ણપુરુષ બની જાય છે તથા અંધકારમાં રહેલો સર્પ દિવ્ય સુગંધયુક્ત પુષ્પની માળા બની જાય છે.

આ દૃષ્ટાન્તો કોરા બુદ્ધિજીવી વર્ગ ઉપર કદાચ ઓછી અસર નિપજાવનારાં હોય, તો પણ લાગણીપ્રધાન વિશાળ જનતા ઉપર તેનો જબ્બર પ્રભાવ વિસ્તરે છે. જૈન કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા આમવર્ગ ઉપર શ્રી નવકારમંત્રનો પ્રભાવ આજે પણ પોતાની પ્રબળ અસર ઉપજાવી રહ્યો છે. તેની પાછળ આ ચરિત્રો અને કથાનકોની ઘણી મોટી અસર છે. બુદ્ધિજીવી વર્ગ ઉપર જો આની અસર ન પડતી હોય, તો તેનું કારણ કેવળ તેમની બુદ્ધિજીવિતા નથી પણ કંઈક અંશે આગ્રહીમનતા પણ છે એમ માનવું જોઈએ; કારણ કે બુદ્ધિજીવી વર્ગની અંદર અગ્રેસર એવા સર્વ પૂર્વ-મહાપુરુષો ઉપર આ નવકારનો પ્રભાવ પડ્યો છે અને તેના

પ્રભાવને વર્ણવનારા ચરિત્રો તેમના જીવનને નવક રથી ભાવિત કરવા માટે મોટી સહાય પણ કરી છે

સાચી બુદ્ધિ અને તેનુ ફળ-

લાગણીશૂન્ય બુદ્ધિમત્તા બાહ્ય દૃષ્ટિએ ગમે તેટલી આકર્ષક જણાતી હોય, તો પણ આતર દૃષ્ટિએ તેનું કશુ મૂલ્ય નથી. આજ્ઞા અને યુક્તિથી સિદ્ધ એવા પણ શ્રી પરમેષ્ઠિ નમસ્કારના ફળને વર્ણવતા ચરિત્રો અને કથાનકોની અસર જેઓના અંતઃકરણ ઉપર નિપજતી નથી તેઓની બુદ્ધિ તેમને કેવળ ભારરૂપ બને છે બુદ્ધિનુ ફળ જે ભાવ અને ભાવનું ફળ જે મોક્ષ, તેનાથી તેઓ સદા વચિત રહે છે સાચી બુદ્ધિ તે છે, કે જે સદ્વસ્તુ પ્રત્યે સદ્વસ્તુને સિદ્ધ કરનારી યુક્તિ પ્રત્યે અને સદ્વસ્તુના પ્રભાવ વર્ણવનાર ચરિત્ર કથાનક કે દૃષ્ટાન્ત પ્રત્યે સદ્ભાવને પેદા કરે તેમજ વસ્તુને ઓળખવા માટે સર્વ બાજુઓનુ એકત્રરૂપ મૂલ્યાકન કરી શકે

શ્રી નવકારનો પ્રભાવ અધમમા અધમ મનુષ્યો અને ક્રૂર ક્રૂરમાં તિર્યંચો ઉપર પણ પડ્યો છે તે ન ભ ધી જેમ ભિલ્લ અને મહિપીપાલ વગેરે મનુષ્યોના દૃષ્ટાન્તો છે, તેમ સર્પ અને સમળી ઈત્યાદિ તિર્યંચોના ઉદાહરણો પણ છે ચોરી અને જારી કે દ્યુત અને શિકાર જેવા મહા વ્યસનોને સેવનારા પણ નવકારના પ્રભાવથી ભવસમુદ્રને તરી ગયા છે

એ રીતે શાસ્ત્રવચન, તર્કબુદ્ધિ અને સ્વાનુભવ સંવેદનથી સિદ્ધ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારનો પ્રભાવ સર્વ કાળ અને સર્વ લોકમાં સર્વ વિવેકી આત્માઓનાં અંતઃકરણ ઉપર વિજયવત છે.

નમસ્કાર મનુષ્યનો સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ

પોતાથી મહાન, પવિત્ર અને નિર્મળ આત્માઓને નમસ્કાર કરવાની પ્રથા માનવસૃષ્ટિમાં નવી નથી, કિન્તુ અનાદિકાળથી ચાલી આવેલી છે. મહાપુરુષોના પવિત્ર વ્યક્તિત્વનું આકર્ષણ જ કોઈ એવું હોય છે કે–ભક્તિશીલ વ્યક્તિ આપોઆપ તેઓના ચરણકમળોમાં ઝુકી પડે છે, નમસ્કારના રૂપમાં સર્વસ્વ સમર્પણ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે અને આત્મોન્નતિની સાધના માટે ઉત્કંઠિત સાધકના હૃદયમાં આત્મનિષ્ઠ મહાપુરુષો પ્રત્યે ભક્તિ અને સમર્પણનો ભાવ સ્વયમેવ જાગ્રત થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી ઇષ્ટતમને નમસ્કાર કરી ન લે, ત્યાં સુધી તેના આંતર મનને શાન્તિ થતી નથી. આરાધ્યતમ આત્માઓને નમતાંની સાથે આરાધક આત્માના અંતરાત્મામાં દિવ્ય શાન્તિ પથરાઈ જાય છે અને સંસારના તાપોથી ક્ષુબ્ધ થયેલું અંતઃકરણ નમનીયને નમવાથી સ્વસ્થ અને હળવું બને છે. આથી એ નક્કી થાય છે કે–ઉત્તમ આત્માઓને નમસ્કાર કરવો એ કેવળ ધાર્મિક રિવાજ કે ઔપચારિક રચના જ નથી, કિન્તુ મનુષ્યપ્રકૃતિની અંતરમાં રહેલો એક ઉત્તમ સ્વાભાવસિદ્ધ સહજ ધર્મ છે.

શ્રી જિનાગમોમાં પરમેષ્ઠિ નમસ્કારને મહાશ્રુતસ્કંધ તરીકે નિર્દેશેલ છે અને અનેક શાસ્ત્રની આદિમાં તેને સ્થાન

આપેલું છે, તેથી તે સમસ્ત શ્રુતસ્કંધની અભ્યન્તર રહેલો છે. જ્યાં જ્યાં શાસ્ત્રોના નામોની યાદી આપેલી છે, ત્યાં ત્યાં બીજા શાસ્ત્રોની સાથે નમસ્કારની સ્વતન્ત્ર ગણના કરી નથી. તે એમ જણાવવા માટે કે-નમસ્કાર એ સર્વ શ્રુતસ્કંધોની અંદર વ્યાપીને રહેલો છે શ્રી ભગવતીસૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય શ્રીમદ્ અભયદેવસૂરીશ્વરજી ફરમાવે છે કે-

अत एवायं समस्तश्रुतस्कन्धानामादावुपादीयते, अत एव चायं तेषामभ्यन्तरतयाऽभिधीयते, यदाह-'सो सव्वसुयक्खंधऽब्भंतरभूओ त्ति, (पृष्ठ २)

અર્થ-"એ જ કારણે આ પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર સમસ્ત શ્રુતસ્કન્ધોની (તે તે સમસ્ત શાસ્ત્રોની) આદિમાં ગ્રહણ કરાય છે અને એટલા જ માટે તેની સર્વશ્રુત અભ્યન્તરતા ગણાય છે. કહ્યું છે કે- 'તે સર્વશ્રુતસ્કંધોમાં અભ્યન્તરભૂત છે.' ઈત્યાદિ."

પરમેષ્ઠિઓ પાંચ છે શ્રી અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ. એ પાંચ વિશ્વના મહાન્ આત્માઓ છે. શાસ્ત્રોમાં તેઓના પુષ્કળ ગુણગાન કરવામાં આવ્યાં છે. એ કોઈ વ્યક્તિવિશેષનાં નામો નથી, પરન્તુ આધ્યાત્મિક વિકાસ થવાથી પ્રાપ્ત થએલા પાંચ મંગળમય ઉચ્ચ પદોનાં-સર્વોચ્ચ સ્થાનોનાં નામો છે.

શ્રી જિનેશ્વરદેવો વડે સ્થાપિત કરાએલો ધર્મ એ કોઈ વ્યક્તિગત ધર્મ નથી, કિન્તુ આંતરશત્રુઓ ઉપર વિજય

પ્રાપ્ત કવા માટેનો વિશ્વવ્યાપી રાજમાર્ગ છે. ઇન્દ્રિયો ઉપર, ઇન્દ્રિયોના વિકારો ઉપર, મન ઉપર, મનની મલિન વાસનાઓ ઉપર અને એ દરેકના કારણભૂત કર્મશત્રુઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ એનું નામ જૈન ધર્મ છે. જૈન ધર્મનું એ મંતવ્ય છે કે–સંસારનો કોઈ પણ પ્રાણી જો પોતાની જાત ઉપર, પોતાની ઇન્દ્રિયો અને મન ઉપર, તેમજ વિકારો અને વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવે, તો તે અભિનંદનનું પાત્ર છે તથા મહાત્મા તરીકે અને યાવત્ પરમાત્મા તરીકે પૂજવાલાયક છે. પરમેષ્ઠિ નમસ્કારમાં એ જ કારણે કોઈ વ્યક્તિવિશેષનાં નામો કેવલ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓનાં વર્ણન છે. સર્વકાળ સર્વલોકમાં જે કોઈ આંતરશત્રુઓના વિજેતા થયા, અને થાય છે, તે સર્વને તેમાં નમસ્કાર કરવામાં આ છે. જૈન ધર્મની આ ભવ્ય અને ઉદાત્ત ભાવના, એ સમ ઉપાસનાનું સુંદર અને ભાવભર્યું ચિત્ર છે.

'नमो लोए सव्वसाहूणं' એ પદમાં રહેલા 'लोए' અને 'सव्व' શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી ભગવતીસૂત્રની ટીકામાં કહ્યું છે કે–

'लोके'=मनुष्यलोके, न तु गच्छादौ ये सर्वसाधव-स्तेभ्यो नमः।

અર્થ–'લોકે' એટલે માત્ર ગચ્છાદિમાં રહેલા નહિ, કિન્તુ મનુષ્યલોકમાં જે કોઈ સાધુઓ (થયા, થશે કે) છે, તે સર્વને નમસ્કાર થાઓ."

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—શ્રી અરિહંત આદિ મહાન્ છે, પવિત્ર છે અને સર્વગુણસંપન્ન છે, પરંતુ તેથી બીજાઓને શું લાભ ? તેઓ પોતે તો વીતરાગ હોઈ ભક્તને સ્વર્ગ કે મોક્ષ કાંઈ પણ આપી શકતા નથી, પછી તેઓને નમસ્કાર કરવાથી શું ?

એનો ઉત્તર એક જ છે કે—પવિત્રતમ આત્માઓને નમસ્કાર કરવો, એ વિવેકી મનુષ્ય માત્રનો સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ છે. આદર્શસ્વરૂપ મહાન્ આત્માઓને નમવું-પૂજવું, એ સહૃદય માનવીહૃદયનો એક સ્વતંત્ર અને સહજસિદ્ધ ભાવ છે એમાં આપવા—લેવાનો કોઈ પ્રશ્ન છે જ નહિ ગુણીજનોને જોઈને હૃદયમાં પ્રમોદ પામવો એ મનુષ્ય આત્માનું દિવ્ય ગાન છે. ગુણવાન આત્માઓને પુન પુન નમસ્કાર કરવાથી આત્મા તેઓના ગુણો તરફ આકર્ષિત થાય છે અને અંતરથી તેઓના જેવો બનવા ઈચ્છે છે ઉપાસ્યના ગુણો જેવા ગુણો પોતામાં આવે તે માટે અભિરુચિ જાગે છે ભક્તમાંથી ભગવાન અને આત્મામાંથી પરમાત્મા બનવાનો નમસ્કાર એ એક રાજમાર્ગ છે. ધ્યેયના અનુસારે ધ્યાતા અંતે ધ્યેય રૂપમાં પરિવર્તિત થાય છે, એ એક સનાતન સત્ય છે. તેનો સાક્ષાત્કાર નમસ્કાર વડે થાય છે. નમસ્કાર એ નમસ્કાર્ય પાસેથી કાંઈ લેવા માટે છે એમ નથી, કિન્તુ પોતાના આત્માને નમસ્કાર્યસ્વરૂપ બનાવવા માટે છે. ભાવની વિશુદ્ધિ માટે, ભાવનાની પવિત્રતા માટે અને આદર્શની સ્થિરતા માટે પવિત્ર અને આદર્શભૂત પુરુષોને નમવું, વારંવાર નમવું, એ માનવ-

જીવનનું એક પવિત્રતમ કર્તવ્ય છે. નમસ્કારનો આ આંતરિક રહસ્યભૂત ભાવ છે અને તે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રના પવિત્ર પદો વડે સૂચિત થાય છે.

સંસારમાં અનંતાનંત આત્માઓ રહેલા છે. ચ[ાર] ગતિ, પાંચ જાતિ અને ચોરાશી લાખ જીવાયોનિઓ[માં] પોતપોતાના કર્માનુસારે જીવો સુખ-દુઃખ ભોગવી રહ[્યા] છે. તેમાંથી અનંત આત્માઓ એવા છે, કે જેઓ સંસા[ર] યાત્રાને પાર કરી, સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત બની અજરા[-] મરપદને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે. એ રીતે કર્મથી બદ્ધ અને કર્મથી મુક્ત-બંને પ્રકારના આત્માઓ લોકમાં રહેલા છે. પરન્તુ તેમાંના જે જીવો મુક્ત થઈ ચૂક્યા છે અને મુક્ત [થ]વા માટે જે સતત પ્રયત્નશીલ છે, તેઓ જ નમસ્કારનાં પાત્ર છે. જૈનશાસ્ત્રમાં તેને પંચપરમેષ્ઠિ કહ્યા છે. તેનો અર્થ એ છે કે-સંસારના અનંતાનંત આત્માઓમાં આધ્યા-[ત્મિક] દૃષ્ટિથી પાંચ પ્રકારના આત્માઓ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, [સ]ર્વથી મહાન્ છે, સર્વથી ઉચ્ચ દશાને પામેલા અને પામનારા છે, પરમપદે પહોંચેલા અને પહોંચનારા છે, એટલે પવિત્ર [સ્વ]રૂપને પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા અને પ્રાપ્ત કરનારા છે અને અન્ય [સ]ઘળા આત્માઓની અપેક્ષાએ આધ્યાત્મિક વિકાસની [ઉચ્ચ] ભૂમિકા ઉપર રહેલા છે. શ્રી અરિહંત આદિ પાંચ પદો વડે [illegible] આત્માઓને સંગ્રહી લેવામાં આવ્યા છે.

[illegible] આખું [illegible] નાનાં મોટાં પદો છે અને [illegible] પાંચ પ્રકારના

આત્માઓની આગળ અલ્પ છે, તુચ્છ છે અને હીન છે. ભૌતિક સત્તાના મોટામાં મોટા પ્રતિનિધિ અસંખ્ય દેવો-દેવતાઓ ઉપર શાસન ચલાવવાળા સ્વર્ગના ઇન્દ્ર પણ ત્યાગમાર્ગના પ્રતિનિધિસ્વરૂપ આ પંચ મહાન્ ત્યાગી વર્ગની આગળ ઝૂકે છે.

નમસ્કાર મહામંત્રમાં એ પાંચેય પરમેષ્ઠિઓને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે, તેથી તેને **પરમેષ્ઠિમંત્ર** પણ કહેવાય છે.

જીવત્વની દૃષ્ટિએ બધા જીવો સમાન છે, પછી ભલે તેઓ બદ્ધ હોય કે મુક્ત. પરંતુ જે જીવ જ્ઞાનાદિથી હીન અને રાગ-દ્વેષાદિથી અધિક છે, તે આધ્યાત્મિક માર્ગમાં અવંદનીય છે; જ્યારે જે જીવ જ્ઞાનાદિથી મહાન્ છે અને રાગ-દ્વેષાદિથી રહિત છે, તે ત્રિકાલ વંદનીય છે. શ્રી અરિહંત અને સિદ્ધ આદિ પૂર્ણરૂપે રાગાદિથી રહિત અને જ્ઞાનાદિથી પૂર્ણ છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ પ્રાયઃ એકદેશથી રાગાદિની હીનતા અને જ્ઞાનાદિની વિશેષતાવાળા છે. એમ જૈનધર્મના પ્રાણભૂત વીતરાગભાવ અને સર્વજ્ઞભાવ સર્વથી કે ઘણા અંશથી એ પાંચેય પદોમાં સ્પષ્ટતયા અભિવ્યક્ત થયેલો છે.

બીજી રીતે જૈનધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો ત્રણ છે. દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ અને ધર્મતત્ત્વ. તેમાં શ્રી અરિહંત અને સિદ્ધ આત્મવિકાસની પૂર્ણ અવસ્થા-પરમાત્મદશા ઉપર પહોંચેલા છે, તેથી પૂર્ણ રૂપથી પૂજ્ય છે અને દેવતત્ત્વની કોટિમાં છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ આત્મવિકાસની

અવસ્થામાં છે, છતાં પૂર્ણતાને માટે સતત પ્રયત્નશીલ હોવાથી પૂજ્ય છે અને પોતાથી ઉંચી શ્રેણિવાળાના તેઓ પૂજક પણ છે, માટે તેઓનો ગુરુતત્ત્વમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વળી સર્વત્ર વ્યક્તિથી ભાવમાં લક્ષણા કરી શકાય છે, તેથી અરિહંતાદિ તે તે પદોની લક્ષણા વડે અર્હદ્‌ભાવ, સિદ્ધભાવ, આચાર્યભાવ, ઉપાધ્યાયભાવ અને સાધુભાવ ગ્રહણ કરી શકાય છે. તેનો અર્થ એ છે કે—અર્હદ્‌ભાવને આ નમસ્કાર છે. એ રીતે લક્ષણાથી પંચેયમાં રહેલો અર્હદાદિ ભાવ એ નમસ્કારનું લક્ષ્યબિંદુ છે અને આ ભાવ એ જ ધર્મતત્ત્વ છે. અહિંસાદિ ધર્મો અને જ્ઞાનાદિ આત્મભાવો આ પાંચેય પદોના પ્રાણ છે, એટલે શ્રી નમસ્કારમંત્રમાં દેવતત્ત્વ અને ગુરુતત્ત્વની સાથે ધર્મતત્ત્વનો પણ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે અને દેવતત્ત્વ તથા ગુરુતત્ત્વની સાથે ધર્મતત્ત્વને પણ નમસ્કાર કરી લેવામાં આવે છે.

આ નમસ્કારસૂત્ર સમસ્ત જૈનોની આરાધનાઓનું કેન્દ્ર છે. શ્રી અરિહંતાદિ પાંચ પદો અને તેઓમાં રહેલો ભાવ સર્વ સાધકોને માટે આરાધ્ય છે, તેથી દરેક કાર્યના પ્રારંભમાં સર્વ પ્રથમ તેઓને નમસ્કાર કરવા વડે શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરાય છે. ઉઠતી વખતે, સૂતી વખતે, શુભ કાર્ય કરતી વખતે, પચ્ચક્ખાણ કરતી વખતે, પ્રતિક્રમણ વખતે, વિહાર વખતે કે ભિક્ષાની વખતે, સર્વત્ર નમસ્કાર મહામંત્રનો મંગલ ધ્વનિ સંભળાય જ છે. પ્રત્યેક કાર્ય કરતી વખતે મહાન પવિત્ર આત્માઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધા-ભક્તિ પ્રદર્શિત કરવાથી મોહાંધકાર દૂર થાય છે, અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય આદિ અજ્ઞાનનો નાશ

થાય છે; એથી આત્મશક્તિનો વિકાસ થાય છે અને આત્મશક્તિના વિકાસથી દુઃખનો અંત આવે છે. દુઃખનું મૂળ મોહાંધકારમાં, અજ્ઞાનમ, સંશયમાં કે વિપરીત જ્ઞાનમાં છે અને એથી આત્મશક્તિનો હ્રાસ થાય છે જ્યાં એ સર્વનો અભાવ હોય, ત્યાં દુઃખ ટકતું નથી.

છેલ્લે, વસ્તુ ગમે તેટલી મહત્ત્વપૂર્ણ હોય પણ જ્યાં સુધી તેના મહત્ત્વનું વ્યવસ્થિત રીતે નિરૂપણ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી જનસમૂહનું તેના પ્રત્યે આકર્ષણ થઈ શકતું નથી. એ ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની ચૂલિકા છે. ચૂલિકામાં પાંચેય પરમેષ્ઠિઓને કરેલા નમસ્કારનું ફળ પ્રગટપણે દર્શાવેલું છે. સર્વ વિઘ્નોનો નાશ અને સર્વ મંગળોનું આગમન, એ આ પંચેયને કરેલા નમસ્કારનું સ્પષ્ટ ફળ છે. એ રીતે ચૂલિકા સહિત મૂળ મંત્ર શ્રી પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધ તરીકે જૈન આમ્નાયમાં પ્રસિદ્ધ છે.

卐

જે આત્મા ભાવપૂર્વક એક લાખ નવકારને ગણે છે તથા વિધિપૂર્વક શ્રી અરિહંતદેવને પૂજે છે, તે આત્મા અવશ્ય તીર્થંકરનામ-ગોત્રને ઉપાર્જે છે.

અવસ્થામાં છે, છતાં પૂર્ણતાને માટે સતત પ્રયત્નશીલ હોવાથી પૂજ્ય છે અને પોતાથી ઉંચી શ્રેણિવાળાના તેઓ પૂજક પણ છે, માટે તેઓનો ગુરુતત્ત્વમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વળી સર્વત્ર વ્યક્તિથી ભાવમાં લક્ષણા કરી શકાય છે, તેથી અરિહંતાદિ તે તે પદોની લક્ષણા વડે અર્હદ્‌ભાવ, સિદ્ધભાવ, આચાર્યભાવ, ઉપાધ્યાયભાવ અને સાધુભાવ ગ્રહણ કરી શકાય છે. તેનો અર્થ એ છે કે—અર્હદ્‌ભાવને આ નમસ્કાર છે. એ રીતે લક્ષણાથી પાંચેયમાં રહેલો અર્હદાદિ ભાવ એ નમસ્કારનું લક્ષ્યબિંદુ છે અને આ ભાવ એ જ ધર્મતત્ત્વ છે. અહિંસાદિ ધર્મો અને જ્ઞાનાદિ આત્મભાવો આ પાંચેય પદોના પ્રાણ છે, એટલે શ્રી નમસ્કારમંત્રમાં દેવતત્ત્વ અને ગુરુતત્ત્વની સાથે ધર્મતત્ત્વનો પણ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે અને દેવતત્ત્વ તથા ગુરુતત્ત્વની સાથે ધર્મતત્ત્વને પણ નમસ્કાર કરી લેવામાં આવે છે.

આ નમસ્કારસૂત્ર સમસ્ત જૈનોની આરાધનાઓનું કેન્દ્ર છે. શ્રી અરિહંતાદિ પાંચ પદો અને તેઓમાં રહેલો ભાવ સર્વ સાધકોને માટે આરાધ્ય છે, તેથી દરેક કાર્યના પ્રારંભમાં સર્વ પ્રથમ તેઓને નમસ્કાર કરવા વડે શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરાય છે. ઉઠતી વખતે, સૂતી વખતે, શુભ કાર્ય કરતી વખતે, [illegible] કરતી વખતે, પ્રતિક્રમણ વખતે, વિહાર વખતે કે [illegible] વખતે, સર્વત્ર નમસ્કાર મહામંત્રનો મંગલ ધ્વનિ સંભળાય જ છે. પ્રત્યેક કાર્ય કરતી વખતે મહાન્ પવિત્ર [illegible] અરિહંતાદિનું દર્શન કરવાથી અંધકાર [illegible] અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય આદિ અજ્ઞાનનો નાશ

થાય છે; એથી આત્મશક્તિનો વિકાસ થાય છે અને આત્મ-શક્તિના વિકાસથી દુઃખનો અંત આવે છે. દુઃખનું મૂળ મોહાંધકારમાં, અજ્ઞાનમાં, સંશયમાં કે વિપરીત જ્ઞાનમાં છે અને એથી આત્મશક્તિનો હ્રાસ થાય છે. જ્યાં એ સર્વનો અભાવ હોય, ત્યાં દુઃખ ટકતું નથી.

છેલ્લે, વસ્તુ ગમે તેટલી મહત્ત્વપૂર્ણ હોય પણ જ્યાં સુધી તેના મહત્ત્વનું વ્યવસ્થિત રીતે નિરૂપણ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી જનસમૂહનું તેના પ્રત્યે આકર્ષણ થઈ શકતું નથી. એ ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની ચૂલિકા છે. ચૂલિકામાં પાંચેય પરમેષ્ઠિઓને કરેલા નમસ્કારનું ફળ પ્રગટપણે દર્શાવેલું છે. સર્વ વિઘ્નોનો નાશ અને સર્વ મંગળોનું આગમન, એ આ પાંચેયને કરેલા નમસ્કારનું સ્પષ્ટ ફળ છે. એ રીતે ચૂલિકા સહિત મૂળ મંત્ર શ્રી પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધ તરીકે જૈન આમ્નાયમાં પ્રસિદ્ધ છે.

卐

નમસ્કાર મહામંત્રની સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાદેયતા

કોઈ પણ વસ્તુની ઉપાદેયતા તેના ફળ ઉપર અવલંબેલી છે. જેનું ફળ સર્વશ્રેષ્ઠ, તેને વિષે બુદ્ધિમાન પુરુષોની પ્રવૃત્તિ સર્વથી અધિક, એ નિયમ સર્વ ક્ષેત્રોમાં એકસરખો પ્રવર્તી રહ્યો છે. પછી તે ક્ષેત્ર ધાર્મિક હો કે સાંસારિક. જેનાથી ઉભય લોકનું કલ્યાણ સિદ્ધ થાય, તે ધાર્મિક ક્ષેત્ર કહેવાય છે. જેનાથી કેવળ આ લોકના સુખની સિદ્ધિ થાય, તે ક્ષેત્ર સાંસારિક છે. આ લોકનાં સઘળાં પ્રયોજનોની સિદ્ધિનો ઉપાય મુખ્યત્વે ધન છે, તેથી ધનોપાર્જન માટે સંસારીઓની પ્રવૃત્તિ વિશેષ જોવાતી રહે છે. જેઓને આ લોક સાથે પરલોકના પ્રયોજનની સિદ્ધિનો પણ હેતુ રહેલો હોય છે, તેઓ ધનોપાર્જન સાથે ધર્મોપાર્જન માટે પણ સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. ધનનો અર્થી જેમ સઘળા પ્રકારના ધનમાં રત્નોને મુખ્ય સ્થાન આપે છે, કારણ કે-તેનું મૂલ્ય અધિક ઉપજે છે અને તેનો બોજો ઓછો હોય છે, તેમ ધર્મના અર્થી—બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પણ ધર્મોમાં અલ્પ બોજ અને મહા મૂલ્યવાળી વસ્તુને જ વધારે પસંદ કરે છે. શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રને શાસ્ત્રકારોએ રત્નની જ ઉપમા આપીને સરખાવ્યો છે. કહ્યું છે કે—

રત્નતણી જિમ પેટી ભાર અલ્પ બહુ મૂલ્ય,
ચૌદ પૂરવનો સાર એ મંત્ર છે તેહને તુલ્ય;
સકલ સમય અભ્યંતર એ પદ પંચ પ્રમાણ,
મહાશ્રુતસ્કંધ તે જાણો ચૂલા સહિત સુજાણ.

—ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી ગણિ.

અહીં નવકારને કેવલ રત્ન જ નહિ પણ રત્નોની પેટી કહી છે અને તેના પ્રત્યેક અક્ષરને મહા મૂલ્યવાન રત્નો તરીકેની ઉપમા આપી છે. આગળ વધીને શ્રી નવકારમંત્રને ચૌદપૂર્વની તુલ્ય કહ્યો છે, કારણ કે-ચૌદપૂર્વો વડે જ્ઞાની-પુરુષોને જે પ્રયોજન સાધવું ઈષ્ટ છે, તે અવસ્થાવિશેષ કેવળ એક નવકારમંત્રથી સિદ્ધ થઈ જાય છે. શ્રી નવકારમંત્રના પ્રથમ પાંચ પદો સઘળા સિદ્ધાન્તોની અભ્યંતર સમાયેલા છે, કારણ કે-એ પાંચ પદોનું સ્મરણ, ધ્યાન અને ઉચ્ચારણ કર્યા વિના કોઈ પણ સિદ્ધાન્તની વાચના થઈ શકતી નથી. શ્રુત-કેવલી ભગવાન શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીએ સૌથી પ્રથમ નિર્યુક્તિ શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની રચેલી છે અને તે પૂર્વે કે ત્યાર પછી કોઈ પણ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવા પહેલાં શ્રી નમસ્કાર-મંત્રની વ્યાખ્યા આદિ સૌ પ્રથમ કરવું તે શિષ્ટ પુરુષોને માન્ય પ્રણાલિકા છે. પ્રથમના પાંચેય પદો અને ચૂલિકાના ચાર પદો મળીને સંપૂર્ણ શ્રી નમસ્કારમંત્રને શ્રી મહાનિશીથ આદિ માન્ય આગમોમાં મહાશ્રુતસ્કંધ તરીકે વર્ણવેલો છે અને તે સિવાયના અન્ય આગમોને કેવળ શ્રુતસ્કંધ તરીકે સંબોધેલાં છે.

શ્રી મહાનિશીથ સિદ્ધાન્તમાં આ નમસ્કાર મહામંત્રને સ્પષ્ટ રીતિએ નવ પદો, અડસઠ અક્ષરો અને આઠ સંપદાઓ-વાળો જણાવ્યો છે. ત્યાં કહ્યું છે કે-

આ નમસ્કારમંત્ર, કે જેનું બીજું નામ શ્રી પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધ છે, તેનું વ્યાખ્યાન મહાપ્રબંધ (વિસ્તારથી)

સૂત્રથી પૃથગ્‌ભૂત નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય અને ચૂર્ણિ વડે અનંતર ગમ-પર્યવ સહિત જેવી રીતે અનંત જ્ઞાન-દર્શનને ધારણ કરનારા શ્રી તીર્થંકરદેવો વડે કરાયેલું છે, તેવી જ રીતે સંક્ષેપથી કરાયું હતું, પરંતુ કાલપરિહાણિના દોષથી તે નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય અને ચૂર્ણિઓ વિચ્છેદ પામી છે. વ્યતીત થતા કાળસમયમાં મોટી પદાનુસારી ઋદ્ધિને વરેલા અને શ્રી દ્વાદશાંગસૂત્રને ધારણ કરનારા શ્રી વજ્રસ્વામીજી થયા. તેઓએ આ શ્રી પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધનો ઉદ્ધાર કરીને મૂલસૂત્ર શ્રી મહાનિશીથની અંદર લખ્યો. આ શ્રી મહાનિશીથ શ્રુતસ્કંધ સમસ્ત પ્રવચનના સારભૂત, પરમ તત્ત્વભૂત તથા અતિશયવાળા અત્યંત મહાન્ અર્થોથી ભરેલું છે. એમાં શ્રી નવકારસૂત્રનું વ્યાખ્યાન નીચે મુજબ કર્યું છે.

પ્રશ્ન-હે ભગવન્! આ અચિંત્ય ચિંતામણિકલ્પ શ્રી પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધનો શો અર્થ કહેલો છે?

ઉત્તર-હે ગૌતમ! અચિંત્ય ચિંતામણિકલ્પ શ્રી પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે કહેલો છે. "આ પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધ, જેમ તલમાં તેલ, કમળમાં મકરંદ અને સર્વ લોકમાં પંચાસ્તિકાય રહેલા છે, તેમ સકલ આગમોમાં અંતર્ગત રહેલ છે અને તે યથાર્થ ક્રિયાનુવાદ- [illegible] ગુણોત્કીર્તનસ્વરૂપ તથા યથેષ્ટ ફલપ્રસાધક પરમ [illegible] પરમ [illegible] તેની [illegible] જે કોઈ [illegible] થઈ ગયા, જે કોઈ [illegible] તે સર્વે શ્રી અરિહંતાદિ પાંચ

જ છે, તે સિવાય બીજા નથી જ. તે પાંચ અનુક્રમે શ્રી અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ છે. તે પાંચેયનો ગર્ભાર્થ–સદ્‌ભાવ એટલે પરમ રહસ્યભૂત અર્થ બતાવ્યો છે. ત્યાર બાદ અંતે કહ્યું છે કે–

ताव न जायइ चित्तेण, चिंतिअं पत्थिअं च वायाए।
काएण समाढत्तं, जाव न सरिओ नमुक्कारो ॥

અર્થ–'ચિત્તથી ચિંતવેલું, વચનથી પ્રાર્થેલું અને કાયાથી પ્રારંભેલું કાર્ય ત્યાં સુધી જ સિદ્ધ થતું નથી, કે જ્યાં સુધી શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારને સ્મરવામાં નથી આવ્યો.'

વર્તમાન શ્રી મહાનિશીથસૂત્રની મૂળ પ્રતિ, આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ મથુરા નગરીમાં શ્રી સુપાર્શ્વનાથસ્વામીના સ્તૂપ આગળ પંદર ઉપવાસ કરીને શાસનદેવતા પાસેથી મેળવેલી છે. પરંતુ તે ઉધેઈ આદિ વડે ખંડખંડ થયેલી તથા સડી ગયેલા પત્તાવાળી હોવાથી તેઓએ તેને સ્વમતિ અનુસાર શોધી છે તથા તેને બીજા યુગપ્રધાન શ્રુતધર આચાર્યોએ માન્ય કરેલી છે.

શ્રી પંચપરમેષ્ઠિઓને નમસ્કાર રૂપ આ નવકારમંત્ર સર્વ મંત્રોમાં શિરોમણિભૂત ગણાય છે. એને છોડીને, સ્વતંત્રપણે સેવવામાં આવતા બીજા મંત્રોને, કલ્પતરુને છોડીને કંટકતરુને સેવવા સમાન અનિષ્ટ ફળને આપનારા તરીકે શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા છે. કહ્યું છે કે–

તજે એ સાર નવકારમંત્ર, જે અવર મંત્ર સેવે સ્વતંત્ર;
કર્મ પ્રતિકૂળ બાઉલ સેવે, તેહ સુરતરુ ત્યજી આપ ટેવે. ૧

શ્રી નવકારમંત્રનું આ મહત્ત્વ યથાર્થ રીતે સમજવા માટે શાસ્ત્રદૃષ્ટિ, આગમદૃષ્ટિ અથવા આગમાનુસારી અતિ સૂક્ષ્મ જ્ઞાનદૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે. સર્વ કાળના સ્વ-પર આગમવેદી શ્રુતધર મહર્ષિઓએ અડસઠ અક્ષરપ્રમાણ માત્ર આ નાનકડા સૂત્રને મહામંત્ર અને મહાશ્રુતસ્કંધ તરીકે સ્વીકારેલ છે. તેના મુખ્ય કારણોનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે-ધનવાનની સેવા વિના જેમ ધનસિદ્ધિ થતી નથી, તેમ ધર્મવાનની સેવા વિના ધર્મની સિદ્ધિ પણ અશક્ય છે. પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી શ્રી લલિતવિસ્તરા નામક ચૈત્યવંદનસૂત્રની ટીકામાં ફરમાવે છે કે-' धर्मं प्रति मूलभूता वन्दना । ' અર્થાત્-ધર્મમાર્ગમાં જીવને આગળ વધવામાં જો મૂળભૂત કારણ કોઈ પણ હોય, તો તે ધર્મસિદ્ધ પુરુષોને ભાવથી કરવામાં આવતી વંદના જ છે. એ વંદનાથી આત્મભૂમિમાં ધર્મબીજનું વપન થાય છે અને તેમાંથી ધર્મચિન્તાદિ રૂપ અંકુરાઓ તથા ધર્મશ્રવણ અને ધર્મ આચરણ આદિ રૂપ શાખા-પ્રશાખાઓ તથા સ્વર્ગ-અપવર્ગ આદિના સુખોની પ્રાપ્તિ રૂપ ફૂલ-ફળાદિ પ્રગટે છે.

શ્રી અરિહંતાદિ પાંચેય પરમેષ્ઠિઓનું મહત્ત્વ કેવળ ધર્મ-સિદ્ધિ અને ધર્મની [illegible] કાર્ય ઉપર [illegible] છે. [illegible] ધર્મનાયક અને ધર્મસિદ્ધ [illegible] મહત્ત્વનું કાર્ય [illegible] થઈ પડે છે. [illegible]

શબ્દોમાં, જેને ધનવાન પ્રત્યે આદર-બહુમાન નથી, તે જેમ ધનનો અર્થી છે એમ સિદ્ધ થતું નથી, તેમ ધર્મવાન પ્રત્યે જેને અંતરંગ આદર-ભક્તિ જાગ્રત થઈ નથી, તેને ધર્મનો અર્થી પણ ગણી શકાતો નથી. ધર્મના અર્થી માટે જેમ ધર્મસ્વરૂપ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિઓને નિત્ય અનેકશઃ નમસ્કાર કરવાનું કાર્ય અનિવાર્ય થઈ પડે છે, તેમ જેઓમાં હજુ ધર્મનું અર્થીપણું તે પ્રમાણમાં જાગ્રત થયું નથી, તેઓમાં પણ તે જગાડવા માટે પરમ પરમેષ્ઠિઓને નમસ્કારસ્વરૂપ નમસ્કારમંત્રના સ્મરણાદિનું અવલંબન અતિ આવશ્યક થઈ પડે છે. ધર્મ પ્રત્યેની પ્રીતિ કોઈને જેમ સહજસિદ્ધ હોય છે, તેમ કોઈને પ્રયત્નસાધ્ય પણ હોય છે. તે ઉભય પ્રકારની પ્રીતિ નમસ્કાર વડે સિદ્ધ થાય છે. તેથી ધર્મની આતુર ધનની ઝંખનાવાળા સત્પુરુષો નમસ્કાર પ્રત્યે સદા આદરયુક્ત ચિત્તવાળા રહે તેમાં લેશ માત્ર આશ્ચર્ય નથી.

અંકગણિતમાં એકડા(૧)ની સ્થાપનાનું જેટલું મહત્ત્વ છે, તેટલું જ મહત્ત્વ ધર્મક્ષેત્રમાં શ્રી પરમેષ્ઠિ નમસ્કારને પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મમય અને ધર્મસ્વરૂપ પરમેષ્ઠિઓ પ્રત્યે નમવાના ભાવ વિનાનાં ધર્મ અનુષ્ઠાનો પણ શૂન્ય છે. કારણહીન છે. છાર ઉપરનું લીંપણ કે ઝાંખર ઉપરનું ચિત્રામણ જેમ ટકી શકતાં નથી, તેમ ધર્મીઓને નમસ્કાર વિનાનાં ધર્માનુષ્ઠાનો પણ ક્ષણજીવી છે. મૂળ વિનાના વૃક્ષ કે પાયા વિનાના મકાન જેમ નાશ પામવાને સર્જાયેલા છે, તેમ પરમેષ્ઠિઓ પ્રત્યે ભક્તિભાવ વિનાનાં તપ, જપ, વ્રત કે ચારિત્ર પણ ફળના

તજે એ સાર નવકારમંત્ર, જે અવર મંત્ર સેવે સ્વતંત્ર;
કર્મ પ્રતિકૂળ બાઉલ સેવે, તેહ સુરતરુ ત્યજી આપ ટેવે. ૧

શ્રી નવકારમંત્રનું આ મહત્ત્વ યથાર્થ રીતે સમજવા માટે શાસ્ત્રદૃષ્ટિ, આગમદૃષ્ટિ અથવા આગમાનુસારી અતિ સૂક્ષ્મ જ્ઞાનદૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે. સર્વ કાળના સ્વ-પર આગમવેદી શ્રુતધર મહર્ષિઓએ અડસઠ અક્ષરપ્રમાણ માત્ર આ નાનકડા સૂત્રને મહામંત્ર અને મહાશ્રુતસ્કંધ તરીકે સ્વીકારેલ છે. તેના મુખ્ય કારણોનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે-ધનવાનની સેવા વિના જેમ ધનસિદ્ધિ થતી નથી, તેમ ધર્મવાનની સેવા વિના ધર્મની સિદ્ધિ પણ અશક્ય છે. પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી શ્રી લલિતવિસ્તરા નામક ચૈત્યવંદનસૂત્રની ટીકામાં ફરમાવે છે કે-'धर्मं प्रति मूलभूता वन्दना ।' અર્થાત્-ધર્મમાર્ગમાં જીવને આગળ વધવામાં જો મૂલભૂત કારણ કોઈ પણ હોય, તો તે ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોને ભાવથી કરવામાં આવતી વંદના જ છે. એ વંદનાથી આત્મક્ષેત્રમાં ધર્મબીજનું વપન થાય છે અને તેમાંથી ધર્મચિન્તાદિ રૂપ અંકુરાઓ તથા ધર્મશ્રવણ અને ધર્મ આચરણ આદિ રૂપ શાખા-પ્રશાખાઓ તથા સ્વર્ગ-અપવર્ગ આદિના સુખોની પ્રાપ્તિ રૂપ ફૂલ-ફળાદિ પ્રગટે છે.

શ્રી અરિહંતાદિ પાંચેય પરમેષ્ઠિઓનું મહત્ત્વ કેવળ ધર્મ-સિદ્ધિ તથા ધર્મની આરાધનાના કાર્ય ઉપર અવલંબિતું છે. [illegible] ધન અર્થી જીવોને ધનવાન પુરુષોના આદરની જેમ ધર્મ અર્થી આત્માઓને માટે ધર્મસાધક અને ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો એ કેવળ આદરવું કાર્ય અનિવાર્ય થઈ પડે છે. જીવિત

શબ્દોમાં, જેને ધનવાન પ્રત્યે આદર-બહુમાન નથી, તે જેમ ધનનો અર્થી છે એમ સિદ્ધ થતું નથી, તેમ ધર્મવાન પ્રત્યે જેને અંતરંગ આદર-ભક્તિ જાગ્રત થઈ નથી, તેને ધર્મનો અર્થી પણ ગણી શકાતો નથી ધર્મના અર્થી માટે જેમ ધર્મસ્વરૂપ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિઓને નિત્ય અનેકશઃ નમસ્કાર કરવાનું કાર્ય અનિવાર્ય થઈ પડે છે. તેમ જેઓમાં હજુ ધર્મનું અર્થીપણું તે પ્રમાણમાં જાગ્રત થયું નથી, તેઓમાં પણ તે જગાડવા માટે પરમ પરમેષ્ઠિઓને નમસ્કારસ્વરૂપ નમસ્કારમંત્રના સ્મરણાદિનું અવલંબન અતિ અગત્યનું થઈ પડે છે. ધર્મ પ્રત્યેની પ્રીતિ કોઈને જેમ સહજસિદ્ધ હોય છે, તેમ કોઈને પ્રયત્નસાધ્ય પણ હોય છે. તે ઉભય પ્રકારની પ્રીતિ નમસ્કાર વડે સિદ્ધ થાય છે તેથી ધર્મરૂપી આતર ધનની ઝંખનાવાળા સત્પુરુષો નમસ્કાર પ્રત્યે સદા આદરયુક્ત ચિત્તવાળા રહે તેમાં લેશ માત્ર આશ્ચર્ય નથી.

અંકગણિતમાં એક(૧)ની સંખ્યાનું જેટલું મહત્ત્વ છે, તેટલું જ મહત્ત્વ ધર્મક્ષેત્રમાં શ્રી પરમેષ્ઠિ નમસ્કારને પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મમય અને ધર્મસ્વરૂપ પરમેષ્ઠિઓ પ્રત્યે નમવાના ભાવ વિનાનાં ધર્મ અનુષ્ઠાનો પણ શૂન્ય છે. ફળરહિત છે. છાર ઉપરનું લીંપણ કે ઝાખર ઉપરનું ચિત્રામણ જેમ ટકી શકતાં નથી, તેમ ધર્મીઓને નમસ્કાર વિનાનાં ધર્માનુષ્ઠાનો પણ ક્ષણજીવી છે. મૂળ વિનાના વૃક્ષ કે પાયા વિનાના મકાન જેમ નાશ પામવાને સર્જાયેલા છે, તેમ પરમેષ્ઠિઓ પ્રત્યે ભક્તિભાવ વિનાનાં તપ, જપ, શ્રુત કે ચારિત્ર પણ ફળના

અનુબંધરહિત છે, ઉંચે ચઢાવીને નીચે પટકનારાં છે. એ જ અર્થને બતાવનાર ગાથા શ્રી નમસ્કાર બૃહત્ ફળ પ્રકરણમાં નીચે મુજબ કહી છે.

सुचिरंपि तवो तवियं, चिन्नं चरणं सुयं च बहु पढियं।
जइ ता न नमुक्कारे रई, तओ तं गयं विहलं ॥१॥

અર્થ—'લાંબા કાળ સુધી તપને તપ્યા, ચારિત્રને પાળ્યું તથા ઘણાં પણ શાસ્ત્રોને ભણ્યા, પણ જો નમસ્કારને વિષે રતિ ન થઈ, તો તે સઘળું નિષ્ફળ ગયું જાણવું.'

ચતુરંગ સેનાને વિષે જેમ સેનાની મુખ્ય છે, તેમ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપરૂપી ચતુરંગ આરાધનાને વિષે નવકાર એ મુખ્ય છે. અથવા નમસ્કાર રૂપી સારથિથી હંકારાયેલો અને જ્ઞાનરૂપી ઘોડાઓથી જોડાયેલો જે તપ, નિયમ તથા સંયમ રૂપી રથ, તે જીવને મુક્તિ રૂપી નગરીએ પહોંચાડવાને સમર્થ થઈ શકે છે, એવો શાસ્ત્રકારોનો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી શ્રી જિનશાસનમાં શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રને સૌથી વિશિષ્ટ સ્થાન અર્પવામાં આવ્યું છે અને સર્વ આરાધનામાં તેની આગના [illegible] [illegible] સ્વીકારેલી છે. 'નવ લાખ જપતાં નરક નિવારે' ઇત્યાદિ અનેક સૂક્તિઓ નવકારની મહત્તાને સાબીત કરવા માટે [illegible] છે અને [illegible] સૂક્તિઓ પણ અન્ય [illegible] [illegible] નવકારનું જ અવલંબન લેવા [illegible] છે. [illegible] ઘર [illegible], [illegible] [illegible] માટે સમર્થ [illegible]

પ્રગતિ સિદ્ધ થઈ શકી નથી, થઈ શકતી નથી અને થઈ શકશે પણ નહિ એ ત્રિકાળ સત્ય છે. નવકારનો એ અભ્યાસ આકરો કે અરુચિકર માનીને જેઓ છોડી દે છે અથવા તેની ઉપેક્ષા કરે છે, તેઓ વસ્તુતઃ પોતાના ધાર્મિક જીવનની જ ઉપેક્ષા કરે છે.

શ્રી જૈનશાસનની પ્રત્યેક ક્રિયાના પ્રારંભમાં નવકારના સ્મરણની આજ્ઞા ફરમાવવામાં આવી છે. તેની પાછળ જે ગંભીર રહસ્ય છુપાયેલું છે, તે આથી સ્પષ્ટ થશે. ઉંઘતાં કે જાગતાં, ખાતાં કે પીતાં, જીવતાં કે મરતાં, નવકારની અંદર ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો અભ્યાસ પાડવા માટેની શાસ્ત્રાનુસારી મધ્યસ્થ દૃષ્ટિ જીવોના ખ્યાલમાં તુરત આવી શકે તેમ છે. એ ખ્યાલ આવ્યા પછી આત્મહિતના વિશેષ અર્થી આત્માઓને અધિકાધિક સંખ્યામાં નવકારને ગણવાનું શાસ્ત્રીય પ્રતિપાદન કેટલું મહત્ત્વનું છે, તે તુરત સમજાઈ જાય તેમ છે.

અંતમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજીનો શ્રી નવકારમંત્રના માહાત્મ્યને વર્ણવતો એ અપૂર્વ શ્લોક ટાંકીને આ લેખ પૂર્ણ કરીશું. તેઓશ્રી ફરમાવે છે કે–

कृत्वा पापसहस्राणि, हत्वा जन्तुशतान्यपि ।
अमुं मन्त्रं समाराध्य, तिर्यञ्चोऽपि दिवं गताः ॥१॥

અર્થ: '[illegible] અને સેંકડો જન્તુઓનો [illegible] કરનારા [illegible] પણ આ મંત્રને સમ્યક્ આરાધીને દેવગતિને [illegible] છે.'

શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ જેમ નવકાર અતિ મહત્ત્વનુ સ્થાન ધરાવે છે, તેમ મંત્રદૃષ્ટિએ તેનું ઘણું મહત્ત્વભર્યું સ્થાન છે સ્વોપજ્ઞવૃત્તિયુત શ્રી યોગશાસ્ત્ર નામક મહાગ્રંથમા કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજીએ તે ઉપર ઘણો પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેઓશ્રીએ શ્રી નવકારમંત્રના વિવિધ રીતે કરવામા આવતા જાપનું અને તેના ફળનું ત્યા વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે. અર્થી જીવોને તે સ્થળેથી જોઈ લેવા ભલામણ છે.

卐

નમસ્કારની ધારણા

શરીરની બહાર કે અંદર કોઈ એક સ્થાનમાં મનોવૃત્તિને એકાગ્ર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો, તેનું નામ ધારણા છે. કહ્યું છે કે-'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा।' અર્થાત્-ચિત્તને કોઈ એક સ્થાન ઉપર બાંધવું તે ધારણા છે. ધારણાના અભ્યાસીએ સિદ્ધાસન, પદ્માસન કે સ્વસ્તિકાસન વગેરેમાંથી કોઈ એક આસને બેસવું જોઈએ તથા ઇન્દ્રિયો અને મનને સ્વસ્થ કરવા જોઈએ. નવકારની ધારણા મુખ્યત્વે નવકારના અક્ષરો ઉપર કે શ્રી પંચપરમેષ્ઠિઓની આકૃતિઓ ઉપર કરવાની હોય છે અને તે મૂર્તિઓ કે અક્ષરોને શરીરની અંદર કે બહાર અષ્ટદલકમળ ઉપર સ્થાપન કરવાના છે. આ ધારણા શરૂ કરવા પહેલાં સંસારના સર્વ વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય અને શ્રી પંચપરમેષ્ઠિઓ પ્રત્યે પરમ અનુરાગ ને સદ્‌ભાવવાળો હોય છે. સંસારના સર્વ પદાર્થો અનિત્ય, અશરણ અને દુઃખદાયક છે, જ્યારે શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ ભગવંતો શાશ્વત, શરણભૂત અને મંગલદાયક છે.

ધારણાનો અભ્યાસ કરતાં અંતઃકરણની વૃત્તિમાં બે [illegible] દોષો આવે છે. એક લય અને બીજો વિક્ષેપ. નિદ્રા [illegible] તે લય છે અને મનનું એક વિષયથી અન્ય વિષયના [illegible] ભટક્યા કરવું તે વિક્ષેપ છે. લયના હેતુઓ [illegible] આદિ દોષો છે, તેના નાશ [illegible] [illegible] વિક્ષેપ [illegible] [illegible] નિદ્રા [illegible] ચિત્તની [illegible]

જેમ ઓછો થાય તેવા આહાર-વિહારાદિનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. વિક્ષેપદોષ ટાળવા માટે એકાગ્રતાનો અભ્યાસ પાડવો જરૂરી છે અને વૈરાગ્ય તથા સમભાવની ભાવના વધારવી જોઈએ. લય અને વિક્ષેપથી જુદો ચિત્તનો એક ત્રીજો દોષ છે, કે જેને કષાય કહેવાય છે. કષાય એ તો તીવ્ર રાગ-દ્વેષ, તેને ધીરતા અને સાવધાનતાથી દૂર કરવા. રાગના હેતુઓ અનુકૂળ શબ્દાદિ વિષયો છે અને તેના હેતુભૂત શરીર, ધન, ધાન્ય તથા સ્ત્રી-પુત્રાદિ છે. દ્વેષના હેતુઓ પ્રતિકૂળ ભાવ. તે જ વિષયો છે, વિષયની અસારતા, તુચ્છતા અને અપકારકતાનો પુન પુન વિચાર કરવાથી કષાયદોષ અર્થાત્ રાગ-દ્વેષની તીવ્રતા ટળી જાય છે.

એ રીતે ધારણાનો અભ્યાસ દૃઢ કરવા માટે વિષયવિરાગ પ્રબળ કરવો જોઈએ અને ધ્યેયમાં પ્રીતિ દૃઢ કરવી જોઈએ. જ્યારે જ્યારે લય, વિક્ષેપ અને કષાયદોષનો સદ્ભાવ જણાય, ત્યારે ત્યારે તેના પ્રતિપક્ષી ઉપાયો વડે તેનું નિવારણ કરતા રહેવું જોઈએ.

ધારણાનો અભ્યાસ કર્યા પછી શરૂઆતના કેટલાય દિવસો સુધી ચિત્ત કેટલોક વખત ધ્યેયાકાર સ્થિતિમાં, કેટલોક વખત લયાવસ્થામાં, કેટલોક વખત વિક્ષેપાવસ્થામાં અને કેટલોક વખત કષાયાવસ્થામાં રહે છે. જેમ જેમ વૈરાગ્યભાવના વધતી જાય છે અને ધ્યેયવિષયમાં પ્રીતિ જામતી જાય છે, તેમ તેમ લય, વિક્ષેપ અને કષાયાદિ ન્યૂન થવા માંડે છે

અને ધારણાનો અભ્યાસ પરિપક્વપણાને પામતાં ધ્યાનાભ્યાસના અધિકારી થવાય છે.

ધારણાસિદ્ધિ માટે વૈરાગ્યભાવના અને ભક્તિભાવનાને પ્રબળ બનાવવી આવશ્યક છે. વૈરાગ્યભાવના વડે વિષયતૃષ્ણાનો ઉચ્છેદ થાય છે અને ભક્તિભાવના વડે ધર્મવિષયક અરુચિ અને પ્રમાદદોષ ટળી જાય છે. સંસારની અંદર જીવને એક બાજુ પંચ વિષયો છે અને બીજી બાજુ પંચપરમેષ્ઠિઓ છે. પંચ વિષયોનું આકર્ષણ અનાદિનું છે, જ્યારે પંચપરમેષ્ઠિનું આકર્ષણ અભ્યાસથી સાધ્ય છે. વિષયોના આકર્ષણથી જીવ રાગ-દ્વેષને વશ થઈ અનંત કર્મ ઉપાર્જન કરે છે અને પંચપરમેષ્ઠિઓ ઉપરના ભક્તિભાવથી જીવ અનંતાનંત કર્મનો ક્ષય કરે છે. કર્મના સંચયથી જીવ જન્મ-મરણના ચક્રમાં પડે છે અને કર્મના ક્ષયથી જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. એ તત્ત્વને સમજીને સાધકે શાસ્ત્ર અને ગુરુના નિર્દેશ મુજબ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારની [illegible] અભ્યાસ [illegible] જેથી [illegible] ચિત્તમાં વિરાગતાના [illegible] ઉત્સાહ અને સાવધા-ન[illegible]

[illegible] કેરના જીવ રૂપી [illegible] માંથી નીકળની [illegible]

નમસ્કાર મહામંત્રનું ધ્યાન

'ध्यानं चैकाग्यमंविति।'

—શ્રી જ્ઞાનસાર, ધ્યાનાષ્ટક.

ધ્યાન એટલે એકાગ્ર બુદ્ધિ, અર્થાત્ વિજાતીય જ્ઞાનના અંતરરહિત સજાતીય જ્ઞાનની ધારા તે ધ્યાન છે. ધારણામાં જ્ઞાનની ધારા વચ્ચે વચ્ચે વિચ્છેદ પામે છે. જ્યારે ધ્યાનમાં તેવું થતું નથી. પાતંજલ યોગસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે—'तत्र प्रत्यैकतानता ध्यानम् ।' અર્થાત્–ધારણાના વિષયમાં ચિત્તની વૃત્તિઓના પ્રવાહને તેલની ધારાની જેમ અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ રાખવો તે ધ્યાન છે.

ચક્ષુ આદિ ઈંદ્રિયો પોતાના રૂપ આદિ વિષયો તરફ સ્વભાવથી જ પ્રબળ વેગ વડે ધસ્યા કરે છે. ઈંદ્રિયોને અનુસરનારૂં મન પણ રાત-દિવસ વિષયચિંતનમાં જ પ્રવૃત્ત રહે છે. તેથી ધ્યાનનો અભ્યાસ કરનારે વિષયો તરફ જતાં મન તથા ઈંદ્રિયોને વિષયોમાં દોષદર્શન રૂપી વૈરાગ્યદૃષ્ટિ વડે રોકવાં જોઈએ. વિષયપ્રવણ મનની વિષયપ્રવણતા, વિષયોની અસત્યતા, અસારતા અને અપકારકતાનો વિચાર કરવાથી અટકી જાય છે અને ઈંદ્રિયોની ચપળતા, મનની સાવધાનતા, દૃઢતા તથા ધીરતા દ્વારા છૂટાઈ જાય છે.

પ્રશસ્ત વિષયના ધ્યાનનો અભ્યાસ વધવાથી અંતઃકરણની યોગ્યતા વધે છે, જ્ઞાન અને આનંદની વૃદ્ધિ અનુ-

અને ધારણાનો અભ્યાસ પરિપક્વપણાને પામતાં ધ્યાનાભ્યાસના અધિકારી થવાય છે.

ધારણાસિદ્ધિ માટે વૈરાગ્યભાવના અને ભક્તિભાવનાને પ્રબળ બનાવવી આવશ્યક છે. વૈરાગ્યભાવના વડે વિષયતૃષ્ણાનો ઉચ્છેદ થાય છે અને ભક્તિભાવના વડે ધર્મવિષયક અરુચિ અને પ્રમાદદોષ ટળી જાય છે. સંસારની અંદર જીવને એક બાજુ પંચ વિષયો છે અને બીજી બાજુ પંચપરમેષ્ઠિઓ છે. પંચ વિષયોનું આકર્ષણ અનાદિનું છે, જ્યારે પંચપરમેષ્ઠિનું આકર્ષણ અભ્યાસથી સાધ્ય છે. વિષયોના આકર્ષણથી જીવ રાગ-દ્વેષને વશ થઈ અનંત કર્મ ઉપાર્જન કરે છે અને પંચપરમેષ્ઠિઓ ઉપરના ભક્તિભાવથી જીવ અનંતાનંત કર્મનો ક્ષય કરે છે. કર્મના સંચયથી જીવ જન્મ-મરણના ચક્રમાં પડે છે અને કર્મના ક્ષયથી જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. એ તત્ત્વને સમજીને સાધકે શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુના ઉપદેશ મુજબ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારની આરાધના, અભ્યાસ કરવો જોઈએ તથા ચિત્તમાં વિષયરાગના સ્થાને ભક્તિરાગ કેળવવા માટે શ્રદ્ધા, ઉત્સાહ અને સાવધાનતાપૂર્વક પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો જોઈએ.

> પરમેષ્ઠિનમસ્કાર એટલે પ્રયાણ કરતા જીવ રૂપી
> મુસાફરને આ લોક રૂપી ઘરમાંથી નીકળતી
> [illegible] ભાથાનુ[illegible] છે.

૨-નિશ્ચયાત્='આ મારું પરમ કર્ત્તવ્ય છે'-
એવો એકાગ્ર પરિણામ રાખવાથી.
૩-ધૈર્યાત્=કષ્ટ વખતે પણ સ્થિર રહેવાથી.
૪-સંતોષાત્=આત્મારામના ધારણ કરવાથી.
૫-તત્ત્વદર્શનાત્=યોગાત્ એ જ તત્વ છે-પરમાર્થ છે,
એવો વિચાર કરવાથી.
૬-જનપદત્યાગાત્=ગતાનુગતિક લોકના વ્યવહારનો
પરિત્યાગ કરવાથી.

ઉત્સાહાદિ આ છ વસ્તુઓ વડે યોગ સિદ્ધ થાય છે. આ યોગ એટલે ધ્યાન અથવા એકાગ્રતાનો પરિણામ.

આકાશમાં રહેલા તારાઓ, પૃથ્વી ઉપરની રેતીના કણિયાઓ તથા મેઘમાંથી વરસતા વરસાદના બિંદુઓની સંખ્યા ગણવી જેટલી દુષ્કર છે, તેથી પણ અધિક દુષ્કર ચંચળ એવા મનને વશ કરવું તે છે. તો પણ ઉત્સાહાદિ છ હેતુઓ સહિત જો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો શ્રી પંચ-પરમેષ્ઠિઓના ધ્યાન વડે મન વશ થઈ શકે છે અને ધ્યાતા, શાન્તતા, સ્થિરતા, નિશ્ચળતા, નિર્ભયતા આદિ ગુણોને અનુભવે છે.

卐

જન્મ, જરા અને મરણથી દારૂણ એવા
આ ભવારણ્યમાં મંદ પુણ્યવાળાઓને શ્રી
નવકારની પ્રાપ્તિ કદી પણ થતી નથી.

ચિત્તની નિર્મળતા કર્યા વિનાનું ધ્યાન કથન માત્ર છે. બગલા અને બિલાડાનું ધ્યાન ધ્યાન હોવા છતાં દુર્ધ્યાન ગણાય છે, તેથી ધ્યાન કરનાર ધ્યાતાએ પ્રયત્નપૂર્વક પોતાના ચિત્તને નિર્મળ કરવું જોઈએ. કહ્યું છે કે-' જેણે પોતાના શરીર, ઈન્દ્રિયો અને કષાયોને જીત્યા નથી તથા રાગ-દ્વેષને દબાવ્યા નથી, તેણે કાણી પખાલમાં પાણી ભરવાની જેમ ધ્યાન કરવાની નિષ્ફળ ચેષ્ટા કરી છે.'

જે મનને વશ કરવાનું કાર્ય મોટા પર્વતને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવા જેવું, અગ્નિનું ભક્ષણ કરવા જેવું, ભૂખ્યા સિંહની સામે થવા જેવું, મહાસાગરને ભુજાઓ વડે તરવા જેવું, પૃથ્વીને બાથ ભરવા જેવું, આકાશમાં નિરાલંબ ઉડવા જેવું, તરવારની ધાર ઉપર ઉઘાડા પગે ચાલવા જેવું અને પ્રચંડ વેગથી વાતા વાયુને રોકવા જેવું અતિ દુષ્કર છે, તે કાર્ય પણ પરમાત્મસ્વરૂપને પામેલા પરમેષ્ઠિઓના સતત ધ્યાનથી સિદ્ધ થાય છે. માટે તેમાં સતત મંડ્યા રહેવું જોઈએ. કહ્યું છે કે

[illegible] [illegible], [illegible] नरकदर्शनात् ।
[illegible], [illegible] प्रसिध्यति ॥ १ ॥

[illegible] પ્રકારે [illegible] સિદ્ધ થાય છે. તે પ્રકાર નીચે [illegible]

૧ [illegible]

મંત્રનું ધ્યાન પણ ભેદજ્ઞાનનું સાધક છે, માટે તેની આરાધના અજીવવિચય ધર્મધ્યાનસ્વરૂપ બને છે.

૫. વિપાકવિચય–કર્મના વિપાકનું ચિન્તન તે વિપાકવિચય છે. શ્રી અરિહંતની પદવીથી માંડીને નારકીની વિપત્તિ સુધી જેનું એકછત્રી સામ્રાજ્ય વર્તે છે, તે શુભાશુભ કર્મના મધુર-કટુક ફળોનો વિચાર કરવો તે વિપાકવિચય છે. વળી જે કર્મ મૂલ-ઉત્તર પ્રકૃતિના ભેદે અનેક પ્રકારનું છે, પુદ્ગલાત્મક છે, ક્ષીરનીરન્યાયે આત્માની સાથે અનાદિકાળથી સંબંધિત છે અને લોહાગ્નિન્યાયે આત્માને પીડાકારક છે, આવું ધ્યાન તે વિપાકવિચય છે. આ ધર્મધ્યાનથી કર્મજન્ય સાંસારિક ફળની અભિલાષાથી આત્મા નિવૃત્ત થાય છે અને આ ધ્યાન વૈરાગ્યભાવનું કારણ બને છે. શ્રી નમસ્કારમંત્રનું ધ્યાન કર્મવિપાકથી છોડાવનાર છે, તેથી આ ધ્યાન પણ તેની અંતર્ગત રહેલું છે.

૬. વિરાગવિચય–આ શરીર અશુચિ છે, શુક્રશોણિત રૂપી અશુચિથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, મદિરાના ઘટની જેમ શુચિ ન થાય તેવું છે, વિનશ્વર છે, જેમાં જવા માત્રથી મિષ્ટાન્ન વિષ્ટારૂપ અને અમૃત પણ મૂત્રરૂપ થઈ જાય છે, અનિત્ય છે, અપરિત્રાણ છે, યમની પીડા વખતે પિતા, માતા, ભ્રાતા, ભગિની, ભાર્યા કે પુત્ર, કોઈથી પણ રક્ષણ ન થઈ શકે તેવું છે, જેમાંથી નિરંતર અશુચિ વહે છે અને નવ છિદ્રો વડે નિરંતર અશુચિ બહાર નીકળે છે, તેથી નક્કી થાય છે કે-તેની અંદર સુંદર કાંઈ નથી. આ જાતિનો

મંત્રના બળે યોગીનો કામ-ક્રોધાદિ રૂપ અશુ[illegible] જ્ઞાનાદિ શુભ અભ્યાસની વૃદ્ધિ થાય છે. [illegible] આશ્રય તે અપાયવિચય ધર્મધ્યાનનો [illegible]

૨. ઉપાયવિચય-કુશળ વ્યાપાર[illegible] ઉપાયવિચય છે. 'મોહપિશાચથી આત્માની કુશળ વ્યાપારવાળો હું કેવી રીતે બનું' સંકલ્પ-પ્રબંધ તે ઉપાયવિચય છે. શ્રી નમસ્કા[illegible]ધના વડે તે પાર પડે છે.

૩. જીવવિચય-માત્ર પોતાના આત[illegible] કરવામાં ઉપયોગી એવું ધ્યાન તે જીવવિચય 'મારો આત્મા અસંખ્ય પ્રદેશવાળો છે, શ[illegible] ઉપયોગયુક્ત છે, અનાદિઅનંત છે, કૃતકર્મના ફળ ભોક્તા છે, કર્મસંબંધથી ભવમાં ભમવાવાળો [illegible] કર્મવિયોગથી મોક્ષને પામવાવાળો છે.' આ જાતિ[illegible] શ્રી નમસ્કારમંત્રમાં અનુસ્યૂત છે, તેથી તેનું જીવવિચય ધર્મધ્યાનસ્વરૂપ છે.

૪. અજીવવિચય-ધર્મ, અધર્મ, આકાશ [illegible] ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહ[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ભાવમંગલ શ્રી નવકાર

'मङ्गयते-साध्यते हितमनेनेति मङ्गलम्।' અર્થાત્ જેનાથી હિત સધાય છે તે મંગલ, અથવા હિત ધર્મથી જ સધાય છે, તેથી હિતસાધક ધર્મને જે લાવે તે મંગલ. કહ્યું છે કે–'मङ्गं धर्मंलातीति मङ्गलम्।' અહીં મંગ એટલે ધર્મ, તેને લાવે તે મંગલ, એવો બીજો અર્થ પણ મંગલનો થાય છે. અથવા ધર્મની પ્રાપ્તિ અધર્મના નાશથી થાય છે. સર્વ અધર્મોનું મૂળ કારણ વિષય, કષાયો અને તેના ફલસ્વરૂપ ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણરૂપ સંસાર છે, તેથી 'સંસારપરિભ્રમણનો ક્ષય કરે તે મંગલ'–એવો ત્રીજો અર્થ પણ મંગલનો થાય છે. કહ્યું છે કે–'मां भवान् संसारात् गालयति-अपनयतीति मङ्गलम्।' અર્થાત્ 'માં'=મને સંસારથી ગાલે–પાર ઉતારે અને મારા સંસારને દૂર કરે તે મંગલ.

એ રીતે મંગલ એટલે હિતનું સાધન, મંગલ એટલે ધર્મનું ઉપાદાન અને મંગલ એટલે અધર્મના મૂળભૂત સંસાર-પરિભ્રમણનું જ મૂલોચ્છેદન સુખસાધક અને દુઃખનાશક પદાર્થને મંગલ રૂપ માનવાની રૂઢિ સંસારમાં પ્રસિદ્ધ છે. પરંપરાએ પણ દુઃખોચ્છેદક અને સુખપ્રાપક પદાર્થો મંગલ રૂપ મનાય છે, તથા જેમાં કષ્ટનિવારણનું કે સુખ આપવાનું (નિશ્ચિત નહિ પણ સંદિગ્ધ) સામર્થ્ય હોય, તે પદાર્થો પણ મંગલ રૂપ ગણાય છે. જેમ કે–દધિ, દૂર્વા, અક્ષત, શ્રીફળ, પૂર્ણકળશ અને સ્વસ્તિકાદિ પદાર્થો.

આગમવિષયક પરીક્ષા તે હેતુવિચય ધર્મધ્યાન છે. સ્યાદ્વાદ-પ્રરૂપક આગમો કષ, છેદ અને તાપથી શુદ્ધ છે, તેથી અવશ્ય આશ્રય કરવાલાયક છે. એ રીતે વિશિષ્ટ શ્રદ્ધાની અભિવૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી હેતુવિચય ધર્મધ્યાન કર્ત્તવ્ય છે. શ્રી નવકારમંત્ર પણ કષ, છેદ અને તાપની પરીક્ષાથી શુદ્ધ હોવાથી તેનું ધ્યાન હેતુવિચય ધર્મધ્યાનનો એક પ્રકાર બને છે.

卐

પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના ઉદયથી જેને શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને નરકગતિ અને તિર્યંચગતિનું પ્રયાણ અટકી જાય છે, અને સ્વર્ગાપવર્ગનાં દ્વાર ઉઘડી જાય છે.

નવકારનું આહ્‌વાન—ઘોષણા

जाव न जायइ चित्तेण, चिंतियं पत्थियं च वायाए ।
काएण समाढत्तं, जाव न सरिओ नमुक्कारो ॥ १ ॥

અર્થાત્—શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર મહામંત્રને જ્યાં સુધી સ્મર્યો નથી, ત્યાં સુધી જ ચિત્તથી ચિંતવેલું, વચનથી પ્રાર્થેલું અને કાયાથી આરંભેલું કાર્ય થતું નથી. ૧.

ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોની જેમ નવકાર એ શાશ્વત છે. શ્રી તીર્થંકરોની ધર્મદેશનાની જેમ એના ઉપકારો અનંતા છે. જગતમાં કોઈ પણ એવું પાપ નથી, કે જેનો પ્રતિકાર નવકારના આશ્રયથી અશક્ય હોય. નવકારના અક્ષરો કેવળ અક્ષરો જ નથી, કિન્તુ સાક્ષાત્ અક્ષરમયી દેવતાઓ—જ્યોતિઃ-પુંજો છે. એનો આશ્રય લેનાર અને એનું વિધિપૂર્વક શ્રવણ કે સ્મરણ કરનાર સર્વદા સુરક્ષિત છે.

નવકારની એ પ્રતિજ્ઞા છે કે—મારો આશ્રય લેનાર કોઈ પણ હોય, તેનાં સર્વ પાપનો મારે સમૂલ નાશ કરવો. આ પ્રતિજ્ઞાને ખોટી પાડનાર આજ સુધી કોઈ નીકળ્યું નથી. એને ખોટી પાડવાનો પ્રયાસ કરનાર પોતે જ ખોટો પડે છે.

નવકારની બીજી પ્રતિજ્ઞા એ છે કે—મારો આશ્રય લેનારનો આશ્રય સર્વ કોઈને લેવો પડે છે. દુનિયામાં જેટલા શુભ અને શ્રેષ્ઠ સજીવ કે નિર્જીવ પદાર્થો છે, તે સઘળા નમસ્કારના દાસ છે. નવકારની આ બીજી પ્રતિજ્ઞા છે અને

તેમ ગુણબહુમાનને વ્યક્ત કરનારી વાચિક અને કાયિક ચેષ્ટાઓ પણ પ્રભાવસંપન્ન બની જાય છે. શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારમાં એ ત્રણેય વસ્તુઓ રહેલી છે. મનથી નમવાનો ભાવ, વચનથી નમવાનો શબ્દ અને કાયાથી નમવાની ક્રિયા; એ રીતે જ્ઞાન, શબ્દ અને ક્રિયા રૂપ વિવિધ ક્રિયાથી યુક્ત શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર પાપધ્વંસ અને કર્મક્ષયના અનન્ય કારણ રૂપ બની જાય છે, તેથી તે સર્વોત્કૃષ્ટ (ભાવ) મંગલસ્વરૂપ છે અને તેથી જ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારની ચૂલિકામાં ફરમાવ્યું છે કે-

एष पञ्चनमस्कारः, सर्वपापप्रणाशनः ।
मङ्गलानां च सर्वेषाम्, मुख्यं भवति मङ्गलम् ॥ १ ॥

અર્થ-પાંચેય પરમેષ્ઠિઓને કરેલો આ નમસ્કાર સર્વ પાપોનો પ્રકર્ષે કરીને નાશ કરનારો છે તથા સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ-પ્રધાન-સર્વોત્કૃષ્ટ મંગલસ્વરૂપ છે. ૧.

卐

શ્રી નમસ્કારના પ્રભાવથી ચોર રક્ષક બને છે,
ગ્રહો અનુગ્રહ કરે છે અને અપશુકનો શુભ
શુકનરૂપ બની જાય છે.

સ્વાધ્યાય અને નવકાર

મદિરા, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા–એ પાંચ પ્રકારનો પ્રમાદ જેમ આત્માનું અધઃપતન કરી સંસારસાગરમાં ડૂબાવે છે, તેમ વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા-એ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય આત્માને સંસારસાગરથી પાર ઉતારી મુક્તિના અવ્યાબાધ સુખમાં ઝીલાવે છે. આ છે સ્વાધ્યાયનું વિશદ સ્વરૂપ. સૌથી સહેલામાં સહેલો અલ્પજ્ઞ પણ કરી શકે એવો અને અવસરે દ્વાદશાંગીનું પણ સ્થાન લે તેવો સ્વાધ્યાય શ્રી નવકારનો છે. એ વસ્તુને આ લેખમાં સંક્ષેપથી પણ સ્પષ્ટ કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રી જિનશાસનમાં સ્વાધ્યાયને મોક્ષનું પરમ અંગ કહ્યું છે. પ્રત્યુપેક્ષણ, પ્રમાર્જના, ભિક્ષાચર્યા, વૈયાવૃત્ય આદિ સંયમના અસંખ્ય વ્યાપારોમાંથી કોઈ પણ યોગમાં વર્તતો જીવ પ્રતિસમય અસંખ્ય ભવોનાં કર્મોને ખપાવે છે, તો પણ સ્વાધ્યાયયોગમાં વર્તતો જીવ વિશેષે અને રસ વડે કર્મોને વિશેષે કરીને ખપાવે છે.

કર્મક્ષયના મુખ્ય હેતુઓ બે છે–મન, વચન અને કાયાના અશુભ વ્યાપારોનો નિગ્રહ અને તે ત્રણેયનું શુભ વ્યાપારોમાં પ્રવર્તન. આ બન્ને હેતુઓ સ્વાધ્યાયયોગમાં જે રીતે સિદ્ધ થાય છે, તે રીતે પ્રાયઃ અન્ય વ્યાપારો વખતે સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. આ વાત કેવળ આગમથી જ નહિ પરંતુ યુક્તિ અને અનુભવથી પણ સિદ્ધ છે.

તે ટંકશાળી છે. એની સત્યતાની કસોટી કરવા માટે નવકારનું સમગ્ર વિશ્વને આમંત્રણ છે. વિશ્વની સામે નવકારનું આ આહ્વાન છે-જાહેર ઉદ્‌ઘોષણા છે કે-ઉઠો ! જાગો ! અને શ્રી નવકારના આ આહ્વાનનો હર્ષપૂર્વક સ્વીકાર કરો ! તેનો સ્વીકાર કરવા માટે શ્રી નવકારનું સર્વ કોઈને પ્રેમ-ભર્યું આમંત્રણ છે.

卐

ત્રણ ભુવનમાં રહેલા વિવેકી સુરો, અસુરો, વિદ્યાધરો તથા મનુષ્યો, સુતાં-જાગતાં, રમતાં-ભમતાં કે જતાં-ફરતાં શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રને યાદ કરે છે.

ત્રણ કારણો છે. (૧) દ્વાદશાંગના સ્થાને તેનો ઉપયોગ થાય છે, (૨) પરિણામની વિશુદ્ધિનું કારણ છે અને તેનાથી (૩) જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રનું પણ આરાધન થાય છે.

શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે–ઘરમાં જ્યારે આગ લાગે, ત્યારે લોક જેમ ઠણ–કપાસાદિ અન્ય વસ્તુને છોડીને એકાદ મહામૂલા કિંમતી રત્નને ગ્રહણ કરે છે, અથવા રણસંગ્રામને વિષે સુભટ જ્યારે બીજો ઉપાય ન હોય, ત્યારે તલવાર, ભાલા વગેરે શસ્ત્રોને છોડીને એક અમોઘ બાણ કે શક્તિ આદિ શસ્ત્રને ગ્રહણ કરે છે, તેવી રીતે જ્યારે મરણકાળ ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે પૂર્વધરો પણ જ્યારે અન્ય શ્રુત યાદ રાખવા અસમર્થ થાય, ત્યારે દ્વાદશાંગને છોડીને શ્રી અરિહંત આદિના નમસ્કારને જ યાદ કરે છે, તેથી આ નમસ્કાર દ્વાદશાંગનો અર્થ છે તે સાબીત થાય છે.

અથવા સઘળું દ્વાદશાંગ પણ પરિણામની વિશુદ્ધિ માટે જ ભણાય છે. પરમપુરુષ પરમેષ્ઠિઓને નમસ્કાર કરવા દ્વારા પણ તે જ અર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તે દ્વાદશાંગાર્થ છે.

અથવા જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર એ જ દ્વાદશાંગાર્થ છે. તે ગુણો શ્રી અરિહંતાદિ પાંચની અંદર રહેલા છે, પણ બીજામાં નથી. શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર દ્વારા તે ત્રણની જ સાધના થાય છે, તેથી પણ તે દ્વાદશાંગાર્થ છે. અથવા સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગી દેવ, ગુરુ અને ધર્મસ્વરૂપ છે અને નવકાર પણ દેવ, ગુરુ અને ધર્મસ્વરૂપ છે.

શ્રી જિનમતમાં સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે- વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા. ગુરુ પાસે સૂત્ર-અર્થ ગ્રહણ કરવાં તે વાચના, સંદેહનિવારણ માટે પૂછવું તે પૃચ્છના, અસંદિગ્ધ સૂત્રાર્થની પુનઃ પુનઃ પરિવર્તના (પઠન) તે પરાવર્તના, પુનઃ પુનઃ વિચારણા તે અનુપ્રેક્ષા અને અનુગ્રહ બુદ્ધિથી યોગ્યની આગળ કથન કરવું તે ધર્મકથા. આ પાંચેય પ્રકારનો સ્વાધ્યાય મન-વચન-કાયાના અશુભ વ્યાપારોનો નિરોધ કરાવી શુભમાં એકાગ્રતાપૂર્વક પ્રવર્તન કરાવે છે, તેથી કર્મક્ષયનો અસાધારણ હેતુ બની પરંપરાએ પરમપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. શાસ્ત્રો કહે છે કે-આદરપૂર્વક સ્વાધ્યાયની લીનતા, એ યાવત્ સર્વજ્ઞપદ અને તીર્થંકરપણાની પ્રાપ્તિનો પણ હેતુ બને છે. પાંચેય પ્રકારના સ્વાધ્યાય પદાર્થોના પરમાર્થને જણાવનારા છે અને [illegible] [illegible] સંવેગનિર્વેદના મૂળરૂપ પરમ વૈરાગ્યના હેતુ બને છે.

આ સ્વાધ્યાય ઉત્કૃષ્ટપણે ચૌદ પૂર્વધરોને હોય છે. [illegible] સામર્થ્યથી અંતર્મુહૂર્તમાં તેઓ ચૌદ પૂર્વોનું અને [illegible] પરાવર્તન કરે છે. દશ પૂર્વ- [illegible] દશ પૂર્વોનો, નવ પૂર્વધરોને નવ પૂર્વોનો અને [illegible] કંઈ પણ આવડતું ન [illegible] પરમેષ્ઠિ નમસ્કારનો સ્વાધ્યાય હોય [illegible] પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર દ્વાદશાંગીનો સાર [illegible] છે.

[illegible] પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર દ્વાદશાંગીનો સાર [illegible]

લાવવામાં મુખ્ય હેતુ શ્રી સિદ્ધ ભગવંતોની 'અવિનાશિતા'નો ખ્યાલ છે.' એ અવિનાશિતાનો વિચાર એમ સૂચવે છે કે– શ્રી અરિહંતપદવીને અંત છે, શ્રી આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ અવસ્થાઓને પણ અંત છે, પણ માત્ર એક સિદ્ધ અવસ્થા જ એવી છે, કે જેના ઉપર કાળની ફાળ નથી. દેવ, દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી કે અહમિન્દ્રના પદોને અને સુખોને અંત છે, કિન્તુ શ્રી સિદ્ધ ભગવંતોના સુખને અંત નથી. જો સાદિ અનંતકાળ સુધી અવ્યાબાધપણે કોઈ પણ સુખનો ઉપભોગ થઈ શકે, તો તે એક સિદ્ધનાં સુખનો જ થઈ શકે તેમ છે.

પૂજ્ય ઉપાધ્યાય ભગવંત શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ આઠમી યોગદષ્ટિના વર્ણનમાં ફરમાવે છે કે–

> સર્વ શત્રુક્ષય, સર્વ વ્યાધિલય,
> પૂરણ સર્વ સમીહાજી;
> સર્વ અર્થ યોગે સુખ તેહથી,
> અનંતગુણ નિરીહાજી. ૧.

અર્થાત્–સર્વ શત્રુઓનો ક્ષય થવાથી, સર્વ વ્યાધિઓનો વિલય થવાથી, સર્વ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થવાથી અને સર્વ પદાર્થોનો સંયોગ થવાથી સંસારી જીવને જે સુખ થાય, તેથી અનંતગણું સુખ એક શ્રી સિદ્ધ ભગવંતને હોય છે અને તેનો કદી અંત આવતો નથી.

સુખની આ સ્થિતિ શ્રી સિદ્ધ ભગવંત સિવાય બીજા કોઈને પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી તેવા અવિનાશી સુખના અર્થી આત્માઓને માટે શ્રી સિદ્ધ ભગવંતનો નમસ્કાર પરમ ઉપા-

જો શ્રી અરિહંતના નમસ્કાર વડે આપણો કોઈ સ્વાર્થ સરતો દેખાય, તો જ તેમાં રસ આવી શકે છે. એ સ્વાર્થ શું છે? તેને શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજી શ્રી નમસ્કારનિર્યુક્તિની એક ગાથા વડે સ્પષ્ટ કરી આપે છે, કે જે આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા.

તેમાં કહ્યું છે કે—શ્રી અરિહંત ભગવંતને નમસ્કાર કરવા વડે હું 'માર્ગ'ને ચાહું છું, શ્રી સિદ્ધ ભગવંતના નમસ્કાર વડે હું 'અવિપ્રણાશ'ને ચાહું છું, શ્રી આચાર્ય ભગવંતના નમસ્કાર વડે હું 'આચાર'ને ચાહું છું, શ્રી ઉપાધ્યાય ભગવંતના નમસ્કાર વડે હું 'વિનય'ને ચાહું છું અને શ્રી સાધુ ભગવંતને નમસ્કાર કરવા વડે હું 'સહાય'ને ઇચ્છું છું.

'માર્ગ, અવિપ્રણાશ, આચાર, વિનય અને સહાય—એ પાંચ વસ્તુઓ મુખ્યપણે પરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવા વડે મને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, પરંતુ બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી તે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી, તેથી હું એ પાંચને નમસ્કાર કરું છું.' આમ: પૂ. આ. શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીના [illegible] [illegible] કહે છે કે—'पंचविहनमोक्कारं, करेमि तिविहं [illegible]' અર્થાત્ [illegible] પાંચ [illegible] થી હું પાંચ પ્રકારનો નમસ્કાર કરું છું.

[illegible] વિચારણાનું [illegible] કરી આપ્યા [illegible] [illegible] વિચાર હવે કરવાનો છે.

[illegible] નમસ્કાર કરવા વડે [illegible]

સંભવે છે. જેમ જેમ તે હેતુઓનું પ્રણિધાન વધતું જાય છે, તેમ તેમ નમસ્કારની ભાવરૂપતા–પરમાર્થ મંગલમયતા વધતી જાય છે. ગૌણ હેતુઓમાં શ્રી અરિહંત ભગવંતનો 'શબ્દ' અને શ્રી સિદ્ધ ભગવંતનું 'રૂપ' કહી શકાય, શ્રી અરિહંત ભગવંતનું 'ઔદાર્ય' અને શ્રી સિદ્ધ ભગવંતનું 'દાક્ષિણ્ય' કહી શકાય અને શ્રી અરિહંત ભગવંતનો 'ઉપશમ' અને શ્રી સિદ્ધ ભગવંતનો 'સંવેગ' કહી શકાય. એ રીતે શ્રી અરિહંત ભગવંતની 'મૈત્રી' અને શ્રી સિદ્ધ ભગવંતનું 'માધ્યસ્થ્ય,' શ્રી અરિહંત ભગવંતની 'અહિંસા' અને શ્રી સિદ્ધ ભગવંતનું 'સત્ય' વગેરે વગેરે પણ કહી શકાય. એ રીતે અનંત અનંત ગુણોમાંથી એકેક ગુણને જુદો જુદો લઈને તેના પ્રણિધાનપૂર્વક શ્રી અરિહંત, સિદ્ધ વગેરે પરમ પંચપરમેષ્ઠિઓને નમસ્કાર કરવાનો જો અભ્યાસ પાડવામાં આવે, તો એકાગ્રતા વધી જાય અને શાસ્ત્રે ફરમાવેલું તચ્ચિત્ત, તન્મન, તલ્લેશ્યા, તદ્ અધ્યવસાય, તત્ તીવ્ર અધ્યવસાન વગેરે વિશેષણોવાળું ચિત્ત બની જાય. સાથે જ કાચી માટીના કુંભમાં ભરેલા જળના દૃષ્ટાંતે અશુભ કર્મોનો સમૂલ ક્ષય થઈ જાય અને સર્વ શુભ મંગલોની પ્રાપ્તિ સુલભ બની જાય.

આ છે શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ ભગવંતના ભાવનમસ્કારની પ્રાપ્તિનો સરળમાં સરળ ઉપાય. સૌ કોઈ ભવ્ય આત્માઓ તેનો આદર કરી પોતાનું સર્વોત્તમ કલ્યાણ સાધે.

卐

હોય છે. અવિનાશીપણાના પ્રણિધાનથી શ્રી સિદ્ધ ભગવંતને થતો નમસ્કાર તન્મયતાને લાવી આપે છે અને તે તન્મયતા નમસ્કારને ભાવનમસ્કાર બનાવે છે. આ ભાવનમસ્કાર એ જ પરમાર્થ મંગલ છે.

પરમાર્થ મંગલ એ વસ્તુતઃ આત્માના શુભ અધ્યવસાયોને છોડીને બીજું કાંઈ જ નથી. અવિનાશી ગુણના પ્રણિધાન વડે શ્રી સિદ્ધ ભગવંતોને કરેલો નમસ્કાર શુભ અધ્યવસાયને જગાડનારો થાય છે, તેથી તે ભાવમંગલ છે. ભાવમંગલ એટલે નિશ્ચયથી મંગલ. મંગલનું કાર્ય અનિષ્ટનું નિવારણ અને ઇષ્ટનો લાભ કરવાનું છે. તે જેનાથી થાય કે ન થાય, તે દ્રવ્યમંગલ અને જેનાથી અવશ્ય થાય, તે ભાવમંગલ છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિને મન સમગ્ર સંસાર અનિષ્ટ છે, માત્ર એક મુક્તિનું સુખ જ ઇષ્ટ છે. તેની અવશ્ય સિદ્ધિ શ્રી સિદ્ધ ભગવંતના નમસ્કારથી ત્યારે થાય, કે જો તે પ્રણિધાનપૂર્વક કરવામાં આવે. એ પ્રણિધાનને લાવવા માટે નમસ્કારની [illegible] પ્રધાન હેતુ [illegible] અને [illegible] શકે. તેથી શ્રુતકેવલી ભગવંત શ્રી [illegible] જ અહીં નમસ્કારની [illegible] છે.

[illegible] નમસ્કારની [illegible] પ્રધાન છે, [illegible] પ્રધાન છે. [illegible]

ક્રિયા કેમ બનાવાય? તેનું જ્ઞાન મળે છે. શ્રી અનુયોગદ્વાર-સૂત્રમાં ભાવક્રિયાનું લક્ષણ બતાવતાં ફરમાવ્યું છે કે-

जण्णं समणे वा, समणी वा, सावए वा, साविया वा, तच्चित्ते, तम्मणे, तल्लेसे, तदज्झवसिए, तत्तिव्वज्झवसाणे, तदट्ठोवउत्ते, तदप्पिअकरणे, तब्भावणाभाविए, अन्नत्थ कत्थइ मणं अकरेमाणे उभओकालं आवस्सयं करेइ।

અર્થ–સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા ઉભયકાળ આવશ્યકને કરે. કેવી રીતે? તચ્ચિત્ત, તન્મન, તલ્લેશ્યા, તદ્ અધ્યવસાય, તત્ તીવ્ર અધ્યવસાન, તદ્ અર્થોપયુક્ત, તદર્પિતકરણ અને તદ્ ભાવનાથી ભાવિત થઈને અન્યત્ર કોઈ પણ સ્થાને મનને કર્યા વિના કરે, એવી ક્રિયા ભાવક્રિયા છે અને એ રીતે થતું આવશ્યક એ ભાવ આવશ્યક છે.

અહીં સામાન્ય ઉપયોગને તચ્ચિત્ત કહે છે, વિશેષ ઉપયોગને તન્મન કહે છે અને ઉપયોગની વિશુદ્ધિને તલ્લેશ્યા કહે છે. જેવો ભાવ તેવો જ ભાવિત સ્વર જ્યારે બને, ત્યારે લેશ્યાની વિશુદ્ધિ થઈ ગણાય છે. જેવો સ્વર તેવું જ ધ્યાન બને, ત્યારે ચિત્ત તદધ્યવસિત અને તેવું જ તીવ્ર અધ્યવસાનવાળું બન્યું ગણાય છે. તદ્ અર્પિતકરણ, તદ્ અર્થોપયુક્ત અને તદ્ ભાવનાભાવિત, એ ચિત્તનાં ત્રણ વિશેષણો ચિત્તની વધતી જતી એકાગ્રતાને સૂચવે છે. સર્વ કરણો એટલે મન, વચન અને કાયા, તથા કરણ, કરાવણ અને અનુમોદન તે વડે યુક્ત ચિત્ત, અર્થ, ભાવાર્થ અને

ક્રિયાને જ શાસ્ત્રોમાં 'નમસ્કાર પદાર્થ' કહ્યો છે. શ્રી નમસ્કારનિર્યુક્તિમાં શ્રીમદ્ ભદ્રબાહુસ્વામિજી ફરમાવે છે કે-

मणसा गुणपरिणामो, वाया गुणभासणं च पंचण्हं।
काएण संपणामो, एस पयत्थो नमुक्कारो ॥१॥

અર્થ-મન વડે આત્માનું પંચપરમેષ્ઠિના ગુણોમાં પરિણમન, વચન વડે તેઓના ગુણોનું કીર્તન અને કાયા વડે સમ્યગ્ વિધિયુક્ત તેઓને પ્રણામ, એ નમસ્કારનો પદાર્થ છે, અર્થાત્ નમસ્કારપદનો એ ખરો અર્થ છે.

સાચો નમસ્કાર થવા માટે કાયાથી પ્રણામ અને વાણીથી ગુણોના ઉચ્ચારણની સાથે મનનું પરમેષ્ઠિના ગુણોમાં પરિણમન પણ આવશ્યક છે. એ પરિણમન પરમેષ્ઠિનમસ્કારની પાછળ રહેલા હેતુઓનું શુદ્ધ ચિંતન કરવાથી થાય છે.

શ્રી અરિહંત ભગવંતના નમસ્કારની પાછળ જેમ [illegible] હેતુ છે, તેમ શ્રી સિદ્ધ ભગવંતના નમસ્કારની પાછળ 'અવિનાશી' એ હેતુ છે. સંસારની સર્વ વસ્તુઓ વિનાશી છે, કેવળ સિદ્ધપદ જ અવિનાશી છે. અવિનાશીપદની સિદ્ધિ [illegible] શ્રી સિદ્ધ ભગવંતને નમસ્કાર એ હેતુપૂર્વકનો નમ[illegible] તે ભાવનમસ્કાર બને છે. કોઈ પણ ક્રિયાને [illegible] માટે શાસ્ત્રે નિયમને આઠ પ્રકારના વિશેષ[illegible] [illegible] કર્યું છે. તે વિશેષણોને [illegible] છે. [illegible] છે કે કેમ? તો નમસ્[illegible] [illegible] અવિનાશી [illegible] ન હોય, તો તેને ભાવ[illegible]

છે. શ્રી ઉપાધ્યાયભગવંત અને શ્રી સાધુભગવંત પણ આ સર્વ આચારથી પૂર્ણ હોય છે, પરંતુ તેઓ શ્રી આચાર્યભગવંતની આજ્ઞા વડે પ્રેરાયેલા હોવાથી ગૌણ છે. પંચાચારના પાલક અને પ્રવર્તક મુખ્યનયા શ્રી આચાર્યભગવંત જ કહેવાય છે, તથા શ્રી આચાર્યભગવંતોના 'આચાર' ગુણનું પ્રણિધાન આચાર્યનમસ્કારની પાછળ હોવું જોઈએ.

પાંચ વિષયોથી મુંઝાયેલા વિશ્વમાં પાંચ પરમેષ્ઠિઓમાં રહેલા સર્વશ્રેષ્ઠ પાંચ વિષયોને અલગ પાડીને, તે તે વિષયોના પ્રણિધાનપૂર્વક પાંચ પરમેષ્ઠિઓને જો નમસ્કાર કરવામાં આવે, તો પણ તે નમસ્કાર ભાવનમસ્કાર બની શકે છે. પાંચ વિષયોમાં મુખ્ય વિષય શબ્દ છે અને શબ્દમા સર્વશ્રેષ્ઠ શબ્દ એક શ્રી અરિહંત પરમાત્માઓનો છે. સમવસરણમા બિરાજમાન થઈ શ્રી અરિહંત ભગવંતો જ્યારે ધર્મદેશના આપે છે, ત્યારે તેઓનો શબ્દ-ધ્વનિ આષાઢી મેઘની ગર્જનાથી પણ અધિક મધુર અને ગંભીર હોય છે, અથવા જાણે મંથન થતા સમુદ્રનો જ ધ્વનિ ન હોય, તેમ પ્રભુના મુખમાથી નીકળતા શબ્દનો ધ્વનિ શ્રોતાઓના ચિત્તના સંતાપને હરનારો થાય છે અને વિષયરૂપી વિષના આકર્ષણને ટાળનારો થાય છે. શ્રી અરિહંતના શબ્દની જેમ શ્રી સિદ્ધોનું રૂપ અને તેનું પ્રણિધાન ત્રણેય લોકમાં રહેલા સર્વ પ્રકારના રૂપની સુંદરતાના મિથ્યા આકર્ષણને હરનારૂં થાય છે.

અહીં શંકા થાય કે-શ્રી સિદ્ધને વળી રૂપ કેવું ? અશરીરી શ્રી સિદ્ધ ભગવંતોને શરીર નથી, તો પછી રૂપ તો હોય જ કયાં ?

રહસ્યાર્થમાં ઉપયોગયુક્ત ચિત્ત અને એ ત્રણેયની ભાવનાથી ભાવિત અંતઃકરણ જ્યારે બને, ત્યારે આવશ્યકાદિ ક્રિયા ભાવક્રિયા કહેવાય છે. નમસ્કારની ક્રિયાને પણ જો ભાવક્રિયા બનાવવી હોય, તો ચિત્ત અથવા અંતઃકરણને ઉપર્યુક્ત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ બનાવવું જોઈએ. અંતઃકરણ એ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ ત્યારે જ બને, કે જ્યારે નમસ્કારની ક્રિયા હેતુપુરઃસર બને અર્થાત્ ક્રિયા પાછળના હેતુઓનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન અને લક્ષ્ય હોય.

શ્રી અરિહંતના અને શ્રી સિદ્ધના નમસ્કારના હેતુઓનું જ્ઞાન થયા પછી શ્રી આચાર્યનમસ્કારની પાછળ રહેલા હેતુનું જ્ઞાન જરૂરી છે. તે હેતુ આચારપ્રધાન છે. આચાર્યનો આચાર પાંચ પ્રકારનો, અથવા છત્રીશ પ્રકારનો, અથવા એકસો ને આઠ પ્રકારનો છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય–એ પાંચ આત્માના મુખ્ય ગુણો છે. તેને પ્રકટ કરવા માટેના પાંચ આચારો અનુક્રમે જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર–એ નામથી ઓળખાય છે. તેમાં જ્ઞાનાચારના આઠ પ્રકારો છે, દર્શનાચારના આઠ પ્રકારો છે, ચારિત્રાચારના આઠ પ્રકારો છે અને તપાચારના બાર પ્રકારો છે. એ રીતે આચારના છત્રીશ પ્રકારો બન્યા. [illegible] આચાર્યોને ત્રણ પ્રકારના વીર્યાચાર [illegible] ને આઠ પ્રકારના આચારો ગણાય છે. [illegible] શ્રી [illegible] અને તેની [illegible] આચાર્યોના [illegible]

શ્રી અરિહંતોનો ગંભીર ધ્વનિ, શ્રી સિદ્ધોનું અવિનાશી રૂપ અને શ્રી આચાર્યોના સદાચારની સુવાસ જોઈ આવ્યા. હવે શ્રી ઉપાધ્યાયોના સ્વાધ્યાયનો રસ તથા શ્રી સાધુઓની નિર્મળ કાયાનો સ્પર્શ તથા બંનેનું પ્રણિધાન નમસ્કારની ક્રિયાને ભાવક્રિયામાં કેવી રીતે પલટાવે છે, તે જોઈશું.

卐

શું આ નવકારમંત્ર એ કામકુંભ છે? ચિંતામણિરત્ન છે? અથવા કલ્પતરૂ છે? નહિ નહિ, તેનાથી પણ અધિક ફલદાયી છે. કારણ કે-કામકુંભ, ચિંતામણિ કે કલ્પવૃક્ષ તો એક જ જન્મના સુખને માટે કારણભૂત બને છે, જ્યારે અતિ ઉત્તમ એવો શ્રી નવકારમંત્ર તો સ્વર્ગ અને મોક્ષને આપનારો છે.

પરન્તુ અહીં રૂપ શબ્દનો અર્થ શરીરનું રૂપ ન લેતાં આત્માનું રૂપ લેવું જોઈએ. વળી શરીરનું પણ રૂપ કે સૌંદર્ય અંતે તો આત્માના રૂપને આભારી છે. જીવરહિત શરીરનું રૂપ ગણાતું નથી. શરીરમાં જ્યાં સુધી જીવ હોય, ત્યાં સુધી શરીરનું રૂપ આકર્ષે છે. એટલે સંસારી જીવના દેહનું સૌંદર્ય પણ વસ્તુતઃ શરીરની અંદર રહેલા ચેતનની ચેતનાના સૌંદર્યની સાથે સંબંધ રાખે છે. શ્રી સિદ્ધભગવંત અશરીરી છે, તેથી તેઓનું રૂપ અને સૌંદર્ય સર્વ સંસારી જીવોના શરીરના રૂપ અને સૌંદર્યથી વિલક્ષણ છે. એ રૂપ દેહનું નથી, તો પણ દેહમાં રૂપ, કે જે ચેતનની હયાતિના કારણે છે, તે ચેતનનું છે, તેથી તે સર્વશ્રેષ્ઠ અને સર્વાધિક છે.

સિદ્ધનું રૂપ સર્વ રૂપોથી ચઢિયાતું છે, તેથી તેનું ધ્યાન અન્ય સર્વ રૂપી પદાર્થોના રૂપના અયોગ્ય આકર્ષણને [illegible] વિખેરી નાખે છે. તેવી રીતે શ્રી આચાર્યભગવં- [illegible] પંચ-શીલની સુગંધ સર્વ લૌકિક સુગંધી [illegible] અયોગ્ય આકર્ષણને ટાળી દે છે. જીવને [illegible] અનાદિકાળની છે. તે વાસનાને [illegible] વિષયોની વિરસતાનું ચિન્તન [illegible] સુંદર એવા વિષયોની સુંદરતાનું [illegible] છે. [illegible] વાસનાને નિર્મૂળ [illegible] ગુણોનું [illegible] ઉત્તમ [illegible]

શ્રી અરિહંતોનો ગંભીર ધ્વનિ, શ્રી સિદ્ધોનું અવિનાશી રૂપ અને શ્રી આચાર્યોના સદાચારની સુવાસ જોઈ આવ્યા. હવે શ્રી ઉપાધ્યાયોના સ્વાધ્યાયનો રસ તથા શ્રી સાધુઓની નિર્મળ કાયાનો સ્પર્શ તથા બંનેનું અભિધાન નમસ્કારની ક્રિયાને ભાવક્રિયામાં કેવી રીતે પલટાવે છે, તે જોઈશું.

卐

શું આ નવકારમંત્ર એ કામકુંભ છે? ચિંતામણિરત્ન છે? અથવા કલ્પતરૂ છે? નહિ નહિ. તેનાથી પણ અધિક ફલદાયી છે. કારણ કે-કામકુંભ, ચિંતામણિ કે કલ્પવૃક્ષ તો એક જ જન્મના સુખને માટે કારણભૂત બને છે, જ્યારે અતિ ઉત્તમ એવો શ્રી નવકારમંત્ર તો સ્વર્ગ અને મોક્ષને આપનારો છે.

પરન્તુ અહીં રૂપ શબ્દનો અર્થ શરીરનું રૂપ ન લેતાં આત્માનું રૂપ લેવું જોઈએ. વળી શરીરનું પણ રૂપ કે સૌંદર્ય અંતે તો આત્માના રૂપને આભારી છે. જીવરહિત શરીરનું રૂપ ગણાતું નથી. શરીરમાં જ્યાં સુધી જીવ હોય, ત્યાં સુધી શરીરનું રૂપ આકર્ષે છે. એટલે સંસારી જીવના દેહનું સૌંદર્ય પણ વસ્તુતઃ શરીરની અંદર રહેલા ચેતનની ચેતનાના સૌંદર્યની સાથે સંબંધ રાખે છે. શ્રી સિદ્ધભગવંત અશરીરી છે, તેથી તેઓનું રૂપ અને સૌંદર્ય સર્વ સંસારી જીવોના શરીરના રૂપ અને સૌંદર્યથી વિલક્ષણ છે. એ રૂપ દેહનું નથી, તો પણ દેહમાં રૂપ, કે જે ચેતનની હયાતિના કારણે છે, તે ચેતનનું છે, તેથી તે સર્વશ્રેષ્ઠ અને સર્વાધિક છે.

સિદ્ધનું રૂપ સર્વ રૂપોથી ચઢિયાતું છે, તેથી તેનું ધ્યાન અન્ય સર્વ રૂપી પદાર્થોના રૂપના અયોગ્ય આકર્ષણને [illegible]માં વિખેરી નાખે છે. તેવી રીતે શ્રી આચાર્યભગવંતના આચારનો શીલ-શીલની સુગંધ સર્વ લૌકિક સુગંધી [illegible] સુગંધના અયોગ્ય આકર્ષણને ટાળી દે છે. જીવને [illegible] વિષયની વાસના અનાદિકાળની છે. તે વાસનાને [illegible] ને વિષયોની વિરસતાનું ચિન્તન [illegible] સુંદર આત્મા વિષયોની સુંદરતાનું [illegible] છે. [illegible] નિર્મળ [illegible] અનાદિની વાસનાનું [illegible] સુગંધનું અભિમાન ઉત્પન્ન [illegible]

એકાગ્રતા લાવનારો થાય છે. ચિત્તની એકાગ્રતા કદી પણ બળાત્કારે આવતી નથી અને જો કદાચ આવે તો પણ તે દીર્ઘકાળ ટકતી નથી. ચિત્તનો સ્વભાવ જ એવો છે કે-તેને જેમાં રસ આવે તેમા તે તુરત જ સ્થિર થઈ જાય છે. શ્રી અરિહંતના નમસ્કારમા ચિત્તને સ્થિર કરવું હોય, તો શ્રી અરિહંતમા રહેલી કોઈ વિશેષતા, કે જેમા પોતાને રસ હોય તેને આગળ કરવી જોઈએ અને તેની સામે લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. એ કરવાની સાથે જ ચિત્તની લીનતા આવી જાય છે, તેમજ લીનતા આવે તેની સાથે જ મંગલનુ આગમન અને વિઘ્નોનું વિદારણ થઈ જાય છે.

શ્રી નમસ્કારમંત્ર મંગલમય છે, સર્વ મંગલમા પ્રધાન મંગલ છે, સર્વ પાપનો આત્યંતિક ક્ષય કરનાર છે, વગેરે વિશેષણો તો જ ચરિતાર્થ થાય, કે જો તેના સ્મરણમાં, જાપમા કે ધ્યાનમા ચિત્ત લયલીન બને એ લીનતા લાવવાનુ એક સાધન શ્રી અરિહંતાદિ પરમેષ્ઠિઓમા રહેલી વિશેતાઓનુ પ્રણિધાન છે.

શ્રી અરિહંત પરમાત્માઓમા મોક્ષમાર્ગની આદ્ય પ્રકાશકતાની સાથે વિશુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન છે અને એ સમ્યગ્દર્શન પામવાની જેટલી સામગ્રી જોઈએ, તે બધી એક-સામટી તેઓમાં એકત્ર થયેલી છે આઠ મહા પ્રાતિહાર્યોની પૂજા, સમવસરણની સમૃદ્ધિ, અતિશયવાળી ધર્મકથા, દેવોની પૂજા, પુણ્યનાં પ્રત્યક્ષ ફળ, વગેરે અગણિત વસ્તુઓને જોનાર, સાંભળનાર કે પરિચયમાં આવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને

નમસ્કાર મહામંત્રનો ઉપકાર

[૪]

શ્રુતકેવલી ભગવંત શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજી ફરમાવે છે કે-'માર્ગ, અવિપ્રણાશ, આચાર, વિનય અને સહાય'- એ પાંચ હેતુઓ માટે હું શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ ભગવંતોને નમસ્કાર કરું છું. હેતુપૂર્વકની ક્રિયા ફલવતી છે. હેતુ કે સંકલ્પવિહીન કર્મ ફળતું નથી. નમસ્કાર કરવાની પાછળ પાંચ પ્રકારના હેતુઓ શ્રુતકેવલી ભગવંત શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ શ્રી નમસ્કારની નિર્યુક્તિ કરતાં ફરમાવ્યા છે. આ પાંચ હેતુઓ તો માત્ર ઉપલક્ષણ છે. 'માર્ગ' હેતુ માટે જ શ્રી અરિહંતોને નમવાનું છે એમ નથી, પણ જેવી રીતે શ્રી અરિહંતો માર્ગોપદેશક છે તેથી નમસ્કારને પાત્ર છે, તેવી રીતે તેઓ ઔદાર્યાદિ અનંત ગુણોથી અલંકૃત છે માટે પણ નમસ્કરણીય છે. પાંચ હેતુઓ બતાવીને પાંચની સંખ્યાનો નિયમ નથી કર્યો, પણ ક્રિયાને ફળવતી બનાવવા માટે તે હેતુપૂર્વક કરવી જોઈએ એ નિયમ દર્શાવ્યો છે. તે હેતુ [illegible] શ્રી અરિહંતોના માર્ગોપદેશકપણા વડે હોવાથી, શ્રી અરિ[illegible] [illegible] પણ હોવાથી, તેમજ શ્રી અરિહંતોના [illegible] અનુપમ [illegible], અનુપમ [illegible] [illegible] શ્રી અરિહંતોમાં રહેલી [illegible] [illegible] શ્રી અરિહંતોને નમસ્કાર કરવામાં [illegible] [illegible]

ગુણોના પ્રણિધાનપૂર્વક થતો શ્રી અરિહંતનો નમસ્કાર ગુણબહુમાનના ભાવવાળો છે અને ગુણબહુમાનનો ભાવ અચિન્ત્ય શક્તિયુક્ત છે. એમ શાસ્ત્રો સાક્ષી પૂરે છે કહ્યું છે કે-

मत्तीइ जिणवरिंदाणं, खिज्जंति पुव्वसंचिया कम्मा ।
गुणपगरिसबहुमाणो, कम्मवणदवाणलो जेण ॥ १ ॥

અર્થ–જિનવરેન્દ્રોની ભક્તિ વડે પૂર્વસંચિત કર્મો ક્ષયને પામે છે, કારણ કે-ગુણપ્રકર્ષનું બહુમાન એ કર્મરૂપી વનને બાળવા માટે દાવાનળનું કામ કરે છે

શ્રી અરિહંતોની જેમ શ્રી સિદ્ધભગવંતના 'અવિનાશિતા' આદિ ગુણોના પ્રણિધાનપૂર્વક થતો નમસ્કાર ગુણબહુમાનના ભાવવાળો બને છે, તેથી તે પણ અચિન્ત્ય શક્તિયુક્ત અને કર્મવનને બાળવા માટે દાવાનળતુલ્ય બને છે એ રીતે શ્રી આચાર્યભગવાનનો નમસ્કાર પણ જ્યારે શ્રી આચાર્યભગવાનમાં રહેલા ભાવાચાર, નારિત્ય, પાપજુગુપ્સા, ભવનિર્વેદ, કારુણ્ય, ઔચિત્ય આદિ ગુણોના પ્રણિધાનપૂર્વક થાય છે, ત્યારે તે ગુણબહુમાનને પેદા કરનારો થાય છે અને તેથી અસંખ્ય ભવોના ઉપાર્જન કરેલા કર્મોને બાળી નાખે છે.

ઉપર આપણે શ્રી અરિહંતોનો સર્વશ્રેષ્ઠ શબ્દધર્મોપદેશ, શ્રી સિદ્ધોનું સર્વ રૂપોનું કારણ અને સંસારના સર્વ રૂપોથી ચઢિયાતું એવું અવિનાશી રૂપ તથા શ્રી આચાર્યભગવાનના આચાર અને તેના પાલનથી પ્રગટ થતી ભાવ સુવાસ, તે બધાના પ્રણિધાનપૂર્વક કરાતો નમસ્કાર ભાવન-

અપૂર્વ શ્રદ્ધાવાન અને ધર્મ પ્રત્યે પરમ આદરવાન બનાવવાનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય ધરાવે છે.

શ્રી અરિહંતોનું જ્ઞાન, શ્રી અરિહંતોનો વૈરાગ્ય, શ્રી અરિહંતોનો ધર્મ અને શ્રી અરિહંતોનું ઐશ્વર્ય વગેરે એકેક વસ્તુ એવી છે કે-તેનું પ્રણિધાન કરનાર આત્માના અંતઃકરણમાં સમ્યક્ત્વનો સૂર્ય પ્રગટાવે છે અને મિથ્યાત્વનું ઘોર અંધારું હંમેશ માટે નિવારણ કરી દે છે. નમસ્કારને ભાવનમસ્કાર બનાવવા માટે અને નમસ્કારની ક્રિયામાં ચિત્તનો ભાવ જગાડી આપવા માટે આ સરળમાં સરળ યુક્તિ છે.

શ્રી ષોડશક આદિ ગ્રન્થોમાં ધર્મસિદ્ધિનાં પાંચ લક્ષણો કહ્યાં છે. તેમાંનું પહેલું લક્ષણ ઔદાર્ય અર્થાત્ કાર્પણ્યનો ત્યાગ છે, બીજું લક્ષણ ધૈર્ય અને ગાંભીર્યયુક્ત દાક્ષિણ્ય છે, ત્રીજું લક્ષણ અતીત કાળના પાપની જુગુપ્સા છે, ચોથું લક્ષણ નિર્મળ બોધ છે અને પાંચમું લક્ષણ જનપ્રિયત્વ છે.

શ્રી અરિહંતોનું અનુપમ ઔદાર્ય તેઓની ધર્મસિદ્ધિને જણાવે છે. વળી શ્રી અરિહંતોમાં ક્ષાયિકભાવે સમ્યક્ત્વગુણ રહેલો છે અને સમ્યક્ત્વનું પ્રથમ લક્ષણ ઉપશમ એટલે [illegible] છે. વળી શ્રી અરિહં[illegible] સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય [illegible] સમ્યક્ત્વની [illegible] છે. વળી શ્રી અરિહંતોમાં [illegible] જ્ઞાન એ અદ્વિતીય છે અને [illegible] શ્રી અરિહંતોની અહિંસા [illegible] [illegible] છે. એ વગેરે

ગુણોના પ્રણિધાનપૂર્વક થતો શ્રી અરિહંતનો નમસ્કાર ગુણબહુમાનના ભાવવાળો છે અને ગુણબહુમાનનો ભાવ અચિન્ત્ય શક્તિયુક્ત છે, એમ શાસ્ત્રો સાક્ષી પૂરે છે. કહ્યું છે કે–

मत्तीइ जिणवरिंदाणं, खिज्जंति पुव्वसंचिया कम्मा ।
गुणपगरिसबहुमाणो, कम्मवणदवाणलो जेण ॥ १ ॥

અર્થ–જિનવરેન્દ્રોની ભક્તિ વડે પૂર્વસંચિત કર્મો ક્ષયને પામે છે, કારણ કે–ગુણપ્રકર્ષનું બહુમાન એ કર્મરૂપી વનને બાળવા માટે દાવાનળનું કામ કરે છે.

શ્રી અરિહંતોની જેમ શ્રી સિદ્ધભગવંતના 'અવિનાશિતા' આદિ ગુણોના પ્રણિધાનપૂર્વક થતો નમસ્કાર ગુણબહુમાનના ભાવવાળો બને છે, તેથી તે પણ અચિન્ત્ય શક્તિયુક્ત અને કર્મવનને બાળવા માટે દાવાનળતુલ્ય બને છે. એ રીતે શ્રી આચાર્યભગવાનનો નમસ્કાર પણ જ્યારે શ્રી આચાર્યભગવાનમાં રહેલા ભાવાચાર, સારલ્ય, પાપજુગુપ્સા, ભવનિર્વેદ, કારુણ્ય, ઔચિત્ય આદિ ગુણોના પ્રણિધાનપૂર્વક થાય છે, ત્યારે તે ગુણબહુમાનને પેદા કરનારો થાય છે અને તેથી અસંખ્ય ભવોનાં ઉપાર્જન કરેલા કર્મોને બાળી નાખે છે.

ઉપર આપણે શ્રી અરિહંતોનો સર્વશ્રેષ્ઠ શબ્દધર્મોપદેશ, શ્રી સિદ્ધોનું સર્વ રૂપોનું કારણ અને સંસારના સર્વ રૂપોથી ચઢિયાતું એવું અવિનાશી રૂપ તથા શ્રી આચાર્યભગવાનના આચાર અને તેના પાલનથી પ્રગટ થતી ભાવસુવાસ, તે બધાના પ્રણિધાનપૂર્વક કરાતો નમસ્કાર ભાવન-

અપૂર્વ શ્રદ્ધાવાન અને ધર્મ પ્રત્યે પરમ આદરવાન બનાવવાનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય ધરાવે છે.

શ્રી અરિહંતોનું જ્ઞાન, શ્રી અરિહંતોનો વૈરાગ્ય, શ્રી અરિહંતોનો ધર્મ અને શ્રી અરિહંતોનું ઐશ્વર્ય વગેરે એકેક વસ્તુ એવી છે કે–તેનું પ્રણિધાન કરનાર આત્માના અંતઃકરણમાં સમ્યક્ત્વનો સૂર્ય પ્રગટાવે છે અને મિથ્યાત્વનું ઘોર અંધારું હંમેશ માટે નિવારણ કરી દે છે. નમસ્કારને ભાવનમસ્કાર બનાવવા માટે અને નમસ્કારની ક્રિયામાં ચિત્તનો ભાવ જગાડી આપવા માટે આ સરળમાં સરળ યુક્તિ છે.

શ્રી ષોડશક આદિ ગ્રન્થોમાં ધર્મસિદ્ધિનાં પાંચ લક્ષણો કહ્યાં છે. તેમાંનું પહેલું લક્ષણ ઔદાર્ય અર્થાત્ કાર્પણ્યનો ત્યાગ છે. બીજું લક્ષણ ધૈર્ય અને ગાંભીર્યયુક્ત દાક્ષિણ્ય છે, ત્રીજું લક્ષણ અશુભ કાળના પાપની જુગુપ્સા છે, ચોથું લક્ષણ નિર્મળ બોધ છે અને પાંચમું લક્ષણ જનપ્રિયત્વ છે.

શ્રી અરિહંતોનું અનુપમ ઔદાર્ય તેઓની ધર્મસિદ્ધિને [illegible] છે. વળી શ્રી અરિહંતોમાં ક્ષાયિકભાવે સમ્યક્ત્વગુણ [illegible] છે અને સમ્યક્ત્વનું પ્રથમ લક્ષણ ઉપશમ [illegible] પણ [illegible] સ્વભાવ છે. વળી શ્રી અરિહં[illegible] [illegible], સંવેગ, [illegible] અને આસ્તિક્ય–એ સમ્યક્ત્વની [illegible] છે. વળી શ્રી અરિહંતોનો [illegible] જ્ઞાન પણ અદ્વિતીય છે અને [illegible] શ્રી અરિહંતોની [illegible] સાર્વભૌમ [illegible] છે. એ વગેરે

ગુણોના પ્રણિધાનપૂર્વક થતો શ્રી અરિહંતનો નમસ્કાર ગુણબહુમાનના ભાવવાળો છે અને ગુણબહુમાનનો ભાવ અચિન્ત્ય શક્તિયુક્ત છે. એમ શાસ્ત્રો સાક્ષી પૂરે છે કહ્યુ છે કે-

मत्तीइ जिणवरिंदाणं, खिज्जंति पुव्वसंचिया कम्मा ।
गुणपगरिसवहुमाणो, कम्मवणदवाणलो जेण ॥ १ ॥

અર્થ-જિનવરેન્દ્રોની ભક્તિ વડે પૂર્વસંચિત કર્મો ક્ષયને પામે છે, કારણ કે-ગુણપ્રકર્ષનું બહુમાન એ કર્મરૂપી વનને બાળવા માટે દાવાનળનુ કામ કરે છે

શ્રી અરિહંતોની જેમ શ્રી સિદ્ધભગવંતના 'અવિનાશિતા' આદિ ગુણોના પ્રણિધાનપૂર્વક થતો નમસ્કાર ગુણબહુમાનના ભાવવાળો બને છે, તેથી તે પણ અચિન્ત્ય શક્તિયુક્ત અને કર્મવનને બાળવા માટે દાવાનળતુલ્ય બને છે એ રીતે શ્રી આચાર્યભગવાનનો નમસ્કાર પણ જ્યારે શ્રી આચાર્યભગવાનમા રહેલા ભાવાચાર, નારત્ય, પાપજુગુપ્સા, ભવનિર્વેદ, કારુણ્ય, અચિન્ત્ય આદિ ગુણોના પ્રણિધાનપૂર્વક થાય છે, ત્યારે તે ગુણબહુમાનને પેદા કરનારો થાય છે અને તેથી અસંખ્ય ભવોના ઉપાર્જન કરેલા કર્મોને બાળી નાખે છે.

ઉપર આપણે શ્રી અરિહંતોનો સર્વશ્રેષ્ઠ શબ્દધર્મોપદેશ, શ્રી સિદ્ધોનું સર્વ રૂપોનું કારણ અને સંસારના સર્વ રૂપોથી ચઢિયાતું એવું અવિનાશી રૂપ તથા શ્રી આચાર્ય ભગવાનના આચાર અને તેના પાલનથી પ્રગટ થતી ભાવ સુવાસ, તે બધાના પ્રણિધાનપૂર્વક કરાતો નમસ્કાર ભાવન-

અપૂર્વ શ્રદ્ધાવાન અને ધર્મ પ્રત્યે પરમ આદરવાન બનાવવાનું અચિન્ત્ય સામર્થ્ય ધરાવે છે.

શ્રી અરિહંતોનું જ્ઞાન, શ્રી અરિહંતોનો વૈરાગ્ય, શ્રી અરિહંતોનો ધર્મ અને શ્રી અરિહંતોનું ઐશ્વર્ય વગેરે એકેક વસ્તુ એવી છે કે-તેનું પ્રણિધાન કરનાર આત્માના અંતઃકરણમાં સમ્યક્ત્વનો સૂર્ય પ્રગટાવે છે અને મિથ્યાત્વનું ઘોર અંધારું હંમેશ માટે નિવારણ કરી દે છે. નમસ્કારને ભાવનમસ્કાર બનાવવા માટે અને નમસ્કારની ક્રિયામાં ચિત્તનો ભાવ જગાડી આપવા માટે આ સરળમાં સરળ યુક્તિ છે.

શ્રી ષોડશક આદિ ગ્રન્થોમાં ધર્મસિદ્ધિનાં પાંચ લક્ષણો કહ્યાં છે. તેમાંનું પહેલું લક્ષણ ઔદાર્ય અર્થાત્ કાર્પણ્યનો ત્યાગ છે, બીજું લક્ષણ ધૈર્ય અને ગાંભીર્યયુક્ત દાક્ષિણ્ય છે, ત્રીજું લક્ષણ [illegible] કાળના પાપની જુગુપ્સા છે, ચોથું લક્ષણ નિર્મળ બોધ છે અને પાંચમું લક્ષણ જનપ્રિયત્વ છે.

શ્રી અરિહંતોનું અનુપમ ઔદાર્ય તેઓની ધર્મસિદ્ધિને [illegible] છે. વળી શ્રી અરિહંતોમાં ક્ષાયિકભાવે સમ્યક્ત્વગુણ [illegible] છે અને સમ્યક્ત્વનું પ્રથમ લક્ષણ ઉપશમ એટલે [illegible] અભાવ છે. વળી શ્રી અરિહં[illegible] સંવેગ અને [illegible] સમ્યક્ત્વની [illegible] છે. વળી શ્રી અરિહંતોની [illegible] અદ્વિતીય છે અને [illegible] શ્રી અરિહંતોની અદ્વિતીય [illegible] છે. એ વગેરે

મુક્તિમાર્ગમાં સહાયદાયકતાનો છે. પ્રથમ ચાર પરમેષ્ઠિઓના ઉપકારોનું યત્કિંચિત્ વર્ણન આપણે કર્યું. હવે પાંચમા પદે રહેલા સાધુભગવંતોનો વિશેષ ઉપકાર શું છે અને નમસ્કાર કરનાર ઉપર તે કેવી રીતે થાય છે, તે જોઈએ.

શરીરમાં ઈન્દ્રિયો પાંચ છે. લોકમાં પરમેષ્ઠિભગવંતો પણ જાતિથી પાંચ છે. દરેક ઇન્દ્રિયનો એક એક વિષય છે અને તે વિષય પ્રત્યેનો અનુરાગ જીવને અનાદિસિદ્ધ છે, જ્યારે શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ ભગવંતો પ્રત્યેનો ભક્તિરાગ જીવને પ્રયત્નથી કેળવવાનો છે. વિષયો પ્રત્યેનો રાગ અને પરમેષ્ઠિ પ્રત્યેનો રાગ એક જ કાળે-એક જ ચિત્તમાં સંભવતો નથી. એક જડ છે તો બીજો ચેતન છે. જડના ધર્મો અને ચેતનના ધર્મો જુદા છે. શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ-એ જડના ધર્મો છે; જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય-એ ચેતનના ધર્મો છે. જડના ધર્મો જેને ગમે, તેને ચેતનના ધર્મો કેમ ગમે? અને ચેતનના ધર્મો જેને ગમે, તેને જડના ધર્મો કેમ ગમે? અન્યોએ પણ કહ્યું છે કે "જ્યાં રામ, ત્યાં કામ નહિ અને જ્યાં કામ, ત્યાં રામ નહિ." અંધકાર અને પ્રકાશ-બે એક જગ્યાએ કદી પણ રહી શકે નહિ. એવી રીતે એક જ ચિત્તમાં વિષયોનો રાગ અને પરમેષ્ઠિઓની ભક્તિ સમકાળે ટકી શકે નહિ. પરમેષ્ઠિઓ પ્રત્યે જો ભક્તિરાગ ઉત્પન્ન કરવો હોય, તો વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય કેળવવો જ રહ્યો. તે વૈરાગ્ય કેળવવાનો ઉપાય વિષયોની વિપાકવિરસતા અને વિનશ્વરતાનું વારંવાર ચિંતન કરવું તે છે. પરંતુ આ કાર્ય ધારવા જેટલું

નમસ્કાર મહામંત્રનો ઉપકાર

[૫]

શ્રી પંચપરમેષ્ઠિઓને કરવામાં આવતો નમસ્કાર ગમે તેવા પાપી અને અધમ જીવને પણ પવિત્ર અને ઉચ્ચ બનાવનાર છે. શ્રી અરિહંતપદે, શ્રી સિદ્ધપદે, શ્રી આચાર્યપદે, શ્રી ઉપાધ્યાયપદે અને શ્રી સાધુપદે રહેલા નિર્મળ આત્માઓ જગત ઉપર જે ઉપકાર કરે છે, તેવા ઉપકારને બીજા કોઈ સ્થાને રહેલા આત્માઓ કરી શકતા નથી. દેવેન્દ્રો કે ચક્રવર્તિઓ, વાસુદેવો, પ્રતિવાસુદેવો કે બળદેવો, રાજાઓ, મહારાજાઓ કે રાષ્ટ્રપતિઓ, વિગેરે ભૌતિક સમૃદ્ધિના સર્વ અધિપતિઓનો ઉપકાર, આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિના સ્વામી અને ઈશ્વર એવા શ્રી પંચપરમેષ્ઠિઓના ઉપકારની આગળ નગણ્ય છે, તુચ્છ છે, તૃણતુલ્ય છે અને તેથી જ શ્રી પરમેષ્ઠિઓને કરવામાં આવતો ભાવનમસ્કાર સર્વ પાપોનો સમૂળ નાશ કરવાને સમર્થ છે.

શ્રી અરિહંતાદિ પરમેષ્ઠિઓના આધ્યાત્મિક ઉપકારને જેમ જેમ સમજવામાં આવે છે, તેમ તેમ તેઓ પ્રત્યે [illegible] થાય છે. શ્રી અરિહંતો [illegible] છે, શ્રી સિદ્ધો [illegible] શ્રી [illegible] ઉપકાર [illegible] ઉપકાર [illegible] શ્રી [illegible]

શ્રી ઉપાધ્યાયભગવંતોના સ્વાધ્યાયરસને તથા શ્રી સાધુભગવંતોના ગાત્રસ્પર્શને લાગુ પડે છે. રાગના સાધનભૂત તે બધા વિષયો વૈરાગ્યના હેતુભૂત બની જાય છે.

શ્રી સિદ્ધભગવંતને બાહ્ય રૂપ નથી, તો પણ આંતર રૂપ છે. શ્રી આચાર્યભગવંતને બાહ્ય પદાર્થોની સુગંધ નથી, તો પણ શીલ અને સદાચારના પાલનથી પ્રગટેલી આંતર સુગંધ અવશ્ય છે. શ્રી ઉપાધ્યાયભગવંત પાસે બાહ્ય રસ નથી, તો પણ દ્વાદશાંગ પ્રવચનના નિત્ય સ્વાધ્યાયથી ઉત્પન્ન [illegible] નિર્મળ જ્ઞાનનો અને પવિત્ર વચનોનો રસ અવશ્ય છે. શ્રી સાધુભગવંત પાસે કામિનીઓના જેવા કોમળ અંગસ્પર્શ નથી, તો પણ ઉગ્ર તપ અને કઠોર સંયમના પાલનથી ઉત્પન્ન [illegible] નિર્મળ અને પવિત્ર સ્પર્શ અવશ્ય છે. વળી [illegible] પવિત્ર કાયાનો શું! અથવા તે કાયાને સ્પર્શેલા [illegible] શું! આ રીતે [illegible]

ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ક્રોધથી મોહ, મોહથી સ્મૃતિભ્રંશ, સ્મૃતિભ્રંશથી બુદ્ધિનાશ અને બુદ્ધિનાશથી સર્વ વિનાશ સર્જાય છે. ૧-૨

અપ્રશસ્ત વિષયોના ધ્યાનની પરંપરામાં જે અનર્થો સર્જાય છે તે સર્વલોક પ્રસિદ્ધ છે, કિન્તુ પ્રશસ્ત વિષયના ધ્યાનથી સર્જાતી અર્થપરંપરાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ બહુ થોડાને થાય છે. એની પાછળ અનેક કારણો છે. તેમાં મુખ્ય કારણ અભ્યાસનો અભાવ છે. અભ્યાસથી જ દરેક વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે. પ્રશસ્ત વિષયોના ધ્યાનનો અભ્યાસ કોઈ વિરલ આત્મા જ કરે છે. તે જે કોઈ કરે છે, તેને તેનું ફળ અવશ્ય મળે છે.

શાસ્ત્રોમાં દ્રવ્ય આવશ્યકને ભાવ આવશ્યક બનાવવા માટે જે ક્રમ કહ્યો છે, તે ક્રમ મુજબ જો અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો દ્રવ્યનમસ્કારને પણ ભાવનમસ્કાર બનાવી શકાય છે. શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં એ ક્રમ કહ્યો છે કે-

से समणे वा० समणी वा तच्चित्ते, तम्मणे, तल्लेसे, तदज्झवसिए, तत्तिव्वज्झवसाणे, तदट्ठोवउत्ते, तदप्पिअकरणे, तब्भावणाभाविए, अन्न थ कत्थइ मणं अकरेमाणे, उभओकालं आवस्सयं करेंति ।

અર્થ-સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા ઉભયકાળ આવશ્યકને કરે, તે કેવી રીતે?

' તત્‌ચિત્તથી ' = અહીં ' ચિત્ત ' શબ્દ સામાન્ય ઉપયો-

જો અપ્રશસ્ત વિષયોનું ચિંતન કરવા માત્રથી અશુભ ધ્યાનને ઉત્તેજવા દ્વારા દુર્ગતિને આપવાની તાકાત ધરાવે છે, તો એથી વિરુદ્ધ પ્રશસ્ત વિષયોનું ચિંતન કરવાથી શુભ ધ્યાન જગાડે અને તે દ્વારા સદ્ગતિ પમાડે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? અનુભવ પણ તેમ જ કહે છે. દુર્ગતિદાયક સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય આ રીતે તેનું સ્થાન પલટાઈ જવાથી સદ્ગતિનું કારણ બને છે. તેથી જ શ્રી ભગવંતોનો સ્પર્શ અને તેનું પ્રણિધાન જેના ગર્ભમાં છે, એવો પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર દ્રવ્યનમસ્કાર મટીને ભાવનમસ્કાર બની જાય છે.

અહીં એક વાત અવશ્ય વિચાર માગે છે કે-અપ્રશસ્ત વિષયોના ધ્યાનમાં જેવી તીવ્રતા આવે છે, તેવી તીવ્રતા પ્રશસ્ત વિષયોના ધ્યાનમાં આવવાની નથી. તેથી અપ્રશસ્ત વિષયોનું ધ્યાન દુર્ગતિદાયક બને એ વાત માન્ય છે પરંતુ પ્રશસ્ત વિષયોમાં જ્યાં સુધી તેવી તીવ્રતા ન આવે, ત્યાં સુધી તે સદ્ગતિદાયક કેવી રીતે બને? એ વાત [illegible] છે કે

ध्यायतो विषयान् पुंसः, सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥१॥
क्रोधाद् भवति संमोहः, संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो, बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥२॥

[illegible]
[illegible]

તે સિદ્ધ કરવાનો હોય છે. એટલા માટે શ્રી અનુયોગદ્વાર-સૂત્રમાં કહ્યું કે-'अन्नत्थ कत्थइ मणं अकरेमाणे' અર્થાત્ અન્યત્ર કોઈ પણ સ્થળે મનને ન જવા દેવાપૂર્વક જ્યારે આવશ્યક કરે, ત્યારે તે આવશ્યક ભાવ આવશ્યક બને છે. જે વાત આવશ્યકને લાગુ પડે છે, તે જ વાત નમસ્કારાદિ કોઈ પણ સદ્ અનુષ્ઠાનને લાગુ પડે છે.

શ્રી પંચપરમેષ્ઠિઓમાં રહેલા પ્રશસ્ત વિષયોના ધ્યાનથી જેમ એકાગ્રતા લાવી શકાય છે, તેમ તેઓમાં રહેલા પ્રત્યેક વિશેષગુણને પ્રધાનતા આપીને જો ધ્યાન કરવામાં આવે, તો પણ એકાગ્રતા સાધી શકાય છે. એ એકાગ્રતા દ્રવ્યનમસ્કારને ભાવનમસ્કારમાં પલટવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે-સ્થૂલ ઉપરથી સૂક્ષ્મમાં જવું, મૂર્ત ઉપરથી અમૂર્તમાં જવું અને સાલંબનથી નિરાલંબનમાં જવું. વિષયો સ્થૂલ, મૂર્ત અને પરિચિત છે, તેથી પ્રથમ પ્રશસ્ત વિષયોના આલંબન વડે ક્રમે ક્રમે સૂક્ષ્મ, અમૂર્ત અને અપરિચિતમાં પહોંચી શકાય છે

પરમેષ્ઠિઓ પાંચ છે, વિષયો પણ પાંચ છે. વિષયો પરિચિત છે, પરમેષ્ઠિઓ અપરિચિત છે. પરિચિત વિષયોના આલંબનથી અપરિચિત પરમેષ્ઠિઓના સ્વરૂપનો પરિચય પામી શકાય છે. એ રીતે પંચ પાંચનાં પ્રશસ્ત જોડલાં જેટલા બને, તે દરેકનું આલંબન લઈને શ્રી પંચપરમેષ્ઠિના ધ્યાનમાં તન્મય બની શકાય છે અને એ તન્મયતા દ્વારા નમસ્કારને ભાવનમસ્કારમાં બદલી શકાય છે.

આ નવ સ્થાયી ભાવો દરેક મનુષ્યમાં જન્મજાત રહેલા હોય છે, તેથી તેને સ્થાયી અર્થાત્ સ્થિર ભાવો કહેલા છે. એ સ્થાયી ભાવો જે નિમિત્તોને પામીને અભિવ્યક્ત થાય, તે આલંબનવિભાવ અને જે નિમિત્તોને પામીને વૃદ્ધિ પામે, તે ઉદ્દીપનવિભાવ કહેવાય છે. એ અભિવ્યક્તિ અને વૃદ્ધિ વખતે થતી ભિન્ન ભિન્ન શારીરિક ચેષ્ટાઓને સાત્વિકભાવ અથવા અનુભાવ કહેવાય છે અને તે વખતે અનુભવાતી જુદી જુદી માનસિક વૃત્તિઓને સંચારીભાવ કહેવાય છે. આથી એ નક્કી થયું કે ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તોને પામીને થતા આંતર્-બાહ્ય અનુભવોનું પુનઃ પુનઃ પરિશીલન એ જ રસ રૂપે પરિણમે છે. એ રસ આસ્વાદ્યમાન અનુભવકાળે અલૌકિક આનંદને આપે છે, તેથી તેને 'બ્રહ્માનંદસહોદર' પણ કહે છે. અહીં 'બ્રહ્મ' એટલે આત્મસ્વરૂપ, તેનો આસ્વાદ એટલે અનુભવ, તેને [illegible] સહોદર, અર્થાત્ સાક્ષાત્ આત્મસ્વરૂપના આસ્વાદ [illegible] અનુભવ છે, તે 'બ્રહ્માસ્વાદસહોદર' કહેવાય છે.

[illegible] રસ કહ્યો [illegible] રસને રસ કહ્યો છે. જુદા જુદા [illegible] આત્માનું પણ [illegible] કહ્યું છે કે '[illegible]' [illegible]

વિવશ ન કરે તે માટેનો ભય શ્રેષ્ઠ કોટિના ભયાનક રસમાં પરિણમી શાંતરસમાં મળી જાય છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે તથા હાડ-માંસના શરીરની અશુચિતા પ્રત્યે પ્રગટતી જુગુપ્સા, એ ઉચ્ચ કોટિના બીભત્સ રસમાં બદલાઈને પરિણામે શાંત-રસનો જ એક પ્રકાર બની જાય છે. વિશ્વની અનંતતા અને અગાધતા, તથા ધર્મ અને તેના ફળની લોકોત્તરતા સાથે અચિન્ત્યતાના વિચારમાંથી ઉત્પન્ન થતો વિસ્મય ઉચ્ચ કોટિના અદ્ભુત રસમાં પલટાઈને શાન્તરસનો જ એક વિભાગ બની જાય છે. એ રીતે બધા રસો તેની ઉચ્ચ અવસ્થામાં શાંત-રસરૂપે પરિણમે છે.

તો આલંબન અને ઉદ્દીપનવિભાવો પલટી નાખવા જોઈએ. નાયક-નાયિકા અને તેની ચેષ્ટાઓના સ્થાને શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ ભગવંતો અને તેઓની ઉદાત્ત પ્રવૃત્તિઓને જોતાં કે સ્મરણ કરવાની સાથે જ તેઓના સંયોગવિષયક ઇચ્છારૂપી રતિભાવ ઉદ્દીપ્ત થાય છે. પરિણામે શ્રી પંચપરમેષ્ઠિના વિરહકાળે તેઓનો સમાગમ કરવાની ઇચ્છારૂપ અને સમાગમકાળે તેઓની સેવા કરવાની ઇચ્છારૂપ ઉચ્ચ કોટિનો શૃંગાર અનુભવાય છે. આ ઉચ્ચ કોટિનો શૃંગાર વિષયસુખોની ઇચ્છારૂપ શૃંગારનો નાશ કરનાર હોવાથી શાંતરસથી અભિન્ન છે.

એ રીતે જેમ શૃંગાર શાંતરસમાં પરિણમે છે, તેમ [illegible] ઉચ્ચ અવસ્થામાં શાંતરસરૂપ બની જાય છે. જેમ કે વિદૂષક વેષ વગેરે [illegible] ઉત્પન્ન થતો [illegible] વિવિધ પ્રકારના વેષ [illegible] વિવિધ પ્રકારના [illegible] સંસારી જીવોને [illegible] શાંતરસ [illegible] સંસારી જીવોને [illegible] [illegible] છે, જે શાંતરસનું જ [illegible] છે. [illegible]

વિવશ ન કરે તે માટેનો ભય શ્રેષ્ઠ કોટિના ભયાનક રસમાં પરિણમી શાંતરસમાં મળી જાય છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે તથા હાડ-માંસના શરીરની અશુચિતા પ્રત્યે પ્રગટતી જુગુપ્સા, એ ઉચ્ચ કોટિના બીભત્સ રસમાં બદલાઈને પરિણામે શાંતરસનો જ એક પ્રકાર બની જાય છે. વિશ્વની અનંતતા અને અગાધતા, તથા ધર્મ અને તેના ફળની લોકોત્તરતા સાથે અચિન્ત્યતાના વિચારમાંથી ઉત્પન્ન થતો વિસ્મય ઉચ્ચ કોટિના અદ્ભુત રસમાં પલટાઈને શાંતરસનો જ એક વિભાગ બની જાય છે. એ રીતે બધા રસો તેની ઉચ્ચ અવસ્થામાં શાંતરસરૂપે પરિણમે છે.

શાંતરસને વરેલા શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ ભગવંતો આ રીતે ઉચ્ચ કોટિની રતિ, ઉચ્ચ કોટિનું હાસ, ઉચ્ચ કોટિનો શોક, ઉચ્ચ કોટિનો ક્રોધ, ઉચ્ચ કોટિનો ઉત્સાહ, ઉચ્ચ કોટિનો ભય, ઉચ્ચ કોટિની જુગુપ્સા અને ઉચ્ચ કોટિના વિસ્મયને ધારણ કરનારા છે. આ ઉચ્ચ કોટિના રતિ, હાસ આદિ ઉચ્ચ કોટિના શમસ્વરૂપ બની શાંતરસનો અનુભવ કરાવે છે. સર્વ પ્રકારના ઉચ્ચ રસો તેના અંતિમ સ્વરૂપમાં શાંતરસરૂપ થઈ જાય છે, તેથી શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ ભગવંતો કેવળ શાંતરસસ્વરૂપ છે એટલું જ નહિ, પણ ઉચ્ચ કોટિના શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, બીભત્સ અને અદ્ભુત આદિ રસોથી પણ ભરેલા છે, એમ કહેવું લેશ પણ ખોટું નથી.

પરમેષ્ઠિ ભગવંતોમાં શૃંગાર રસ છે, પણ તે નાયક-નાયિકાનો નહિ, કિન્તુ અંતરાત્મભાવ અને પરમાત્મભાવ વચ્ચેની રતિ-પ્રીતિનો છે. હાસ્યરસ છે, તે વિદૂષકના વિકૃત વેષાદિના

દર્શનથી થનારો નહિ, કિન્તુ ભવનાટકની વિડંબના અને વિભ્રમના દર્શનથી ઉપજે છે. કરૂણરસ છે, પણ ઇષ્ટનાશ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી થતી મલિન ચિત્તવૃત્તિવાળો નહિ, કિન્તુ ઇષ્ટવિયોગ અને અનિષ્ટસંયોગથી સદા સંતપ્ત અને શોકાતુર જગતને દુઃખ-પંક અને અજ્ઞાન-અંધકારમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો છે. રૌદ્રરસ છે, પણ બાહ્ય શત્રુઓએ કરેલા અપકારથી થતા મનના પ્રજ્વલનરૂપ નહિ, કિન્તુ આંતર શત્રુઓનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરવાની પ્રશસ્ત મનોવૃત્તિરૂપ છે. વીરરસ છે, તે પણ બાહ્ય યુદ્ધમાં લડવાના ઉત્સાહરૂપ નહિ, કિન્તુ લોકોત્તર [illegible] કરવારૂપ છે. ભયાનકરસ છે, તે પણ [illegible] અનર્થની શંકારૂપ નહિ, કિન્તુ [illegible] ભાવનારૂપ છે. બીભત્સરસ છે, તે [illegible] જોવાથી નહિ, કિન્તુ [illegible] ઇન્દ્રિયોના બીભત્સ વિષયોની વિચાર[illegible] છે. અદ્ભુતરસ છે [illegible] દર્શનથી [illegible]

[illegible]

'ધ્યાતા ધ્યેયસ્વરૂપ બને'–એ ન્યાયથી શાન્તરસનો ધ્યાતા પણ શાન્તરસસ્વરૂપ બની જાય છે. જેમ જેમ નમસ્કારનું ધ્યાન વધતું જાય છે, તેમ તેમ નમસ્કાર કરનારમાં અપૂર્વ કોટિની રતિ, અપૂર્વ કોટિનું હાસ્ય, અપૂર્વ કોટિની કરુણા, અપૂર્વ કોટિની રૌદ્રતા, અપૂર્વ કોટિની વીરતા, અપૂર્વ કોટિની ભયાનકતા, અપૂર્વ કોટિની જુગુપ્સા અને અપૂર્વ કોટિની અદ્ભુતતા પ્રગટે છે. તેમાંની એક પણ વસ્તુ તૃષ્ણાને વધારનારી બની નથી, કિન્તુ ક્રમે ક્રમે તૃષ્ણાનો, વાસનાનો અને ઇચ્છાઓનો ક્ષય કરી અપૂર્વ કોટિની સમતાનો અનુભવ કરાવે છે. આત્માને શાન્તરસના અનન્ત સાગરમાં નિમગ્ન કરી દે છે.

શ્રી પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવારૂપ શ્રી નવકારમંત્રના સ્મરણથી વૈરાગ્ય, સંસારસારતા, જીવાદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન અને વીતરાગભાવનું પરિશીલન થયા જ કરે છે. વળી તેના ચિન્તનથી અચિંત્ય શક્તિયુક્ત પરમેષ્ઠિ ભગવંતોના અનુગ્રહસ્વરૂપ સદ્ગુણોનો વિકાસ અને સદાચારનો લાભ થતો જાય છે તથા સાથે સાથે રત્નત્રયસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગની આરાધના પણ વધતી જાય છે. શ્રી પંચપરમેષ્ઠિના સ્મરણ સાથે પાપની જુગુપ્સા અને ધર્મની–પરમાર્થપરાયણતાની ભાવના જોડાયેલી જ છે. સંસારની નિઃસારતા અને મોક્ષમાર્ગની સારભૂતતાનો વિચાર પણ શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની સાથે વણાએલો છે. શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રના સ્મરણાદિ કાળે મોટે ભાગે પવિત્ર ભૂમિનો સંસ્પર્શ અને પવિત્ર પુરુષોનો સમાગમ રહે છે. વળી સાધુધર્મને અનુરૂપ સમિતિ–ગુપ્તિ આદિ સદાચારોનું પાલન તથા શ્રાવક-

ધર્મને યોગ્ય દાન, પૂજન તથા અણુવ્રત-ગુણવ્રતનું સેવન પણ હોય છે. ધર્મશ્રવણ, શાસ્ત્રસ્વાધ્યાય, અધ્યાત્મચિંતા વગેરે સદ્ગુણો પણ શ્રી નમસ્કારમંત્રના સ્મરણ સાથે અનુસ્યૂત હોય છે. એ બધા અનુક્રમે શાન્તરસના વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારીભાવ બનીને તૃષ્ણાક્ષયરૂપ ‘શમ’ નામના સ્થાયી ભાવનું ચર્વણ કરાવે છે. આ ચર્વણ પુનઃ પુનઃ થવાથી શાન્તરસનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

એ રીતે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની સાથે નવેય રસોનો સંબંધ અને શ્રી નમસ્કારના સાધકને નમસ્કારની સાધના વડે મળતો નવેય રસોના આસ્વાદનો અપૂર્વ લાભ અહીં સંક્ષેપથી બતાવેલ છે. વિસ્તાર બાકી રહેલો પાછળથી સમજવો.*

* [illegible]

શ્રી નમસ્કારની મંત્રમયતાનાં શાસ્ત્રીય પ્રમાણો

[શંકા-સમાધાન]

૧. શંકા-શાસ્ત્રોમાં નવકારને પંચમંગલ અથવા શ્રી પંચમંગલમહાશ્રુતસ્કંધ તરીકે કહેલ છે, પણ મંત્ર તરીકે કહેલ નથી.

સમાધાન-કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજીએ સ્વરચિત યોગશાસ્ત્રમાં પરમેષ્ઠિનમસ્કારને શ્રેષ્ઠ મંત્ર તરીકે પ્રતિપાદન કરેલ છે. જુઓ નીચેનો શ્લોક.

तथा पुण्यतमं मंत्रं जगत्त्रितयपावनम् ।
योगी पंचपरमेष्ठि-नमस्कार विचिन्तयेत् ॥१॥

અર્થ-તથા ત્રણ જગતને પવિત્ર કરનાર પવિત્રતમ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારમંત્રનું યોગીપુરુષ ધ્યાન કરે.

-યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ-૮

વળી આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિ આઠ પ્રકાશવાળા સ્વરચિત શ્રી નમસ્કાર માહાત્મ્યમાં ફરમાવે છે કે-

वश्य-विद्वेषण-क्षोभ-स्तंभ-मोहादिकार्यम् ।
यथाविधिप्रयुक्तोऽयं मंत्रसिद्धि प्रयच्छति ॥१॥

હરણ, વિદ્વેષણ, ક્ષોભણ, સ્તંભન, મોહન આદિ કર્મોને વિધિ સિદ્ધિને આપે છે.

-શ્રી નમસ્કાર માહાત્મ્ય પ્રકાશ-૬

૨. શંકા—નવકાર જેવા પવિત્ર મંત્ર વડે મારણ, મોહન અને વશીકરણાદિ ક્ષુદ્ર ક્રિયાઓની સિદ્ધિ કેટલા અંશે વ્યાજબી ગણાય ?

સમાધાન—ક્રિયાઓની [illegible] કે [illegible] ઉદ્દેશ [illegible] વૈયક્તિક સ્વાર્થ આદિનાં કારણે થતી વશીકરણાદિ ક્રિયાઓ ક્ષુદ્ર છે. શાસનસેવા કે ધર્મરક્ષા આદિ [illegible] ઉદ્દેશથી થતી તે જ ક્રિયાઓ ક્ષુદ્ર નથી પણ [illegible] માટે કોઈ [illegible] જ છે. મંત્ર તો [illegible] નથી [illegible]

અર્થ–એક મહિનાના ઉપવાસને તપરૂપી ધનવાળા મહર્ષિઓએ મૃત્યુઘ્ન નામનો તપ કહ્યો છે અને મૃત્યુંજય નામક મંત્રના જાપ સહિત જો તેને કરવામાં આવે, તો તે સિદ્ધિનું કારણ થાય છે. આ શ્લોકની ટીકામાં ગ્રન્થકાર-મહર્ષિએ શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારને મૃત્યુંજય નામનો મંત્ર કહ્યો છે.

૪. શંકા–મૂળ આગમમાં નવકારને મંત્ર તરીકે જો ઓળખવામાં આવ્યો હોય, તો તેનું પ્રમાણ આપશો.

સમાધાન–શ્રી જૈનશાસનમાં ચૌદપૂર્વ અને સમગ્ર દ્વાદશાંગી શ્રુતધર્મરૂપ હોઈ પરમ મંત્રમય છે. શ્રુતજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ જ મોહ અને મિથ્યાત્વરૂપી વિષનું ઝેર ઉતારવાનો છે.

ચિરન્તનાચાર્ય વિરચિત શ્રી પંચસૂત્રના પહેલા સૂત્રમાં શ્રુતધર્મની સ્તુતિ કરતાં ફરમાવ્યું છે કે–

तहा सुरासुरमणुअपूईओ, मोहतिमिरंसुमाली, रागदोस-विसपरममंतो ..... ।

અર્થ–તથા સુર, અસુર અને મનુષ્યથી પૂજિત મોહરૂપી અંધકારને દૂર કરવા માટે સૂર્યસમાન અને **રાગ-દ્વેષરૂપી વિષને ઉતારવા માટે પરમ મંત્રતુલ્ય** (એવા શ્રુતધર્મનું મને શરણ હો.)

તથા તે જ ગ્રન્થના ચોથા સૂત્રમાં સાધુધર્મનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહ્યું છે કે–

सुस्सूसाइगुणजुत्ते तत्ताभिनिवेसा विहिपरे परममंतोत्ति अहिज्जइ सुत्तं........।

અર્થ-શુશ્રૂષાદિ બુદ્ધિના આઠ ગુણયુક્ત સાધુ તત્ત્વાભિનિવેશથી વિધિમાં તત્પર બનીને 'પરમ મંત્ર છે'-એમ માનીને સૂત્રનું અધ્યયન કરે.

નમસ્કાર સૂત્ર આ રીતે મંત્રરૂપ છે અને નવકાર એ આગમ સૂત્રોનો સાર અને ચૌદપૂર્વનો ઉદ્ધાર છે, તેથી તેના મંત્રપણામાં કોઈ જ શંકા રહેતી નથી. [illegible] સામર્થ્ય જે મંત્રમાં હોય, તે [illegible] પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ કરનારી [illegible] દ્વાદશાંગીનો સાર છે તેથી મંત્રરૂપ [illegible]

[illegible]

સઘળાં કાર્યો પણ તેનાથી સિદ્ધ થાય છે. આ વાત લોગસ્સ, નમુત્થુણં અને ઉવસગ્ગહરં આદિના કલ્પોની સાથે નવકારનાં કલ્પોથી પણ સાબીત થાય છે. દશમ વિદ્યાપ્રવાદ નામના પૂર્વમાં અનેક વિદ્યા અને મંત્રો રહેલા છે, તેમ દ્વાદશાંગીના ઉદ્ધારરૂપ શ્રી નવકારમાં પણ અનેક વિદ્યાઓ અને મંત્રો છૂપાયેલાં છે. સાધકને તે પ્રગટ થાય છે. અન્ય મંત્રોમાં મંત્રમયતા અને મંત્રવિદ્યાથી સિદ્ધ થનાર વશીકરણાદિ કાર્યો કરવાની શક્તિ રહેલી છે, જ્યારે શ્રી નવકારમાં મંત્રમયતાની સાથે મંગલમયતા અને મંત્રથી થતાં કાર્યો કરવાની શક્તિ પણ રહેલી છે. નવકારની એ વિશેષતા છે. કહ્યું છે કે—

यदि तावदसौ मंत्रः शिवं दत्ते सुदुर्लभम् ।
ततस्तदनुषंगोत्ये गणना का फलान्तरे ॥१॥

અર્થ—જો આ નવકારમંત્ર અતિ દુર્લભ એવા મોક્ષને પણ આપે છે, તો તેના અનુષંગથી મળતા બીજાં ફળોનું તો કહેવું જ શું? અવશ્ય આપે છે!

આ ઉપરથી નવકારને ક્યારથી અને કયા આચાર્યથી મંત્રરૂપે ગણવાની શરુઆત થઈ એ પ્રશ્નને અવકાશ જ રહેતો નથી. નવકાર મંગલમય તો છે જ પરંતુ મંત્રમય પણ છે, તેથી તેના આરાધકોને મંત્રથી થતાં કાર્યોની સિદ્ધિ માટે પણ અન્યત્ર જવાની જરૂર નથી. કહ્યું છે કે—

उच्छेदं परविद्यानां निमेषार्धात् करोत्यसौ ॥
क्षुद्रात्मनां परावृत्तिवेधं च विधिना स्मृतः ॥१॥

પ્રશ્ન—જો દેવ પ્રસન્ન થયા વગર જ કામ થતાં હોય, તો તે કેવી રીતે?

ઉત્તર—તેની પાછળ વસ્તુસ્વભાવનો નિયમ કાર્ય-કામ કરે છે. કહ્યું છે કે—

वत्थुसहावो एसो, अउव्वचिंतामणी महाभागो।
थोऊणं तित्थयरे, पाविज्जइ बोहिलाभोत्ति ॥१॥

અર્થ—એ વસ્તુનો સ્વભાવ છે કે—અચિંત્ય ચિંતામણિ, મહાભાગ શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોની સ્તુતિ કરવાથી બોધિલાભની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વળી કહ્યું છે કે

भत्तीइ जिणवराणं खिज्जंति पुव्वसंचिया कम्मा ॥
गुणपगरिसबहुमाणो कम्मवणदवानलो जेण ॥१॥

અર્થ—શ્રી જિનેશ્વરોની ભક્તિ વડે પૂર્વસંચિત કર્મ [illegible]

[illegible]

[illegible]

માટે એકેક કથાનક શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિજીએ શ્રી આવશ્યક-નિર્યુક્તિ મૂળમાં કહેલ છે.

इह लोए अत्थकामा आरुग्ग अभिरई अ निप्फत्ती ।
सिद्धी अ सग्गसुकुल पच्चायाई य परलोए ॥१॥

અર્થપ્રાપ્તિ ઉપર શિવકુમારને સુવર્ણપુરુષની પ્રાપ્તિ, કામસુખ ઉપર સતી શ્રીમતીને સર્પની ફૂલમાળ અને પતિનો પ્રેમ, આરોગ્ય ઉપર જિનદાસ શેઠનું અને અભિરતિ વગેરે ઉપર ભીલ-ભીલડીના કથાનક આપેલાં છે. વર્તમાનકાળમાં આરાધકને પોતાની શ્રદ્ધા અને ભક્તિના પ્રમાણમાં પ્રત્યક્ષ ફળ મળ્યાના અનેક દૃષ્ટાન્તો મોજુદ છે. ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી નવકાર ગણનારને અત્યારે પણ તત્કાળ સ્વ-અભીષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનું નિવારણ થાય છે જ. કહ્યું છે કે-

थंभेइ जलं जलणं चिंतियमित्तोवि पंचनवकारो ।
अरि-मारि-चोर-राउल-घोरुवसग्गं पणासेइ ॥१॥

અર્થ-ચિંતન કરવા માત્રથી પંચ નવકાર જળ અને અગ્નિને થંભાવે છે તથા શત્રુ, મરકી, ચોર તથા રાજ્ય સંબંધી ઘોર ઉપસર્ગોનો નાશ કરે છે.

પ્રશ્ન-શ્રી માનતુંગસૂરિજીએ નમસ્કારથી કયા ચમત્કારો કરેલા?

ઉત્તર-મહા પ્રભાવક શ્રી ભક્તામરસ્તોત્રના રચયિતા શ્રી માનતુંગસૂરિજીએ ૪૪ કાવ્યો વડે ૪૪ બેડીનાં બંધન તોડયાં હતાં. આજે પણ ભક્તામરસ્તોત્રના કલ્પ

પ્રમાણે પ્રત્યેક શ્લોકના મંત્ર અને વિદ્યાનું વિધિપૂર્વક આરાધન કરનારને ચમત્કારિક ફળ મળે છે. દાખલા તરીકે શ્રી ભક્તામરના છઠ્ઠા કાવ્યનું રોજ ૧૦૮ વાર ૭ માસ સુધી અખંડ બ્રહ્મચર્યના પાલનપૂર્વક સ્મરણ કરનારને વાક્સિદ્ધિ અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થતી અનુભવસિદ્ધ છે.

પ્રશ્ન શ્રી નમસ્કારનો ધ્યાનવિધિ કોઈ આગમમાં બતાવેલો છે?

ઉત્તર ધ્યાનવિધિના ગ્રન્થોમાં તે જોવામાં આવે છે અને તે આગમોક્ત છે. વિદ્યાપ્રવાદ નામના દશમા પૂર્વમાંથી શ્રી વજ્રસ્વામી આદિ પૂર્વધર મહાપુરુષોએ તે ઉદ્ધૃત [illegible] શ્રી [illegible] આદિમાં [illegible] છે.

પ્રશ્ન શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં નમસ્કારના [illegible]

ઉત્તર શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર સંપ્રદાયની [illegible]

પ્રમત્ત ગુણસ્થાનક પર્યંત નિરાલંબન ધ્યાનનો શ્રી ગુણસ્થાન ક્રમારોહ આદિ ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે. માત્ર તેની ભાવના કરવાનું ફરમાવ્યું છે. જ્યારે દિગંબર સંપ્રદાયના પરમાત્મપ્રકાશ આદિ ધ્યાનગ્રન્થોમાં નિરાલંબન ધ્યાન ઉપર વિશેષ ભાર દેખાય છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના ધ્યાન માટે વારંવાર પ્રેરણા કરાયેલી દેખાય છે.

પ્રશ્ન–ચૂલિકા એ ફલશ્રુતિ છે, એ નિર્વિવાદ છે. તેની ગણના મંત્ર તરીકે શી રીતે થાય? આવી રીતે બીજી કોઈ ફલશ્રુતિની ગણના મંત્ર તરીકે થાય છે ખરી?

ઉત્તર–પર્વતનું શિખર જેમ પર્વતથી અલગ નથી અથવા મસ્તકની શિખા જેમ મસ્તકથી જુદી નથી, તેમ મંત્રની ચૂલિકા મંત્રથી ભિન્ન નથી. શ્રી દશવૈકાલિક અને શ્રી આચારાંગસૂત્રની ચૂલિકાઓ જેમ મૂળ ગ્રન્થોથી જુદી નથી, તેમ શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની ચૂલિકા શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રથી અલગ નથી. શ્રી મહાનિશીથસૂત્રમાં શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રને આઠ અધ્યયનાત્મક પંચમંગલ મહાશ્રુતસ્કંધ કહેલ છે. તેમાં પાંચ અધ્યયન મૂળ મંત્રના અને ત્રણ અધ્યયન ચૂલિકાના મળીને આઠ અધ્યયન કહ્યા છે અને પ્રત્યેક અધ્યયનના એક એક આયંબિલને નમસ્કારના ઉપધાનમાં જુદાં જુદાં કરવાનાં કહ્યા છે. લોગસ્સસૂત્રમાં પણ ફલશ્રુતિ સાથે ૨૮ ચતુર્વિંશતિ સ્તવની રચના છે. લોગસ્સના કલ્પમાં ફલશ્રુતિની ગાથાઓને પણ મંત્રસ્વરૂપ માનીને તેના કલ્પો અને ફલાદેશો બનાવ્યા છે.

પ્રશ્ન-નમસ્કારમાંથી 'असिआउसा' એ વિદ્યાનો ઉદ્ધાર થયેલો છે. તે એનાં પાંચ પદોને પુષ્ટિ આપે છે. જો આખો મંત્ર હોત, તો 'ए स म प' એ (ચૂલિકાના આદ્ય અક્ષરો) પણ એમાં લીધા હોત, એમ નથી લાગતું ?

ઉત્તર-જેમ 'असिआउआ'ને સ્વતંત્ર મંત્ર માનેલ છે, તેમ ચૂલિકાના આદિ અક્ષરોને સ્વતંત્ર મંત્ર માનેલ નથી. પરંતુ ચૂલિકાના ૩૩ અક્ષરોનું 'કર્ણિકા સહિત બત્રીશ પાંખડીનું કમલ બનાવીને' ધ્યાન કરવાનું વિધાન શ્રી નમસ્કાર પંજિકા આદિ ગ્રંથોમાં મળે છે. એટલે ચૂલિકાના તેત્રીશ અક્ષરો પણ મંત્રસ્વરૂપ માનેલાં છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

卐

મંગલ માર્ગદર્શન

જાપ કરનાર સાધકે શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ ભગવંતોનું સ્વરૂપ ગુર્વાદિ પાસેથી સારી રીતે સમજી લેવું અને તેને વારંવાર ચિંતન-મનન કરીને પોતાના નામની જેમ કે-વ્યાકરણના સૂત્રની જેમ આત્મસાત્ કરી લેવું. પોતાનું નામ લેતાંની સાથે જેમ પોતાનું સમગ્ર સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવે છે તથા વ્યાકરણનું સૂત્ર બોલતાં જેમ તેનો અર્થ ઉપસ્થિત થાય છે, તેમ જાપ કરતી વખતે મંત્રના અક્ષરોનો અર્થ પોતાના મનની સમક્ષ આવીને ઉભો રહેવો જોઇએ.

શ્રી પરમેષ્ઠિ ભગવંતોનો આપણા ઉપરનો પરમ ઉપકાર તથા તેઓના આપણે કેટલા બધા ઋણી છીએ, તેનો ખ્યાલ જાપ કરનારે સતત રાખવો જોઈએ.

"શ્રી પરમેષ્ઠિ ભગવંતોનું આલંબન ન મળવાના કારણે ભૂતકાળમાં અનંતા ભવભ્રમણ કરવાં પડ્યાં, તેનો અંત આજે તેઓના અવલંબનથી આવી રહ્યો છે!" તેનો હર્ષ ધારણ કરવો.

જાપનો સમય, સ્થાન, વસ્ત્ર અને બીજાં ઉપકરણો એક જ રાખવાં જોઈએ, વારંવાર તેમાં ફેરફાર કરવો નહિ અને તેને બીજા કામમાં વાપરવાં નહિ.

જાપ નિયમિતપણે, પવિત્ર અને એકાન્ત સ્થળમાં, પૂર્વ અગર ઉત્તરદિશા સન્મુખ, તેમજ મકાનની સૌથી નીચેની ભૂમિકા ઉપર કરવો.

॥ अर्हं ॥

॥ नमः श्रीजिनप्रवचनाय ॥

॥ नमोऽर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसर्वसाधुभ्यः ॥

પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર

પરિશિષ્ટ

પરિશિષ્ટ પહેલું

શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર મહામંત્ર

नमो अरिहंताणं- १
नमो सिद्धाणं- २
नमो आयरियाणं- ३
नमो ऊवज्झायाणं- ४
नमो लोए सव्वसाहूणं- ५
एसो पंचनमुक्कारो- ६
सव्वपावप्पणासणो- ७
मंगलाणं च सव्वेसिं- ८
पढमं हवइ मंगलं- ९

[પદ-૯, સંપદા (વિશ્રાંતિસ્થાન)-૮, ગુરુ-૭, લઘુ-૬૧, કુલ અક્ષર ૬૮]

અર્થ–અરિહંતોને નમસ્કાર થાઓ ! સિદ્ધોને નમસ્કાર થાઓ ! આચાર્યોને નમસ્કાર થાઓ ! ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર થાઓ ! લોકમાં સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર થાઓ !

આ પાંચને કરેલો નમસ્કાર સર્વ પાપોનો મૂળથી નાશ કરનાર અને સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલરૂપ થાય છે.

પરિશિષ્ટ બીજું

श्री आत्मरक्षाकरं वज्रपञ्जराख्यं महास्तोत्रम्

[શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રનો વિધિપૂર્વક જાપ કરનાર મહાનુભાવ પુણ્યાત્માઓએ, જાપના પ્રારંભમાં આ સ્તોત્ર વડે મુદ્રાઓ સહિત સ્વશરીરની રક્ષા કરવી. મુદ્રાઓ ગુરુગમથી શીખી લેવી. આત્મરક્ષાપૂર્વક જાપ કરવાથી અનેક ફાયદાઓ થાય છે.]

ॐ परमेष्ठिनमस्कारं, सारं नवपदात्मकम् ।
आत्मरक्षाकरं वज्र-पञ्जराभं स्मराम्यहम् ॥ १ ॥

ॐ नमो अरिहंताणं, शिरस्कं शिरसि स्थितम् ।
ॐ नमो सव्वसिद्धाणं, मुखे मुखपटं वरम् ॥ २ ॥

ॐ नमो आयरियाणं, अङ्गरक्षातिशायिनी ।
ॐ नमो उवज्झायाणं, आयुधं हस्तयोर्दृढम् ॥ ३ ॥

ॐ नमो लोए सव्वसाहूणं, मोचके पादयोः शुभे ।
एसो पंचनमुक्कारो, शिला वज्रमयी तले ॥ ४ ॥

सव्वपावप्पणासणो, वप्रो वज्रमयो बहिः ।
मंगलाणं च सव्वेसिं, खादिराङ्गारखातिका ॥ ५ ॥

स्वाहान्तं च पदं ज्ञेयं, पढमं हवइ मंगलं ।
वप्रोपरि वज्रमयं, पिधानं देहरक्षणे ॥ ६ ॥

महाप्रभावा रक्षेयं, क्षुद्रोपद्रवनाशिनी ।
परमेष्ठिपदोद्भूता, कथिता पूर्वसूरिभिः ॥७॥
यश्चैवं कुरुते रक्षां, परमेष्ठिपदैः सदा ।
तस्य न स्याद्भयं व्याधि–राधिश्चापि कदाचन ॥८॥

ભાવાર્થ–નવપદસ્વરૂપ જગતના સારભૂત આ પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર આત્મરક્ષા કરવા માટે વજ્રના પંજર સમાન છે, તેનું હું સ્મરણ કરું છું. (૧)

'ॐ नमो अरिहंताणं ।' આ મંત્ર મુગટરૂપે મસ્તકે રહેલો છે એમ જાણવું. (રક્ષા કરતી વખતે મસ્તકે હાથ સ્પર્શવો.)

'ॐ नमो सिद्धाणं ।' આ મંત્ર મુખ ઉપર શ્રેષ્ઠ વસ્ત્ર તરીકે રહેલો છે એમ જાણવું. (બોલતાં મુખ ઉપર હાથ સ્પર્શવો.) (૨)

'ॐ नमो आयरियाणं ।' આ મંત્રને અતિશાયી અંગરક્ષક તરીકે જાણવો. (બોલતાં શરીર ઉપર હાથ સ્પર્શવો.)

'ॐ नमो उवज्झायाणं ।' આ મંત્રને હાથમાં રહેલા મજબૂત આયુધ (શસ્ત્ર) તરીકે સમજવો. (બોલતાં બે હાથમાં શસ્ત્ર પકડવાની ચેષ્ટા કરવી.) (૩)

'ॐ नमो लोए सव्वसाहूणं ।' આ મંત્રને પગમાં રહેલી મંગલકારી મોજડીઓ જાણવી. (બોલતાં બે પગ નીચે હાથ સ્પર્શવો.)

‘ ણમો પંચનમુક્કારો । ’ આ મંત્રને પાદતળે રહેલી વજ્રની શિલાના સ્થાને સમજવો. (બોલતાં જે આસન ઉપર બેઠા હોય, તેને હાથથી સ્પર્શ કરતાં મનમાં વિચારવું કે–હું વજ્રશિલા ઉપર બેઠો છું, કે જેથી જમીનમાંથી કે પાતાળલોકમાંથી મને કોઈ વિઘ્ન થઈ શકશે નહિ.) (૪)

‘ સવ્વ-પાવપ્પણાસણો । ’ આ મંત્રને ચારેય દિશાઓમાં વજ્રમય કિલ્લો જાણવો. (બોલતાં એમ વિચારવું કે–મારી ચારેય તરફ વજ્રનો કોટ છે. બે હાથથી ચારેય બાજુ કિલ્લાની કલ્પના કરતાં અંગુલિ ફેરવવી.)

‘ મંગલાણં ચ સવ્વેસિં । ’ આ મંત્રને ખેરના અંગારાની ખાઈ સમજવી. (બોલતી વેળા વિચારવું કે–વજ્રના કિલ્લાની બહાર ચારેય બાજુ ખાઈ ખોદેલી છે.) (૫)

‘ પઢમં હવઇ મંગલં । ’ આ મંત્રને કિલ્લા ઉપર વજ્રમય ઢાંકણું સમજવું. (બોલતી વેળા વિચારવું કે–વજ્રમય [illegible] ઉપર વજ્રમય ઢાંકણું મૂકેલું છે.) [આ [illegible] ‘ [illegible] ’ [illegible]] (૬)

[illegible]

[illegible] (૭)

પરિશિષ્ટ ત્રીજું

શ્રી મહાનિશીથ સૂત્રોક્ત નામગ્રહણનો વિધિ અને ફળ

नामं पि सयलकम्मट्ठ-मलकलंकेहिं विप्पमुक्काणं ।
तियसिंदचियचलणाणं, जिणवरिंदाणं जो सरइ ॥१॥
तिविहकरणोवउत्तो, खणे खणे सीलसंजमुज्जुत्तो ।
अविराहियवयनियमो, सो विहु अइरेण सिज्झिज्ज ॥२॥

અર્થ-સકલ અષ્ટ કર્મરૂપી મલના કલંકથી સર્વથા મુક્ત થયેલા અને દેવેન્દ્ર વડે પૂજાયેલા છે ચરણકમળો જેઓના, એવા શ્રી જિનવરેન્દ્રોના નામનું પણ જેઓ ત્રણ પ્રકારના કરણો (મન-વચન-કાયા) વડે ઉપયુક્ત (સાવધાન) થઈને, પ્રતિક્ષણ શીલ અને સંયમમાં ઉદ્યુક્ત રહીને અને વ્રત તથા નિયમની વિરાધનાથી બચી જઈને સ્મરણ કરે છે, તેઓ અલ્પકાળમાં જ સિદ્ધિગતિને પામે છે. (૧-૨)

-શ્રી મહાનિશીથ સૂત્ર-અ૦ ૨

卐

શ્રી જિનેશ્વરનું નામ કામવાસનાનો નાશ કરવા સાથે સર્વ કામનાઓને પૂર્ણ કરે છે.

એટલે કષાયનિરોધ, બ્રહ્મચર્ય, દેવપૂજાદિ રૂપ વિધિના પાલનપૂર્વક, એક મહિના સુધી લાગટ ઉપવાસ કરવામાં આવે. તેને તપપ્રધાન મહા મુનિઓ મૃત્યુઘ્નતપ કહે છે. (૧૩૪)

[૩]

आदिकर्मकमाश्रित्य, जपो ह्यध्यात्ममुच्यते ।
देवतानुग्रहाङ्गत्वादतोऽयमभिधीयते ॥३८०॥

जपः सन्मन्त्रविषयः, स चोक्तो देवतास्तवः ।
दृष्टः पापापहारोऽस्माद्विषापहरणं यथा ॥३८१॥

देवतापुरतो वाऽपि, जले वाऽकलुषात्मनि ।
विशिष्टद्रुमकुञ्जे वा, कर्तव्योऽयं सतां मतः ॥३८२॥

[illegible] कृता, [illegible]रक्षमाल्या ।
[illegible] दृष्ट्या, प्रशान्तेनाऽन्यगामिना ॥३८३॥

[illegible] ।
[illegible] ॥३८४॥

[illegible] ।
[illegible] ॥३८५॥

[illegible] ।
[illegible] ॥३८६॥

[illegible] ।
[illegible] ॥३८७॥

અર્થ-ધાર્મિક પુરુષનું પ્રધાન લક્ષણ (કર જપાદિ રૂપ) જપ છે. એ પણ અધ્યાત્મ કહેવાય છે. જે દેવતાનો જપ કરવામાં આવે, તે દેવતાના અનુગ્રહનું તે અંગ છે. એ કારણે હવે જપને કહીએ છીએ. (૩૮૦)

જપનો વિષય વિશિષ્ટ મંત્ર છે. તે મંત્ર દેવતાની સ્તુતિરૂપ હોય છે. દેવતાની સ્તુતિરૂપ વિશિષ્ટ મંત્રના (પુનઃ પુનઃ પરાવર્તનરૂપ) જપથી પાપનો અપહાર થાય છે જેમ તેવા પ્રકારના મંત્રોથી (સ્થાવર-જંગમ) વિષનો અપહાર થતો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. (૩૮૧)

આ જપ દેવતાની સન્મુખ અથવા સ્વચ્છ જળવાળા જળાશયોની આગળ અથવા પત્રો, પુષ્પો અને ફળોથી લચેલાં વૃક્ષોવાળા વનપ્રદેશની અંદર કરવા માટે સત્પુરુષોની આજ્ઞા છે. (૩૮૨)

હાથની આંગળીઓ ઉપર, રૂદ્રાક્ષ નામક વૃક્ષના ફળની માળા ઉપર કે નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને તથા અંતરાત્માથી શાન્ત થઈને, (૩૮૩)

મંત્રોના અક્ષરોને વિષે, અર્થને વિષે અને પ્રતિમાદિ આલંબનને વિષે ચિત્તની વૃત્તિ પરોવવી. જ્યારે ચિત્તની વિપરીત ગતિ થવા લાગે, ત્યારે જપનો ત્યાગ કરવો. (૩૮૪)

વ્યાકુળ ચિત્ત વખતે જપનો ત્યાગ કરવાથી (અંદરથી અશાન્ત છતાં બહારથી શાન્ત આકાર કરવારૂપ) માયાચારનો ત્યાગ થાય છે તથા વિશ્રાંતિ લેવાથી જપમાં સારી રીતે

પ્રવૃત્તિ થાય છે. એ રીતે શુદ્ધિની કામનાથી કરેલો ત્યાગ એ અત્યાગ છે. (૩૮૫)

(બે ઘડી આદિ) જેટલા કાળ માટે પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય, તેટલા કાળપ્રમાણ જપ કરવો. પ્રતિજ્ઞા કરવાથી જપ સિવાયના કાળે પણ જપમાં મનોવૃત્તિ કાયમ રહે છે, તેમ બુધ પુરુષો કહે છે. (૩૮૬)

(જપ સિવાયના કાળે પણ શુભ વૃત્તિ રહેતી હોવાથી) મહા મુનિઓએ પ્રતિજ્ઞા લેવા રૂપ અભિગ્રહને વખાણ્યો છે. અભિગ્રહ વડે ભાવરૂપ ધર્મ થાય છે અને ક્રિયાકાળે ક્રિયાથી (પણ) ધર્મ થાય છે. (માટે અભિગ્રહને વખાણ્યો છે.) (૩૮૭)

卐

[illegible] આનુપૂર્વીમાં આણી. [illegible] આનુપૂર્વીમાં [illegible] આનુપૂર્વીમાં આણી. [illegible] છે.

પરિશિષ્ટ પાંચમું

નમસ્કારના અર્થની ભાવના યાને નમસ્કારનો બાલાવબોધ.

[૧]

આ બાલાવબોધના કર્ત્તા કોણ છે તે નિર્ણય થઈ શકતો નથી, તો પણ એક સમર્થ જ્ઞાની અને શ્રદ્ધાળુ આત્માની એ કૃતિ છે, એમ તેને વાંચતાં જ સમજાઈ જાય છે. તેમાં 'વિ. સં. ૧૭૨૮ વર્ષે ચૈત્ર સુદ ૮ સોમે ગણી શ્રી તિલકવિજય વાચનાર્થં'–એમ અંતે લખેલું હોવાથી, તેથી પણ પ્રાચીન છે એ નિ:શંક છે. રાધનપુર પાસેના સાંતલપુર ગામમાં પૂ. પં. શ્રી મુક્તિવિજય ગણિવરના ભંડારની હસ્તલિખિત પ્રતનો આ ઉતારો છે. નમસ્કારના જપની સાથે જો તેના અર્થની ભાવના કરવામાં આવે, તો તે જપ શીઘ્ર ફળદાયી થાય છે. આરાધકોને શ્રી પરમેષ્ઠિ નમસ્કારના અર્થની

। श्री शंखेश्वर-पार्श्वनाथाय नमः ।

'नमो अरिहंताणं' 'મારો નમસ્કાર શ્રી અરિહંતને હો !' જે શ્રી અરિહંત ભગવંતો ૩૪ અતિશય સહિત, ૩૫ વચનાતિશય પરિકલિત, ૧૮ દોષ અદૂષિત (તે ૧૮ દોષો અનુક્રમે ૫-અંતરાય, હાસ્યાદિ ષટ્ક, કામ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, નિદ્રા, અવિરતિ, રાગ અને દ્વેષ), આઠ મહાપ્રાતિહાર્ય સહિત, (તે પ્રાતિહાર્યો (૧) બારગણું ઊંચું અશોક વૃક્ષ, (૨) કુસુમની વૃષ્ટિ, (૩) પરમેશ્વરની વાણી યોજન સુધી સુણાય, (૪) ૬૪ જોડ ચામરો ઢળે, (૫) ચાર રૂપ... સિંહાસન, (૬) ... ૧૨ ... ભામંડલ, (૭) મસ્તક ઉપર (આકાશમાં) દેવદુંદુભિ વાગે, (૮) ... [illegible]

અપૂર્વ તોરણ, કળાકૃત સમવસરણમાંહી **ત્રિભુવન લક્ષ્મી સહિત, અંતરંગ વૈરીરહિત, વિશ્વાધીશ, પરમ જગદીશ** સુવર્ણમયી કમળે બેઠા, સમસ્ત જીવરાશિ દીઠા, યોજનગામિની વાણી, સર્વભાષાનુસારિણી, અનંત દુઃખનિવારિણી, સકલ સૌખ્યકારિણી, ઇસ્યી વાણીએ ચિહું મુખે ચિહું પ્રકારે પરમેશ્વર ધર્મોપદેશ દેતા, કેવળજ્ઞાન ધરતા, ચૌદ રાજલોકના મસ્તક ઉપર ૪૫ લાખ યોજનપ્રમાણ સુક્તિશિલા તીહાં પહુતા, અનંતબલ, અનંતગુણ, અનંતજ્ઞાન, પુરુષમાંહી ઉત્તમોત્તમ, એવા જિનનું જે નામ તેને નામઅરિહંત કહીએ, જે ત્રિભુવનમાંહી શ્રી વીતરાગની મૂર્તિ તેને સ્થાપના-અરિહંત કહીએ, જે શ્રી શ્રેણીકાદિ મહાપુરુષો (ભાવિ) તીર્થંકર પદવીયોગ્ય જીવ તે દ્રવ્યઅરિહંત કહીએ, જે વિરહમાન પરમેશ્વર શ્રી સીમંધરસ્વામિ પ્રમુખ તીર્થંકરો તે ભાવ-અરિહંત કહીએ. એહવા જે અરિહંત અનંતાનંત હુઈઆ, થશે અને થઈ રહ્યા છે, તેહનું ધ્યાન પંચવર્ણ અષ્ટદલ કમલરૂપે ધ્યાઇએ. તે વરી સાંભળો.

નાભિકમળે, તિહાં કમળનું નાળ, તિહાંથી (નાભિથી) વૃદ્ધિ પામી બ્રહ્મપ્રદેશે વિકાસ પામ્યું, અરિહંત શ્વેતવર્ણ જિસ્યું મુક્તાફલનો હાર, જિમ વૈતાઢ્યપર્વત, જિમ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર, જિમ ક્ષીરસમુદ્રનું દીલ્, જિમ સ્ફટિકરત્ન, જિસી સિદ્ધશિલા નિર્મળ, જિસ્યું શ્વેત આતપત્ર (છત્ર), જિસ્યો ઐરાવણ ગજેન્દ્ર, જિમ દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર, જિસ્યો દક્ષિણાવર્ત શંખ, જિસ્યું કામધેનુ દૂધ, તિસ્યા પરમે

નિર્મમ, ઘાતિકર્મ ૧૫૮ પ્રકૃતિ રહિત, ઇરિયા [illegible] અરિહંત કે જગન્નાથ આકાશની પરે નિરાલંબ, પૃથ્વીની પરે સર્વંસહ, મેરુની પરે નિષ્પ્રકંપ, સમુદ્રની પરે ગંભીર, ચંદ્રમાની પરે સૌમ્ય, સૂર્યની પરે તપતેજ, સિંહની પરે અકુતોભય, [illegible] ચંદનની પરે શીતલ, વાયુની પરે અપ્રતિબદ્ધ, ભારંડપક્ષીની પરે અપ્રમત્ત, જગત્રય વંદનિક, મહા મુનિઓને ધ્યાવવાયોગ્ય, કેવળજ્ઞાને કરી ત્રિભુવન પ્રકાશક, એવા શ્રી તીર્થંકર પ્રભુ. 'નમો અરિહંતાણં'—એ પદમાં તેમને મારો નમસ્કાર છે.

'નમો સિદ્ધાણં'—એ પદથી બીજો નમસ્કાર શ્રી સિદ્ધ [illegible] સિદ્ધોને [illegible] ભેદે કહ્યા છે. (૧) [illegible], (૨) [illegible] (૪) [illegible] (૫) [illegible] (૭) [illegible] (૮) [illegible] (૧૦) [illegible]

રોગ-શોક-વિયોગ-આધિ-વ્યાધિપ્રમુખ સકલ દુઃખ થકી રહિત, ઇન્દ્ર-ઉપેન્દ્રાદિ સર્વ દેવનાનાં સુખ અને ચાવર્તી આદિ મનુષ્યોનાં સુખ, તે એકત્રિત કીજે, તે પિંડ અનંતગુણું કીજે (તો પણ), તે એક સિદ્ધને (સુખને) અનંતમે ભાગે ન આવે. એવા સિદ્ધનાં સુખ આકાશે ન માય. સિદ્ધ થયા, બુદ્ધ થયા, ચૌદરાજને પારે સમય સમય પ્રત્યે અનંતાનંત સુખ ભોગવતાં, જે સિદ્ધ રક્તકાન્તિ ધરતા, જિસ્યું ઉગતો સૂર્ય, હિંગુળનો વર્ણ, દાડિમ જાસુલનું ફૂલ, અર્ધગુંજારંગ, નિષધપર્વત, રક્તોત્પલ કમલ, મરકત રત્ન, ચોળનો રંગ, કંકુનો રોળ, ચુના સહિત તંબોળ, ઇસી રક્તવર્ણે સિદ્ધની પાંખડી ધ્યાઈએ.

સંસ્થાન, સંઘયણ, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, કે જે સિદ્ધને રહ્યા નથી, ૪૫ લાખ યોજનપ્રમાણ સિદ્ધશિલા ઉપર, યોજનના ૨૪મા ભાગમાં અવસ્થાન કરતા શરીર-રહિત કેવળ તેજઃપુંજાકાર, ત્રૈલોક્યના સાર એવા સિદ્ધો 'नमो सिद्धाणं'-એ પદમાં રહ્યા છે, તેને મારો નમસ્કાર હો!'

'नमो आयरियाणं' મારો નમસ્કાર શ્રી આચાર્યોને હો, જે શ્રી આચાર્ય પંચવિધિ આચાર પરિપાળે, રાગ-દ્વેષ અંગ થકી ટાળે, સકલ સિદ્ધાન્ત-સૂત્રના અર્થને જાણે, ભવ્ય જીવ પ્રતિબોધી માર્ગે આણે. દલરહિત, છત્રીશ ગુણ સહિત, (તે છત્રીશ ગુણ-પાંચ ઇન્દ્રિયને સંવરે. નવ બ્રહ્મચર્યની વાડમાં વસે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ૪ કષાય પરિહરે. સર્વ પ્રાણાતિપાત વિરમણવ્રત, સર્વ મૃષાવાદ

વિરમણવ્રત, સર્વ અદત્તાદાન વિરમણવ્રત, સર્વ મૈથુન વિરમણવ્રત, સર્વ પરિગ્રહ વિરમણવ્રત–એ પાંચ મહાવ્રત ધરે. ઈર્યાસમિતિ આદિ અષ્ટપ્રવચનમાતા પરિપાલે. એ ૩૬ ગુણ ધારે.) શુદ્ધ પ્રરૂપક, જ્ઞાન–ક્રિયા–સંયમના આધાર, શ્રી જિનશાસન આધાર, સકલ વિદ્યા નિધાન યુગપ્રધાન, ગુણગણ-રત્નાકર, મહિમા–મહોદધિ, અતિશય સમુદ્ર, મહા ગીતાર્થ, જ્ઞાનપરમાર્થ, શ્રી સૂરિમંત્રસ્મરણકરણ તત્પર, શ્રી [illegible], તેમનો વર્ણ–પીળો [illegible] ગુણનું, [illegible] [illegible] સૂત્ર, [illegible] પાન, પરિપક્વ [illegible] [illegible] વીતરાગ [illegible], [illegible] શ્રી આચાર્ય [illegible] [illegible] 'નમો આયરિયાણં' પદથી શ્રી આચાર્યને [illegible] નમસ્કાર છે.

'નમો ઉવજ્ઝાયાણં' પદથી [illegible] નમસ્કાર ઉપાધ્યાયને [illegible]

સૂત્ર, ૭ છેદ, એ સિદ્ધાંત શિષ્યોને ભણાવે અને પોતે ગુણે, એ ઉપાધ્યાય (પોતે) ગુણે કરી આચાર્યપદયોગ્ય, નિર્વિકાર, વિદ્યાના સત્રકાર, શ્રી ઉપાધ્યાય તેહનો વર્ણ, જિસ્યો પાંચીરત્ન, નીલપર્વત, વસંત માસે વનખંડ, અશોકવૃક્ષ, નીલોત્પલ કમલ, નીલા નગીનાનો વીલો, મેઘ ઉઠે મેદિની, નવે અંકુરે નીલવર્ણ, તિસ્યા ઉપાધ્યાય નીલ કાંતિએ કરી દીપ્તિવંત હુંતા. 'नमो उवज्झायाणं'–એ પદમાં શ્રી ઉપાધ્યાયને મારો નમસ્કાર હો !

'नमो लोए सव्वसाहूणं' લોકમાંહી સર્વ સાધુને મારો નમસ્કાર હો ! જે સાધુ ૧૬ દોષ ઉત્પાદનના, ૧૬ ઉદ્ગમના, ૧૦ એષણાના, એવં ૪૨ દોષ વિશુદ્ધ આહાર લીએ. સમસ્ત ઇંદ્રિય દમે, સંસારે ન રમે, ૨૨ પરિષહ સહે, નવકલ્પે વિહરતા રહે, જે સાધુ સંસાર થકી ઉપરાંઠા (અળગા) ચાલે, ભવ્ય જીવને મુક્તિસુખ હેલા માત્રમાં આપે, જે મુનીશ્વર તણા ૨૭ ગુણ ધરે, (તે કેવા ? વ્રતષટ્ક ધરે, પાંચ ઇંદ્રિય નિગ્રહે, ભાવસત્ય, કરણસત્ય, ક્ષમા, નિર્લોભતા, યથોક્ત ક્રિયાકરણ, મન-વચન-કાયનિરોધ, કાયષટ્ક (રક્ષણ), સંયમયોગ (રમણ), શીતાદિ વેદના સહન, મરણાંત ઉપસર્ગ સહે, એ ૨૭ ગુણયુક્ત હોય.) એવા શાંત-દાંત-કાંત, વૈરાગ્યના સમુદ્ર, સાહસિક શિરોમણિ, ગુણવંતમાંહી અધીશ્વર, સજ્જન, સદા પ્રસન્ન, જીવલોકના બંધવ, કુગતિરૂપી સમુદ્રના શોષણહાર, કેવળધરા, ઋજુમતિ, વિપુલમતિ, શ્રુતધર, ક્ષીરાસ્રવ, સંભિન્નસ્રોત, કોષ્ઠબુદ્ધિ, ચારણશ્રમણ,

વૈક્રિય, પદાનુસારિણી, આશિવિષ, આકાશગામિની, ખડુરૂ-પિણી, અક્ષીણમહાનસીલબ્ધિ, આદિ ૨૮ લબ્ધિના ધરનારા, મોહ, માયા, લોભ, સ્નેહના પ્રતિબંધ ખંડીયા, મહંત. ઉત્તમ સત્પુરુષના ચિન્હને પોતે આચરણ કરી હર્ષ ઉપજાવે, પાંચ પ્રકારે વિષય, ૧૬ કષાય, ૯ નોકષાય અને ઘરબાર. કુટુંબપરિવાર, હર્ષ, વિષાદ, જેણે મુનીશ્વરે સર્વ પરિહર્યા. સર્વસંગ પરિત્યાગ કરી મોક્ષમાર્ગ સાધે, બિહું પ્રકારે યતિધર્મ-શ્રાવકધર્મ બોલે, તીન રત્ન જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ધરે, ચાર વિકથા છાંડે, પાંચ નિદ્રા ટાળે, પાંચ સમિતિ, પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સ્વાધ્યાય, પાંચ જ્ઞાન આરાધે. પંચાચાર [illegible]

એ પાંખડી જમણે પાસે નીલારંગ કાનની વચ્ચે નની-પીળી કાંતિ ધરતા ધ્યાયે.

'મત્વ-પાવપ્પણામણો' એવી જપે અનંતાનંત ભવ મતિ સાત વ્યસન સેવીયા. પદર કમ ન ન પાળીયા. મિથ્યાત્વ પ્રવર્તાવીયા, અધર્મ કરવે કરી શ્રી જિનધર્મની અવહેલના કીધી, ષટ્કાય અનેક યત્ર કોટન્વે કરી, બ્રહ્મવ્રત ખંડીત કીધી, જીર્ણોદ્ધાર-જિર્ણોદ્ધાર ન કરવો. દાનને અણદેવે, ભાવના ન સેવે, સહસ્ર-લાખ-કોટી-અનંતભવે કર્મ બાંધીયા તે કીસ્ય છે? જ્ઞાનાવરણ પાંચ ભેદે, તેની ઉત્કૃષ્ટી સ્થિતિ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમપ્રમાણ, જિમ્યુ અંધ આગળ પટ, તીસ્યુ જ્ઞાના-વરણીય પહેલું જાણવુ બીજુ દર્શનાવરણીયના નવ ભેદ. ૩૦ કોડાકોડી સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રતિહાર સરિખુ ત્રીજુ વેદનીય કર્મ, તેના બે ભેદ ૩૦ કોડાકોડી સાગરસ્થિતિ. મધુલિપ્ત ખડ્ગધારા સદૃશ જાણવુ ચોથુ મોહનીયકર્મ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમપ્રમાણ, તેના ૨૮ ભેદ મદિરા સરિખુ જીવને પરાભવે. પાંચમું આયુકર્મ ચિહું ભેદે. તેની તેત્રીસ સાગર પ્રમાણ સ્થિતિ હડિસમાન છઠ્ઠું નામકર્મ. તેહના ૧૦૩ ભેદ, ૨૦ કોડાકોડી સાગરપ્રમાણ સ્થિતિ. ચિત્રકાર સમાન સાતમું ગોત્રકર્મ તેના બે ભેદ, ૨૦ કોડાકોડી સાગરપ્રમાણ કુંભકાર સરિખું. આઠમું અંતરાયકર્મ ૩૦ કોડાકોડી સાગરસ્થિતિ, તેના પાંચ ભેદ, ભંડારી સરિખુ, એવા કર્મ સ્પૃષ્ટ, બદ્ધ, નિધત્ત, નિકાચિત, તે કર્મની પ્રકૃતિ કેટલી? બંધ, ઉદય, ઉદીરણા, સત્તા તે ચિહું પ્રકારે છે. તે પ્રકારે

બંધ સમયે તે પાપ જીવને પોડતે છે, તે સઘળાય પાપનો ક્ષયકાર છે. એ પદની પાંખડી જમણા કાન પાછળ કંઠ વચ્ચે પીળી-નીલી કાંતિ ધરતા ધ્યાઈએ.

વળી એવાં પંચપરમેષ્ઠિ કીસ્યું વર્તે?

'મંગલાણં ચ સવ્વેસિં પઢમં હવઇ મંગલં' સર્વ માંગલિક-માંહી પ્રથમ માંગલિક છે. તે માંગલિક ઘણા ગોરાણ, દધિ, દર્ભ, સિદ્ધાર્થ, અક્ષત, નિધાન ઉત્તમ પ્રકરણ, જિનપ્રતિમા, પ્રસાદ, સાધુ, [illegible], સંઘાદિક, એહવા માંગલિકમાંહી શ્રી નવકાર ઉત્કૃષ્ટ માંગલિક છે. એ પાંચમી [illegible] નીલી-કાળી કાંતિ ધરતા ધ્યાઈએ. જિમ પર્વતમાંહી મેરુપર્વત, [illegible] [illegible]

[illegible]

મંત્રથી હોય, જે વાંછે, તે પામે, એ પાંખડી કાલી-રાતી કાંતિ ધરતી દીપે.

શ્રી નવકાર, નવપદ, આઠ સંપદ, અડસઠ અક્ષરપ્રમાણ, તેમાંહી ૭ અક્ષર ભારે, ૬૧ અક્ષર હળવા જાણવા. ઈસ્યા શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ મહામંત્રમાંહી આકાશગામિની વિદ્યા, સુવર્ણસિદ્ધિ, રૂપસિદ્ધિ, રસસિદ્ધિ છે. ઈસ્યું અષ્ટદલકમલ મન-વચન-કાય સહિત ભાવે એક નવકાર ગુણે, લાખ નવકાર ગુણ્યાનું ફલ પામે. ઈસ્યો શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ મહામંત્ર નવકાર જે જીવ સમરઈ, ધ્યાયઈ, ચિંતવઈ, સદૈવ નિરંતર આરાધઈ, તે જીવ સંસારમાંહી ન ભમઈ અને સકલ વાંછિત-સિદ્ધિ ફળ પામઈ.

ઈતિ શ્રી નવકારમહામંત્ર બાલાવબોધ સમાપ્ત. વિ. સં. ૧૭૨૮ વર્ષે ચૈત્ર સુદી ૮ ભોમે લીપિકૃતં-ગણિ તિલકવિજય વાચનાર્થં, શુભં ભવતુ શ્રી સંઘસ્ય, ચિરં જયતુ ઈદં પુસ્તકં 'શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથપ્રસાદાત્ જિનપ્રસાદાચ્ચ' લેખક-પાઠકયોઃ શ્રી ૭ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ॥

卐

શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર સર્વ રક્ષકોનો
પણ રક્ષક છે.

પરિશિષ્ટ છઠ્ઠું

શ્રી પંચપરમેષ્ઠિ બાલાવબોધ.

[૨]

શ્રી જિનાય નમઃ

'નમો અરિહંતાણં' આ પદે નમસ્કાર શ્રી અરિહંત ભગવંતને થાઓ. કિસ્યા છે તે શ્રી અરિહંત? જે અરિહંતે [illegible] [illegible]

अन्नाण कोह मय माण लोह माया रई य अरई य ।
निद्दा सोग अलियवयण चोरिय मच्छर भया य ॥ १ ॥
पाणिवह पेम कीला पसंग हासाइ जस्स इय दोसा ।
अट्ठारस वि पणट्ठा नमामि देवाहिदेवं तं ॥ २ ॥

ધર્મધ્વજ, પાદપીઠ, ધર્મચક્ર, દેવદુંદુભિ, ભામંડલ સહિત, ચક્રસુરી ઇંદ્રમહિત, સાંપ્રતકાલે જંબૂદ્વીપે મહાવિદેહ ક્ષેત્રે શ્રી શ્રીમંધરસ્વામી, શ્રી યુગમંધરસ્વામી, શ્રી બાહુસ્વામી, શ્રી સુબાહુસ્વામી—એ ચાર તીર્થંકર જંબૂદ્વીપે સુદર્શનમેરૂને ચિહું પાસે નમસ્કરૂં. શ્રીસુજાતસ્વામી, શ્રી સ્વયંપ્રભુસ્વામી, શ્રી રૂષભનાથસ્વામી, શ્રી અનંતવીર્યસ્વામી—આ ચાર તીર્થંકર પૂર્વધાતકીખંડે વિજયમેરૂને ચિહું પાસે નમસ્કરૂં. શ્રી સૂરપ્રભસ્વામી, શ્રી વિમલસ્વામી, શ્રી વજ્રધરસ્વામી, શ્રી ચંદ્રાનનસ્વામી—એ ચાર તીર્થંકર પશ્ચિમધાતકીખંડે અચલમેરૂને ચિહું પાસે નમસ્કરૂં. શ્રી ચંદ્રબાહુ, શ્રી ભુજંગસ્વામી, શ્રી ઇશ્વરસ્વામી, શ્રી નેમપ્રભુસ્વામી—એ ચાર તીર્થંકર પુષ્કરાર્ધે મંદરમેરૂને ચિહું પાસે નમસ્કરૂં. શ્રી વયરસેનસ્વામી, શ્રી મહાભદ્રસ્વામી, શ્રી દેવજસસ્વામી, શ્રી અજિતવીર્યસ્વામી—એ ચાર તીર્થંકર પશ્ચિમ પુષ્કરાર્ધે વિદ્યુન્માલી મેરૂને ચિહું પાસે નમસ્કરૂં. એ વીસ વિહરમાન અરિહંતભગવંત કેવલીપ્રમુખ આપણુઈ પરિવાર પરિવર્યા હુંતા હિવડાનઈ કાલે જયવંતા વર્તઇ, તે શ્રી અરિહંત પ્રત્યે મારાં નમસ્કાર, પંચાંગ પ્રણામ, ત્રિકાલ વંદના સદા થાઓ.

'नमो सिद्धाणं' માહરઉ નમસ્કાર શ્રી સિદ્ધભગવંત પ્રત્યે થાઓ. કિસ્યા છે તે સિદ્ધ ? જે સિદ્ધ આઠ કર્મક્ષય કરી મોક્ષ-સિદ્ધિ પુહતા. તે આઠ કર્મ કિસ્યા ક્ષય કીધા ? જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર, અંતરાય—એ આઠ કર્મની અઠ્ઠાવન સો (૧૫૮)

પ્રકૃતિ ક્ષય કરી સિદ્ધ હુઆ. કિહાં થઈ તે સિદ્ધ ? ઉર્ધ્વલોકે જ્યોતિષચક્ર ઉપરિ અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજને સૌધર્મ-દેવલોક-સૌધર્મ આદિ દેઈને બારહ દેવલોક, બારહ દેવલોક ઉપરિ ઓઢણાને આકારે નવગ્રૈવેયક, નવગ્રૈવેયક ઉપરિ પંચાનુત્તર વિમાન વિજય ૧, વૈજયન્ત ૨, જયંત ૩, અપરાજિત ૪, એ ચાર વિમાન ચિહું પાસે અર્ધચંદ્રમાને આકારે. પાંચમું વિમાન પૂરા ચંદ્રમાને આકારે તેહનું નામ સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાન, તેહની ધ્વજપતાકા ઉપરે બારહ યોજન [illegible] [illegible] ઉપરિ, [illegible] [illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥१॥

[illegible] ।
[illegible] ॥२॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥३॥

[illegible] ।
[illegible]

समत्तनाणदंसण वीरियं सुहुमं तहेव अवगहणं ।
अगुरुलहुमव्वाबाहं अट्ठगुणा हुंति सिद्धाणं ॥ ३॥
नवि अत्थि माणुसाणं तं सुक्खं नत्थि सव्वदेवाणं ।
जं सिद्धाणं सुक्खं, अव्वाबाहं उवगयाणं ॥ ४॥

પન્નર ભેદે જે સિદ્ધ છે, અનંતાનંત જ્ઞાન-દર્શનમય શાશ્વત સુખમાં લીન છે, તે શ્રી સિદ્ધભગવંત પ્રત્યે માહરો નમસ્કાર, પંચાંગ પ્રણામ, ત્રિકાલ વંદના થાઓ.

'नमो आयरिआणं' માહરો નમસ્કાર શ્રી આચાર્ય પ્રત્યે થાઓ. કિસ્યા છે તે આચાર્ય? પાંચવિધ આચાર પ્રતિપાલઈ. કિસ્યા છે પાંચવિધ આચાર? નાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર, વીર્યાચાર–એ પંચવિધ આચાર પ્રતિપાલઈ.

गीयत्थे जे य संविग्गे अणआलस्सु दढव्वया ।
अक्खलिए चरित्तेसु रागद्दोस-विवज्जए ॥ १ ॥
निट्ठविय-मयट्ठाणे समिइ-कसाय-जिइंदिए ।
विहरिज्जा तेण सिद्धिं तु छउमत्थेण वि केवली ॥ २ ॥
पडिरूवो तेयस्सी जुगप्पहाणागमो महुरवक्को ।
गंभीरो धिइमंतो उवएसपरो य आयरिओ ॥ ३ ॥
अपरिस्सावी सोमो संगहसीलो अभिग्गहमई य ।
अविकत्थणो अचवलो पसंतहियओ गुरू होइ ॥ ४ ॥

पडिरूवाइ चउद्दस खंतिमाईय दसविहो होइ ।
बारसय भावणाओ सूरिगुणा हुंति छत्तीसं ॥५॥
पंचिंदिअ-संवरणो नवविह दंसण बंभचेरगुत्तिधरो ।
चउविह-कसाय-मुक्को अट्ठारस-गुण-संजुत्तो ॥६॥
पंच-महव्वय-जुत्तो पंचविहायार-पालण-समत्थो ।
पंच-समिइ-तिगुत्तो छत्तीस गुणो गुरू मज्झ ॥७॥

એવા છત્રીસ ગુણે કરી બિરાજમાન [illegible] [illegible].

मेत्ती आयंबिलं तं [illegible] जीवस्स उवमा ।
एगं जं होइ [illegible] [illegible] तं [illegible] ॥

[illegible]

सरीरेपि निरीहा बज्झब्भंतर–परिग्गह–विमुक्का।
धम्मोवगरणमित्तंपि धरंति चरित्तरक्खट्ठा॥
पंचिंदियदमणपरा जिणुत्तसिद्धंतगहियपरमत्था।
पंचसमिया तिगुत्ता सरणं मह एरिसो गुरुणो॥

ઇસ્યા જે ઉપાધ્યાય દ્વાદશાંગીના ભણાવણહાર ને શ્રુતધર શ્રી ઉપાધ્યાય પ્રત્યે માહરઉ નમસ્કાર, પંચાંગ પ્રણામ, ત્રિકાલ વંદના સદા સર્વદા થાઓ.

'नमो लोए सव्वसाहूणं' સર્વ લોકમાહિ જે છે સાધુ તેહ સાધુ પ્રત્યે માહરો નમસ્કાર થાઓ. કિસ્યા છે તે લોક? અઢાઈ દ્વીપ, પનરહ કર્મભૂમિ. પાંચ ભરતક્ષેત્ર, પાંચ મેરુનઈ દક્ષિણનઈ પાસે, પાંચ ઐરવતક્ષેત્ર પાંચ મેરુનઈ ઉત્તરઈ પાસે પાંચ મહાવિદેહક્ષેત્ર. પાંચ મેરુનઈ ઉભય પખિ પનરહ કર્મભૂમિ, પંચતાલીસ લક્ષયોજનપ્રમાણ માનુષક્ષેત્ર, તે માહિ એક સત્તરિ આર્યક્ષેત્ર, તેહ માહિ જિ કે છે સાધુ રત્નત્રય સાધઈ. કિસ્યા છઈ તે રત્નત્રય? સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર–એ રત્નત્રય સાધઈ, પંચ મહાવ્રત ધરઈ, છટ્ઠું રાત્રિભોજન વરજઈ, સાત ભય ટાલઈ, આઠ મદ વરજઈ, નવકલ્પી વિહાર કરઈ, દસ ભેદ યતિધર્મ આદરઈ, બારે ભેદે તપ તપઈ, સત્તરહ આશ્રવદ્વાર રૂંધઈ, અઢારસ સહસ સીલાંગરથ ધરઈ, બાવીસ પરીસહ સહઈ, તેત્રીસ આશાતના ટાલઈ, બઈતાલીસ દોષવિશુદ્ધ મધુકરી વૃત્તિઈ આહાર લ્યેઈ, પંચ પરહિત મંડલી ભુંજઈ, જે સમશત્રુ-મિત્ર સમલેષ્ટુકંચણ,

પંચસમિયા, તિગુત્તા, અમમા, અકિંચણા, અમચ્છરા, છિન્નસોઆ. [illegible]. નિમ્મલ[illegible], [illegible]. [illegible] નવનિહિભૂઆ. અસ્સાહારા, વિરસાહારા, અંતાહારા પંતાહારા, અરસજીવી, વિરસજીવી, અંતજીવી, પંતજીવી, તુચ્છાહારા. [illegible], ગુત્તા, મુક્કા, નિમ્મંસા, નિસ્સોણિઆ, કિસિઅંગા, [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] વસિંસુ [illegible].

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

સંપન્ન નાણયત. જ્ઞાનસંપન્નાલોચન, સમતારૂપિણી દષ્ટિ, શુભ ધ્યાન સંપન્નવાઉ. જિનોપદેશ શ્રી જીવદયા, મોક્ષમાર્ગરૂપ દ્વીપ સન્મુખ પંચ સમિતિ તણે આઉલે, ત્રિહું ગુપ્તિ તણે નાગરે, ગામે એગરાઈએ, નગરે પંચ રાઈએ, વાના-ચંદણ-સમાણુ-કપ્પે. મેરુની પરે અકંપ, આકાશની પરે નિરાલંબ, પાઉની પરે અપ્રતિબંધ, ભારંડ પંખિયાની પરે અપ્રમત્ત, સૂર્યની જેમ તેજોલેશ્યાવંત, ચંદ્રની જેમ સૌમ્ય લેશ્યા-વંત, સાગરના પાણીની જેમ શુદ્ધ હૃદય, સમુદ્ર જિમ ગંભીર. કુંજર જિમ સૌંડિર, વૃષભ જિમ જાતથામ સિંહ જેમ દુર્ધર, શંખ જેમ નિરંજન. ગેંડાના શૃંગ જેમ એકાકી, જલ જિમ સવ્વ ફાસે, અગ્ની જેમ તેજસા જલતે, કૂર્મ જિમ ગુપ્તેન્દ્રિય, પૃથ્વી જિમ સર્વસહ. કમલપત્ર જિમ નિર્લેપ, કંચ્યા છે નાણભાવંત. દયાગુણ પ્રતિપાલક, ભગ-વની અહિંસા સર્વ ભૂતને ક્ષેમકરી, મહાપુરુષ સેવી, કાયર-કાતર જીવપરિહરી. તેહના પ્રતિપાલક. અનાથ જીવના નાથ, અપીહર જીવના પીહર, અશરણ જીવના શરણ, સર્વજ્ઞપુત્ર. નિષ્કિંચન નિરહંકારી, નિષ્પરિગ્રહી, નિરારંભી, શાંત, દાંત, રત્નત્રયસાધક, અઢાઈ દ્વીપ માંહે જીકે છે સાધુ. તે સવિ સાધુ પ્રત્યે માહરો નમસ્કાર, પંચાગ પ્રણામ, ત્રિકાલ વંદના સદા સર્વદા થાઓ

'ણમો પંચ-નમુક્કારો સવ્વ-પાવપ્પણાસણો' એ પંચ-પરમેષ્ઠિને નમસ્કાર ભાવસહિત કિજનઉ (કરાતો) કિસ્યું કરઈ? સર્વ પાપ કેડણહાર. કિસ્યા તે પાપ? જીણિ જીવે દેવગતિ-નરકગતિ-તિર્યંચગતિ-મનુષ્યગતિ, એ ચતુર્ગતિ

સંસારમાંહિ ભ્રમણ કરતા મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-કષાય યોગે કરી, કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત એ ત્રિહું અશુભ લેશ્યાઓ કરી અને આર્ત-રૌદ્ર એ અશુભ ધ્યાને કરી જે જીવહિંસાદિક પાપ ઉપાર્જન થઈ કરી, તે સઘલઉ ઇણિ પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કાર સ્મરીનઈ ક્ષણ માત્રઈ વલી કિસ્યો છે?

'मंगलाणं च सव्वेसिं पढमं हवइ मंगलं' ઇણિ શાસ્ત્રિ દધિ, દૂર્વા, અક્ષત, ચંદન, શ્રીફળ, પૂર્ણકલશ, સ્વસ્તિકાદિક, [illegible] મંગલિક નમસ્કાર [illegible]

[illegible]

[illegible]

जो गुणइ लक्खमेगं पूएइ विहीइ जिण नमुक्कारं।
तित्थयरनामगोयं सो बंधइ नत्थी संदेहो ॥
अट्ठेव अट्ठसया सहस्सं तु अट्ठ लक्ख कोडीओ।
जो गुणइ भत्तिजुत्तो सो पावइ सासयं ठाणं ॥

નવકાર તણો ફલ જાણિવઓ, એ પંચપરમેષ્ઠિમાહિ કેણ વડા? સિદ્ધ વડા તો અરિહંતને કિસ્યા ભણી પહિલઉ નમસ્કાર કહિયઈ છે, પછી સિદ્ધને કીજઈ જેહ ભણી આપણુ અરિહંતને ઉપદેશે કરી સિદ્ધ જાણીયઈ, અને જે માર્ગ દિખાડઈ, તેહ ભણી સિદ્ધ વડા મૂકી અરિહંતને નમસ્કાર કરિયઈ અને અરિહંત વ્રત લેતા 'નમો સિદ્ધાણં' કહી સામાયિક ઉચ્ચરઈ, તેહ ભણી સિદ્ધ વડા કહીયઈ

卐

इति श्री पंचपरमेष्ठि नमस्कार बालावबोधार्थः संपूर्णः लिखितः पठनार्थं स्वपुण्यायेति श्रेयोऽस्तु ॥ छः ॥

卐

હૃદયમાં ભાવપૂર્વક સ્મરણ કરાતો શ્રી નવકારમંત્ર સર્વ ભયોનો નાશ કરે છે, સર્વ પાપોનો નાશ કરે છે અને સર્વ વિઘ્નોને શમાવે છે, એમાં લેશ પણ સંદેહ નથી.

પરિશિષ્ટ સાતમું

મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર

[૩]

મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી આ વિચારણીય પ્રશ્ન છે કે શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રનો મન ઉપર શો પ્રભાવ પડે છે? આ મંત્રને સર્વકાર્યસિદ્ધિપ્રદ કહેવામાં આવ્યો છે, તો આ મંત્રથી આત્મિક શક્તિનો વિકાસ શી રીતે થાય છે? મનોવિજ્ઞાન માને છે કે માનવની દૃશ્ય ક્રિયાઓ ચેતન મનમાં અને અદૃશ્ય ક્રિયાઓ અચેતન મનમાં થાય છે. મનની આ બંને ક્રિયાઓને 'મનોવૃત્તિ' કહેવાય છે. [illegible] 'મનોવૃત્તિ' [illegible] ચેતન મનની ક્રિયાઓ [illegible] કે પ્રત્યેક મનોવૃત્તિના [illegible] છે [illegible]

મનોવૃત્તિ ઉત્તેજિત બને છે, તેથી તેની સાથે અભિન્ન રૂપથી સંબદ્ધ 'ઉમંગ' સંવેદનાત્મક અનુભૂતિ અને 'ચરિત્ર' નામક ક્રિયાત્મક અનુભૂતિને ઉત્તેજન મળે છે. તાત્પર્ય એ છે કે–માનવમગજમાં જ્ઞાનવાહી અને ક્રિયાવાહી–એમ બે પ્રકારની નાડીઓ હોય છે. આ બંને નાડીઓનો પરસ્પર સંબંધ હોય છે, પણ એ બંનેના કેન્દ્ર જુદાં હોય છે. જ્ઞાનવાહી નાડીઓ અને મગજનું જ્ઞાનકેન્દ્ર માનવના જ્ઞાનવિકાસ માટે અને ક્રિયાવાહી નાડીઓ તથા ક્રિયાકેન્દ્ર તેના ચરિત્રના વિકાસ માટે કાર્ય કરે છે. ક્રિયાકેન્દ્ર અને જ્ઞાનકેન્દ્રનો ઘનિષ્ઠ સંબંધ હોવાથી શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રની આરાધના વડે (સ્મરણ અને ચિંતન વડે) જ્ઞાનકેન્દ્ર અને ક્રિયાકેન્દ્રનો સમન્વય થાય છે, તેથી માનવમન સુદૃઢ બને છે અને તેને આત્મિક વિકાસની પ્રેરણા મળે છે.

મનુષ્યનું ચરિત્ર તેના સ્થાયી ભાવોનો સમુચ્ચય માત્ર છે. જે મનુષ્યના સ્થાયી ભાવો જેવા પ્રકારના હોય છે, તેનું ચરિત્ર પણ તેવા પ્રકારનું હોય છે. મનુષ્યનો પરિમાર્જિત અને આદર્શ સ્થાયી ભાવ જ હૃદયની અન્ય પ્રવૃત્તિઓનું નિયંત્રણ કરે છે. જે માણસનો સ્થાયી ભાવ સુનિયંત્રિત નથી, અથવા જેના મનમાં ઉચ્ચ આદર્શો પ્રત્યે શ્રદ્ધારૂપ સ્થાયી ભાવો ઉદ્દીપિત થતા નથી, તેનું વ્યક્તિત્વ તથા ચરિત્ર સારાં હોતાં નથી. દૃઢ અને સુંદર ચરિત્ર બનાવવા માટે એ આવશ્યક છે કે–માણસના મનમાં ઉચ્ચ આદર્શો તરફ શ્રદ્ધાસ્પદ સ્થાયી ભાવ હોવો જોઈએ તથા તેના અન્ય સ્થાયી ભાવો તે

(શ્રદ્ધાસ્પદ) સ્થાયી ભાવ દ્વારા નિયંત્રિત હોવા જોઈએ. સ્થાયી ભાવો જ માનવના અનેક પ્રકારના વિચારોનાં જનક હોય છે. આ સ્થાયી ભાવો જ માનવની સમસ્ત ક્રિયાઓનું સંચાલન કરે છે. ઉચ્ચ આદર્શોથી ઉત્પન્ન થતા સ્થાયી ભાવો અને વિવેક વચ્ચે ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. ક્યારેક ક્યારેક વિવેક વિના જ સ્થાયી ભાવો મુજબ જીવનક્રિયાઓ થાય છે જેમ કે—વિવેક ના કહેતો હોય તો પણ ટેવવશ ધાર્મિક સાર્વજનિક સ્થળોમાં પ્રવૃત્તિ થતી, આપણા કોઈની સાથે કડક શબ્દ કહ્યા પછી તેની ભૂલની નિંદા સાંભળવાની પ્રવૃત્તિ થતી. આવા પ્રસંગોમાં વિવેકનો નાશ નથી હોતો, કેવળ સ્થાયી ભાવ જ કાર્ય કરતો હોય છે. વિવેક માનવની ક્રિયાઓને [illegible] છે કે વિવેકમાં [illegible] [illegible]

એ એક એવો ઉચ્ચ અને પવિત્ર આદર્શ છે કે-તેનાથી સુદૃઢ એવા સ્થાયી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમ જેમ શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રનો મન ઉપર વારંવાર પ્રભાવ પડશે, અર્થાત્ દીર્ઘકાળ સુધી આ મહામંત્રની ભાવના મનમાં સ્થિર બનશે, તેમ તેમ સ્થાયી ભાવોમાં સુધારો થશે જ અને ઉચ્ચ આદર્શથી નિયંત્રિત બનેલા આ જ સ્થાયી ભાવો માનવના ચરિત્રના વિકાસમાં સહાયક થશે.

આ મહામંત્રના મનન, સ્મરણ, ચિંતન અને ધ્યાનથી પૂર્વાર્જિત કાષાયિક ભાવોમાં અવશ્ય પરિવર્તન થાય છે. મંગલમય આત્માઓના સ્મરણથી મન પવિત્ર થાય છે અને પુરાતન પ્રવૃત્તિઓમાં સંશોધન થાય છે. આ સંશો-ધનથી જીવનમાં સદાચાર આવે છે. ઉચ્ચ આદર્શથી ઉત્પન્ન થતા સ્થાયી ભાવના અભાવમાં વ્યક્તિ દુરાચાર તરફ પ્રવૃત્ત બને છે, તેથી મનોવિજ્ઞાન સ્પષ્ટ રૂપે કહે છે કે-માનસિક ઉદ્વેગ, વાસના અને વિકાર ઉચ્ચ આદર્શ તરફની શ્રદ્ધાના અભાવમાં દૂર કરી શકાય તેમ નથી. વિકારને આધીન કરવાની પ્રક્રિયા બતાવતી વખતે કહેવાયું છે કે-પરિણામ-નિયમ, અભ્યાસનિયમ અને તત્પરતાનિયમ દ્વારા ઉચ્ચ આદર્શને મેળવીને વિવેક અને આચરણને દૃઢ કરવાથી જ માનસિક વિકાસ અને સહજ પાશવિક પ્રવૃત્તિઓને દૂર કરી શકાય છે.

શ્રી નમસ્કારમંત્રના પરિણામનિયમનો અર્થ અહીં એ છે કે-આ મંત્રની આરાધના કરનાર વ્યક્તિ જીવનમાં

દમન સરળ અને સ્વાભાવિક રીતે થાય છે. આ મંત્રનો આદર્શ હૃદયમાં શ્રદ્ધાને અને દૃઢ વિશ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે, કે જેથી ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓના દમનમાં મોટી સહાય મળે છે. શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રના ઉચ્ચારણ, સ્મરણ, ચિંતન, મનન અને ધ્યાન વડે મન ઉપર એવા સંસ્કારો પડે છે, કે જેથી ક્રમશઃ શ્રદ્ધા અને વિવેકનું ઉત્પન્ન થવું સ્વાભાવિક થાય છે. મનુષ્યનું સ્થાન શ્રદ્ધા અને સદ્વિચારો ઉપર જ આધારિત છે. શ્રદ્ધા અને વિવેક વિના મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકે ટકી ન શકે, તેથી ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓનું દમન આવશ્યક [illegible] [illegible] શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રનું સ્મરણ પરમ [illegible] ચિંતનથી [illegible] પવિત્ર [illegible]

દીર્ઘકાળ સુધી પ્રકાશિત થવાનો અવસર ન મળે, તો તે નષ્ટપ્રાયઃ થઈ જાય છે. ધાર્મિક આસ્થા વડે વ્યક્તિ પોતાની વિકારી વૃત્તિઓને અવરૂદ્ધ કરીને તેનો નાશ કરી શકે છે. વિરોધથી વિલયન એ રીતે થાય છે કે—જે એક સમયમાં એક વૃત્તિ કાર્ય કરતી હોય, તે જ સમયે તેનાથી વિપરીત બીજી વૃત્તિને ઉત્તેજિત થવા દેવી. આવું કરવાથી બે પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિઓનો એકીસાથે ઉદય થવાથી બંનેનું બળ ઘટી જાય છે. આ રીતે બંનેના પ્રકાશનની રીતમાં અંતર પડી જાય છે, અથવા બને શાન્ત બની જાય છે. જેમ કે—દ્વંદવૃત્તિ જ્યારે વેગ પકડતી હોય, ત્યારે સહાનુભૂતિની વૃત્તિને વેગ આપવામાં આવે તો પૂર્વવૃત્તિનું વિલયન સરલતાથી થઈ જાય છે. શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રનું સ્મરણ આ દિશામાં પણ સહાયક રૂપે સિદ્ધ થાય છે. આ શુભ વૃત્તિના ઉત્પન્ન થવાથી અન્ય વૃત્તિઓને સહજ વિલીન કરી શકાય છે.

મૂળ વૃત્તિના પરિવર્તનનો ત્રીજો ઉપાય 'માર્ગાન્તરીકરણ' છે. આ ઉપાય દમન અને વિલયન બંને ઉપાયોથી શ્રેષ્ઠ છે. મૂળ વૃત્તિના દમનથી માનસિક શક્તિ સંચિત થાય છે. જ્યાં સુધી આ સંચિત શક્તિનો ઉપયોગ ન કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી તે હાનિ કરી શકે છે. શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રનું સ્મરણ એવું અમોઘ અસ્ત્ર છે, કે જેથી નાનપણથી વ્યક્તિ પોતાની મૂળ વૃત્તિઓનું માર્ગાન્તરીકરણ કરી શકે છે. ચિન્તન કરવાની વૃત્તિ મનુષ્યમાં દેખાય છે. જો માણસ આ વૃત્તિમાં વિકારી ભાવનાઓને સ્થાન ન આપે અને આ પ્રકારના

મંગલ વાક્યોનું ચિંતન કરતો રહે, તો એથી ચિંતનશક્તિનું સુંદર માર્ગાન્તરીકરણ થાય છે. એ સત્ય છે કે-મનુષ્યનું મન નિરર્થક નથી રહી શકતું, તેમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારના વિચાર અવશ્ય આવવાના જ. તેથી ચારિત્રભ્રષ્ટ કરનાર વિચારોના સ્થાને ચારિત્રવર્ધક વિચારોને જો સ્થાન આપવામાં આવે, તો મનની ક્રિયા પણ ચાલતી રહેશે તથા તેના ઉપર શુભ પ્રભાવ પણ પડતો રહેશે. જ્ઞાનાર્ણવમાં શ્રી શુભચન્દ્રાચાર્યે બતાવ્યું છે કે-

अपास्य कल्पनाजालं, चिदानन्दमये स्वयम् ।
यः स्वरूपे लयं प्राप्तः, स स्याद्रत्नत्रयास्पदम् ॥
नित्यानन्दमयं शुद्धं, चित्स्वरूपं सनातनम् ।
पश्यात्मनि परं ज्योति-रद्वितीयमनव्ययम् ॥

છે. જે વૃત્તિ પોતાના અપરિવર્તિત રૂપમાં નિંદનીય કર્મ રૂપે પ્રકાશિત થાય છે, તે શોધિત રૂપમાં પ્રકાશિત થાય તો શ્લાઘનીય બની જાય છે. વાસ્તવિક રીતે મૂળ વૃત્તિનું શોધન એક પ્રકારનું તે વૃત્તિનું માર્ગાન્તરીકરણ છે. કોઈ પણ મંગલ વાક્યનું ચિંતન આત્માને આર્ત્ત અને રૌદ્રધ્યાનથી દૂર રાખીને ધર્મધ્યાનમાં સ્થિર કરે છે, તેથી ધર્મધ્યાનનું પ્રધાન કારણ એવા શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રનું સ્મરણ અને ચિંતન આત્માનું પરમ આવશ્યક બને છે.

ઉપર્યુક્ત મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણનો અભિપ્રાય એ છે કે–શ્રી નમસ્કાર મહામંત્ર વડે કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના મનને પ્રભાવિત કરી શકે છે. આ મંત્ર મનુષ્યના ચેતન, અવચેતન અને અચેતન–એમ ત્રણેય પ્રકારના મનને પ્રભાવિત કરી અચેતન અવચેતન ઉપર સુંદર સ્થાયી ભાવનો સંસ્કાર નાખે છે, કે જેથી મૂળ વૃત્તિઓનો પરિષ્કાર થાય છે અને અચેતન મનમાં વાસનાઓને એકત્ર થવાનો અવસર રહેતો નથી. આ મંત્રની વિદ્યુતશક્તિથી આરાધકનું આંતરિક દ્વંદ્વ શાન્ત બની જાય છે અને નૈતિક ભાવનાઓનો ઉદય થાય છે, કે જેથી અનૈતિક વાસનાઓનું દમન થઈ નૈતિક સંસ્કારો ઉત્પન્ન થાય છે. આંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્યુત બાહ્ય અને આંતરમાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરે છે, કે જેથી વાસનાત્મક સંસ્કારો ભસ્મ થઈ જાય છે અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ વિસ્તરે છે. આ મંત્રના નિરંતર ઉચ્ચારણ, સ્મરણ અને ચિંતનથી આત્મામાં એક શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જેને આજની ભાષામાં 'વિદ્યુત'

કરી શકાય. આ શક્તિથી આત્માનું શોધન થાય છે અને સાથે સાથે આ મંત્રથી આશ્ચર્યજનક કાર્યો પણ કરી શકાય છે.*

* ભારતીય જ્ઞાનપીઠ તરફથી બહાર પડેલ 'મંગલમંત્ર ણમોકાર એક અનુચિન્તન'—એ નામના હિન્દી પુસ્તકના 'મનોવિજ્ઞાન અને નમસ્કાર મંત્ર'—એ પ્રકરણનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. પુસ્તકના મૂળ લેખક શ્રી નેમિચંદ્ર જૈન જ્યોતિષાચાર્ય છે. શ્રી નમસ્કારમંત્રના જિજ્ઞાસુ માટે આ પુસ્તક મનનીય છે.

પરિશિષ્ટ આઠમું

મંત્ર-જપ

[૪]

શબ્દની શક્તિના સદુપયોગ અથવા દુરુપયોગથી ઘણા પ્રાચીનકાળથી માનવજાતિ પરિચિત છે. આદિવાસીઓએ પોતાના ગૂઢ ક્રિયાકાંડોમાં તથા પ્રતીકોમાં આ શક્તિ ગૂંથી લીધી હતી. વીસમી સદીની સંસ્કૃતિએ રાજકીય પ્રચાર અને વ્યાપારી જાહેરાતોમાં તેનો દુરુપયોગ કર્યો છે.

'શબ્દ' અને 'ભાવ' એકબીજા સાથે સંકળાએલા છે. ઈશ્વરના 'નામ' સાથે ઈશ્વરનો 'ભાવ' જોડાયેલો છે. શબ્દની શક્તિનું આધ્યાત્મિક જીવનમાં જે મહત્ત્વ છે, તે સમજવું જોઈએ. આ મહત્ત્વ માત્ર સ્વાનુભવ વડે સમજાય તેવું છે.

જેમને જપનો અનુભવ નથી, તેમને આ ક્રિયા નિરર્થક અને યાંત્રિક લાગે છે અને તેઓ તેનો તિરસ્કાર કરે છે. તેઓ કટાક્ષપૂર્વક કહે છે કે-'ચોક્કસ શબ્દો વારંવાર ગણવાથી શું લાભ?'

સત્ય એ છે કે-આપણે આપણી જાતને તપાસી નથી. શું આપણો સર્વ સમય યુક્તિપૂર્ણ વિચારધારામાં જાય છે?

મોટા ભાગના માનવીઓનો ભાગ્યેજ થોડો સમય કોઈ એકાદ વિષય ઉપર વ્યવસ્થિત વિચાર કરવામાં જતો હશે!

વિકલ્પો પણ રાજસિક કે તામસિકને બદલે સાત્ત્વિક બનતા જાય છે. જપ દ્વારા સંકલ્પ-વિકલ્પમાં દોડતું મન ફરી ફરીને ભગવાનના નામમાં આવે છે અને ધીમે ધીમે આપણામાં એકાગ્રતા પ્રગટે છે.

ભારતમાં, શિષ્ય જ્યારે ગુરુ પાસે દીક્ષા અર્થે આવતો ત્યારે ગુરુ તેને દીક્ષામંત્ર આપતા. આ મંત્રની આરાધના શિષ્યને જીવનભર કરવાની રહેતી. આ ગુરુમંત્ર ઘણો પવિત્ર ગણાતો. એને અત્યંત ગુપ્ત રાખવામાં આવતો અને શિષ્યને ગુરુ તરફથી [illegible] દર્શાવેલી સાધનાનું એ સત્ત્વ ગણાતું.

આ રીતે ગુરુપરંપરા [illegible] દ્વારા આધ્યાત્મિક જ્ઞાન [illegible] પરંપરામાં આવ્યું.

[illegible]

પ્રાર્થના અને જપ સંબંધી કેટલાક ઉલ્લેખો ખ્રિસ્તી-ધર્મનાં પુસ્તકો 'The way of Pilgrim' અને 'The Pilgrim Continues His way'માંથી અહીં આપીએ છીએ.

ઈશ્વરનું નામ સતત વાણી દ્વારા જપવું, હૃદયમાં તેનું ભાવપૂર્વક સ્મરણ કરવું અને આત્મા વડે તેમાં તન્મય થવું. માનસ ચક્ષુઓથી ઈશ્વરનું સતત સાન્નિધ્ય અનુભવવું અને તેની કૃપા માણવી. સુતાં અને જાગતા સર્વ જગ્યાએ, સર્વ સમયે આ પ્રમાણે કરવું. ત્યારે આ ભાવના ભાવવી કે-'હે પ્રભુ ! મારા ઉપર દયા કરો.'

સાધક જ્યારે આ ભાવનાથી રંગાય છે, ત્યારે તે ઉંડો આત્મસંતોષ અનુભવે છે. પ્રાર્થનાની અનિવાર્ય અગત્ય તેને હવે સમજાય છે. તેને લાગે છે કે-પ્રાર્થના વગર જીવી શકાય નહિ. પછી પ્રાર્થના તેના શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે વણાઈ જશે.

પોતાને આધ્યાત્મિક માર્ગમાં આગળ વધેલો ગણનારા કેટલાક લોકો એમ માને છે કે-એકની એક પ્રાર્થના કરવી નિરર્થક છે. આવી યાંત્રિક અર્થહીન ક્રિયાઓ માત્ર અણસમજુ માટે છે.

બાહ્યની યાંત્રિક દેખાતી જપક્રિયા વડે પ્રાપ્ત થતાં રહસ્યથી તેઓ અપરિચિત છે. તેઓ જાણતા નથી કે-વારંવાર વાણી દ્વારા થતો જપ કયી રીતે સાચા હૃદયની પ્રાર્થના બને છે ? જ્યારે સમગ્ર જીવન સાથે જપ વણાઈ જાય છે, ત્યારે તેમાંથી પ્રસન્નતા પ્રગટે છે. તે આત્મસાત્

બની જાય છે, તેથી આત્માને પ્રકાશ તથા પોષણ પ્રાપ્ત થાય છે અને અંતે આત્માને ઈશ્વરમય બનાવે છે.

એક ખ્રિસ્તી સંત પ્રાર્થના માટે કહે છે કે–સંસારની ચિંતાઓમાં ડૂબેલા તથા દેવળમાં ન જઈ શકનારાઓ માટે પણ પ્રાર્થના અશક્ય નથી. ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે તમે ઈશ્વરની ભક્તિ કરી શકો છો–તેનું સ્મરણ કરી શકો છો.

જ્યારે અમે જાગેલા હો ત્યારે, પ્રવાસમાં હો ત્યારે, રસ્તા ઉપર બેઠેલા હો ત્યારે, કોઈ કામ કરતા હો ત્યારે, સર્વ સમયે, સર્વ સંયોગોમાં અને સર્વ સ્થળે પ્રાર્થના થઈ શકે છે. આ પ્રાર્થના [illegible] સફળતા મળશે અને [illegible]

સાધના

સાધના, સેવા કે ઉપાસના—એ ત્રણેય એક જ અર્થને કહેનારા શબ્દો છે. જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સાધ્યની સિદ્ધિને માટે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓની સાધના, સેવા અને ઉપાસના થઈ રહેલી હોય છે. તે સર્વમાં થી જૈનશાસન કયી વસ્તુની સાધના કર્તવ્યરૂપ ગણે છે તથા તેને સિદ્ધ કરવા માટે કયો માર્ગ ઉપદેશે છે, એ તપાસવું અહીં પ્રસ્તુત છે.

હેયપુરુષાર્થ : અર્થ અને કામ :

પ્રાણીઓને સાધવાલાયક પુરુષાર્થો (Human ends)[1]

૧-પુરુષાર્થ એટલે પુરુષની ઈચ્છા અને પ્રયત્નનો વિષય, જેને મેળવવા માટે મનુષ્ય ઈચ્છા અને પ્રયત્ન કરે છે, તે પુરુષાર્થ કહેવાય છે. તેના ચાર પ્રકાર છે-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. પુરુષના સર્વ પ્રયત્નોનું સાધ્ય માત્ર સુખ જ છે, તેથી સુખ એ જ મુખ્ય પુરુષાર્થ-પુરુષપ્રયોજન છે. પરન્તુ સુખની કલ્પના જીવોની બે પ્રકારે હોય છે. એક બાહ્ય અને બીજી અભ્યંતર. બાહ્ય સુખ અને તેનાં સાધનો માટેનો પ્રયત્ન એ અનુક્રમે કામ અને અર્થ માટેનો પુરુષાર્થ છે. અભ્યંતર સુખ અને તેનાં સાધનો માટેનો પ્રયત્ન, એ અનુક્રમે મોક્ષ અને ધર્મપુરુષાર્થ કહેવાય છે.

તે ચાર છે. ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ. અર્થ અને કામ-એ બે પુરુષાર્થો પુરુષ પ્રયત્નથી સાધ્ય હોવા છતાં, એ માટેનો પ્રયત્ન પરિણામે આત્માને હાનિકર હોવાથી, તેને શ્રી જૈનશાસ્ત્રે આદર આપ્યો નથી. અર્થ અને કામ-એ બે પુરુષાર્થોને મનુષ્યજીવનમાં આદર કે ઉત્તેજન નહિ આપવાનું બીજું કારણ એ પણ છે કે-એ પુરુષાર્થ પ્રત્યે જીવનો પ્રેમ અનાદિકાળથી ચાલી રહેલો છે અને એ બે [illegible] નૈસર્ગિક અનુભવથી જ જીવ અનેક પ્રકારની નિઃશંક [illegible] [illegible]

સુખ નહિ પણ સુખના આભાસમાં છૂપાયેલું ભયંકર કોટિનું દુઃખ જ છે, એમ લાગ્યા સિવાય રહેતું નથી. ખસનો રોગી ખસને ખણીને જે સુખ ઉપાર્જન કરે છે, તે સુખની સ્થિતિ જેટલા કાળની છે તથા તે સુખનું પરિણામ જેવા પ્રકારનું છે, તેટલી જ સ્થિતિ અને તેવા જ પરિણામવાળું કામજનિત સુખ છે. પાંચેય ઈન્દ્રિયોના વિષયોના સેવનથી થનારું સુખ, એ ક્ષણવાર રહેનારું અને દીર્ઘકાળના દુઃખને લાવનારું છે, એ વાતનો ઈન્કાર કોઈથી પણ થઈ શકે એવો નથી. અને એવા સુખનો ઉપભોગ કરવાની ખાતર જ અર્થોપાર્જનનું કષ્ટ સહન કરવું, એ પોતાના હાથે જ પોતાના માટે દુઃખનો ઊંડો ખાડો ખોદવા જેવું છે. શ્રી જૈનશાસન પ્રબોધે છે કે-જીવોને અનેક પ્રકારનું કષ્ટ આપનાર છતાં અનાદિકાળથી પ્રિય એવા અર્થ અને કામપુરુષાર્થ માટે ધર્મશાસ્ત્રકારોએ ઉપદેશ કરવો, એ સળગતી અગ્નિની જવાળામાં ઘી હોમવા જેવું છે. અર્થ, કામ અને તેનાં સાધનો આદિ ઉપર જીવને સ્વાભાવિક અનુરાગ લાગેલો છે. એ અનુરાગ રૂપી અગ્નિની અંદર, એની જ એક જરૂરિયાતના ઉપદેશરૂપી ઘીની આહુતિ કરનાર, અજ્ઞાન આત્માઓ હિતોપદેશક બનવા માટે સર્વથા અયોગ્ય છે. ખળેલાને બાળવા કે પડેલાને પાડવા એ જેટલું અયોગ્ય અને અઘટિત કાર્ય છે, તેથી કેઈગુણું અઘટિત કાર્ય અર્થ અને કામની જરૂરિયાત દર્શાવનારો ઉપદેશ કરવો, તે છે.

શંકા-સમાધાન :

અહીં એ પ્રશ્ન થશે કે-અર્થ અને કામનો મનુષ્ય-જીવન ઉપર કોઈ પણ ઉપકાર નથી? એનો જવાબ એ છે કે-અર્થ અને કામનો મનુષ્યજીવન ઉપર જો કોઈ પણ જગ્યાએ વાસ્તવિક ઉપકાર થઈ શકતો હોત, તો તો તેને ઉપકારી તરીકે નહિ પણ અપકારી તરીકે સ્વીકારાતાં પણ [illegible] હોત. શસ્ત્ર અને અગ્નિ આદિ જોખમી વસ્તુઓથી પણ મનુષ્ય-જીવનનું [illegible] થઈ શકતાં હોય અને તે વસ્તુઓને પણ [illegible] જીવનને ઉપકારક માની શકતા હોય, તો [illegible]

વામાં આવે છે, તેમ અર્થ-કામ માટે પણ સમજવાનું છે.

ઉપાદેય પુરુષાર્થ : ધર્મ:

યોગ્ય આત્માઓ અનર્થકર એવા અર્થ-કામને પણ પોતાની યોગ્યતાના બળે અર્થકર બનાવી શકે છે. એ યોગ્યતા બીજી કોઈ જ નહિ પણ એની અનર્થકરતાની પૂરેપૂરી પિછાન અને અનર્થકર ન થાય તે રીતે તેનો ઉપયોગ કરવાની આવડત. જેમ અગ્નિ ચીપિયાથી પકડીને જો ચૂલામાં મૂકવામાં આવે, તો તે રસવતીને બનાવનારો થાય છે, પરંતુ તેને જો હાથવતી પકડવામાં આવે અને ગાદી ઉપર મૂકવામાં આવે, તો અનેક ઉત્પાતોનો મચાવનાર થાય છે. તેમ પ્રાપ્ત થયેલા અર્થ અને કામ પણ આત્માના અહિતમાં ન વપરાય, કિન્તુ હિતમાં જ વપરાય, તેવી જાતિની વ્યવસ્થા યોગ્ય આત્માઓ કરી શકે છે. રસવતી તૈયાર કરવા માટે અપ્રાપ્ત અગ્નિને પ્રાપ્ત કરવા માટેની પણ જેમ આવશ્યકતા રહે છે, તેમ અમુક અમુક પ્રસંગોએ અપ્રાપ્ત એવા અર્થ-કામને પ્રાપ્ત કરવાની પણ આવશ્યકતા સ્વીકારવી યોગ્ય ગણાય. પરન્તુ અગ્નિ જેટલી જ તે સાવધાનીથી કરવામાં આવે, તો જ હિતદાયક બને, અન્યથા પરમ અહિતને કરનારાં થાય, એ લેશ પણ ભૂલવા જેવું નથી. પ્રાપ્ત અર્થ-કામનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, કયી અવસ્થામાં અપ્રાપ્ત અર્થ-કામને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો, કયી અવસ્થામાં પ્રાપ્ત અર્થ-કામને પણ દૂર કરવા પ્રયાસ કરવો, એ વગેરે સમજાવવું અને તેનો યથાયોગ્ય અમલ કરાવવો, એ જ ધર્મશાસ્ત્રકારોનું કાર્ય છે.

અર્થ-કામની વાસ્તવિક અનર્થકરતાને સમજવા પછી જ ધર્મની અર્થકરતાનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવે છે. જ્ઞાનીપુરુષો ફરમાવે છે કે-ધર્મનું પ્રથમ કાર્ય જગતને અનર્થકર એવા અર્થ-કામના અનર્થોથી બચાવવાનું છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવવી એ ધર્મનું દ્વિતીય કાર્ય છે. જે ધર્મમાં અર્થ અને કામથી થતા અનર્થોથી બચાવવાની તાકાત નથી, તે ધર્મ છેવટે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે, એ સર્વથા અસંભવિત છે. મોક્ષ એ પ્રધાન્ય છે અને તે ધર્મદ્વારા જ, [illegible] અર્થ કામ બન્નેના [illegible]

વિચાર થાય, તો પણ વસ્તુના સ્વરૂપની પિછાન થઈ શકે છે. અર્થની એ મુખ્ય અવસ્થાઓનો વિચાર કરતાં એમાંની એક પણ અવસ્થા સ્વપરોપકારક સાબીત થતી નથી, કિન્તુ સ્વ-પર-હિતોપઘાતક સાબીત થાય છે. અર્થના કારણ તરીકે સામાન્ય રીતે [1]અસિ, મસિ, કૃષિના વ્યાપારો, વિવિધ પ્રકારનાં વાણિજ્ય અને શિલ્પો, વિચિત્ર પ્રકારનાં ધાતુવાદ અને રસાયણો તથા સામ, દામ, દંડ, ભેદાદિ નીતિઓને [2]ગણાવી શકાય. એમાનો કોઈપણ પ્રકાર એવો નથી, કે જેમાં હિંસાદિ પાપોનું ઓછું-વધતું સેવન ન હોય. કોઈને કોઈ પ્રકારના પાપસેવન વિના લક્ષ્મીનું ઉપાર્જન થઈ શકતું નથી. હિંસાદિ પાપોનું આસેવન એ જીવની દુર્ગતિમાં પરમ નિમિત્ત છે. આ થઈ અર્થના કારણ(Cause)ની વિચારણા.

૧-Arts of fighting, writing and farming commerce and mechanics, minerals and chemicals, engineering and politics

૨કહ્યું છે કે–

उत्तमं प्रणिपातेन, शूरं भेदेन योजयेत् ।
नीचमल्पप्रदानेन, सदृशं च पराक्रमैः ॥ १ ॥

'ઉત્તમ'ને પ્રણિપાત એટલે 'શામ'નીતિ વડે, 'શૂર'ને 'ભેદ'નીતિ વડે, 'નીચ'ને અલ્પપ્રદાન એટલે થોડું આપવા રૂપ 'દામ'નીતિ વડે અને 'સદૃશ' એટલે સમાનને પરાક્રમ એટલે 'દંડ'નીતિ વડે જોડી શકાય છે, અર્થાત્ વશ કરી શકાય છે. આ બાબતને વધુ સ્પષ્ટ કરવા નીચે મુજબ એક શિયાળનું દૃષ્ટાન્ત રજુ કરવામાં આવે છે.

છે. પુદ્ગલની સ્થિતિ સદા એકસરખી ટકતી નથી, તેમાં પરાવર્તન થયા કરે છે. તેનું મૂલ્ય પણ જરૂરીઆત-બીન જરૂરીઆત પ્રમાણે વધતું-ઓછું થયા કરે છે. કોઈ પણ પુદ્ગલ સ્વયં શુભરૂપ કે દુઃખરૂપ નથી. શુભ પુદ્ગલ પણ પરિણામવશાત્ અશુભ બની જાય છે અને અશુભ પુદ્ગલ પણ પરિણામવશાત્ શુભ બની જાય છે. કારણના વશથી એક જ પુદ્ગલ એક વખત શુભ લાગે છે અને પ્રયોજન બદલાયતાં તે જ પુદ્ગલ ફરી અશુભ લાગે છે. પોતાના અભિપ્રાયથી અમુકને જે પુદ્ગલ આનંદ આપનારું થાય છે, તે જ પુદ્ગલ બીજાને તેના અભિપ્રાયથી દુઃખ આપનારું પણ થાય છે. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

જન્મ-મરણની પરંપરા વધે છે અને જન્મ-મરણની પરંપરા એ જ સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે.

અર્થનાં કારણ, સ્વરૂપ અને વિષય-એ ત્રણેય આ રીતે જો જીવને દુઃખજનક જ છે, તો તેનું ફળ (Fruit) પણ દુઃખકારક હોય એમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. તો પણ એ અર્થથી જ કામસામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એ કારણે કામોપભોગના અર્થી આત્માઓ આગળ-પાછળનાં એ સઘળાં કષ્ટોને અવગણીને પણ અર્થપ્રાપ્તિની પાછળ મચ્યા રહે છે અને પાપ કરવામાં પાછું વળીને જોતા નથી. છતા અર્થથી મળતાં કામભોગનાં સાધનો અને એ સાધનોથી મળતાં સુખોનો જો વિચાર કરવામાં આવે, તો એ સુખના લેશની ખાતર ભૂત અને ભાવિમાં ઉત્પન્ન થતું મહાન્ કષ્ટ વેઠવા માટે કોઈ પણ બુદ્ધિમાન તૈયાર ન જ થાય. વિષયનું સુખ કેટલું તુચ્છ છે, એ વસ્તુનો વિચાર આપણે કામપુરુષાર્થની અનર્થકરતાના વિચાર વખતે કરવાનું રાખી, આટલા તુચ્છ ફળને બાદ કરતાં જે શેષ ફળ અર્થપુરુષાર્થના સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જરા જોઈ લઈએ. અર્થપુરુષાર્થનો સાધક આત્મા જેટલા અર્થને એકઠો કરે છે, તે બધો આરંભાદિ પાપનું અધિકરણ બને છે અને પાપના અધિકરણ ઉપર મમત્વભાવ ધારણ કરનાર આત્માનો સંસારમાં પાત થાય છે. પાપના અધિકરણરૂપ એ લક્ષ્મી કવચિત્ દુશ્મનોને પણ ઉપકારક થાય છે. અને જો એમ ન થાય, તો પણ એના મમત્વવાનને સર્પ-ઉંદરાદિ નીચ ભવોની પ્રાપ્તિ તો અવશ્ય

છે, તો પછી એ સઘળા દોષોનું જ્યાં સંગમસ્થાન હોય, ત્યાં એ ચિત્તની ક્લિષ્ટતાનું વર્ણન થવું જ અશક્ય છે. એ કારણે ઇતર દર્શનકારોએ એવા આત્માઓને તામસપ્રકૃતિ-વાળા ગણાવ્યા છે અને જૈનશાસ્ત્રકારોએ પણ તેઓને અશુભ લેશ્યાઓવાળા વર્ણવ્યા છે. કામની ખાતર અર્થોપાર્જનની ઇચ્છાવાળા આત્માઓ તેટલા ક્લિષ્ટ અધ્યવસાયવાળા નથી હોતા, તો પણ તેઓનું ચિત્ત પણ હંમેશાં રાગગ્રસ્ત તથા વિષયવિક્ષિપ્ત હોય છે. તેઓ પણ દુર્ગતિના અધિકારી થાય છે. અર્થપુરુષાર્થની જેમ કામપુરુષાર્થનાં પણ કારણ, સ્વરૂપ, [illegible] અને ફળ [illegible] છે. કામનું કારણ જે અર્થ છે, તે તો સ્વરૂપથી જ અસુંદર છે. કામનું સ્વરૂપ તીવ્ર [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

જ થાય છે. તીવ્ર અગ્નિના તાપથી તપેલા લોઢાની જેમ જ્યાં [illegible] અગ્નિ વડે ઇન્દ્રિયોની [illegible] તપેલા [illegible] બનાવે [illegible] રહી હોય, ત્યાં સુખની કલ્પના કરવી તે મિથ્યા ભ્રમ છે. જ્યાં [illegible] પછી અશક્તિ અને [illegible] કષાયરૂપી અગ્નિના સ્પર્શથી ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય તપી ગયો હોય, ત્યાં શક્તિ નહિ, કિન્તુ સંતાપ જ હોય, જેમાં [illegible] [illegible] નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અગ્નિની [illegible] છે. [illegible]

સાચું સુખ :

સાચું સુખ એ નિર્મળ આત્મસ્વરૂપના લાભથી થાય છે. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય છે. ઇન્દ્રિયાદિની સહાય વિના જ આત્મા સર્વ વસ્તુનો જ્ઞાતા બને અને સ્વરૂપરમણતા રૂપી સુખનો અનુભવ કરે, એ જ સાચું સુખ છે. જે સુખનો અનુભવ કરતી વખતે દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થાય છે, શરીર અને મન સંબંધી સર્વ દુઃખોનો વિલય થાય છે તથા આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિજન્ય ત્રિવિધ તાપોનો અભાવ થાય છે, એ જ સાચા સુખની દશા છે. કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન હોવું, એ જ જીવનું સાચું સુખ છે. દુઃખગર્ભિત સુખ તે સુખ નહિ પણ દુઃખ જ છે. જે સુખ પામ્યા પછી વિશેષ સુખની તૃષ્ણા ન રહે, તે નિરૂપમ સુખ છે. બાહ્ય પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાની કે તજવાની ઇચ્છા કે તૃષ્ણાનો જ્યાં સર્વથા અભાવ છે, તે જ પરમ સુખ છે. સાધવાયોગ્ય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી અને મેળવવાયોગ્ય મેળવી લીધા પછી જીવને જે દશા પ્રાપ્ત થાય છે, એ જ સાચું સુખ છે. સર્વ તૃષ્ણાનો અંત એ જ જીવનો મોક્ષ છે. તૃષ્ણાનો અંત થયા પછી ઉત્સુકતા રહેતી નથી. સર્વ ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ થયા પછી નવું મેળવવાની ઇચ્છા કે ઉત્સુકતા ચાલી જાય છે. ઉત્સુકતા ચાલી ગયા પછી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવાની બાકી રહેતી નથી, તે જ મુક્તવ્યવસ્થાનું નિરૂપમ સુખ છે. સર્વ સુખનું મૂળ આ રીતે સ્વસ્થપણું, ઉદ્વેગ રહિતપણું અને ઔત્સુક્યરહિતપણું જ છે. સ્વસ્થપણાને

અપેક્ષા જ્યારે રહેતી નથી, ત્યારે જ તેને સાચી સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય છે. મોક્ષસુખને છોડીને બાકીનાં સર્વે સુખો આત્મા બાહ્ય વસ્તુ ઉપર આધાર રાખે છે. પાંચેય ઇન્દ્રિયોનું સુખ તેના વિષયોની પ્રાપ્તિ ઉપર અવલંબેલું છે. જો અનુકૂળ વિષય ન મળ્યો કે પ્રતિકૂળ વિષય મળ્યો, તો દુઃખ થાય છે. માનસિક સુખ જો કે ઇન્દ્રિયસુખ કરતાં અધિક છે અને થોડા અધિક કાળ સુધી ટકે છે, તો પણ આખરે તે પણ ક્ષણિક છે. તેનો આધાર પણ બાહ્ય સાધનો (પુસ્તકાદિ) અને મન, ઇન્દ્રિયો ઉપર રહેલો છે. પાચ ઇન્દ્રિયો અને મનથી જ શ્રુતજ્ઞાન થાય છે અને શ્રુતજ્ઞાનથી જીવને સુખ થાય છે. જો ઇન્દ્રિયો નિર્મળ ન હોય અને મન એકાગ્ર ન હોય, તો શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અસુલભ બને છે અને શ્રુતજ્ઞાનના અભાવમાં તેવા પ્રકારના માનસિક સુખનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. વૃદ્ધાવસ્થામાં મન અને ઇન્દ્રિયો જ્યારે નિર્બળ બને છે, ત્યારે શ્રુતજ્ઞાનજનિત માનસિક સુખનો પણ અંત આવે છે. લેખનશક્તિ કે વક્તૃત્વશક્તિથી જે સુખનો અનુભવ થાય છે, તે પણ શ્રુતજ્ઞાનની સહાયથી જ થાય છે. તેમાં પણ ઉપર લખેલી સર્વ વસ્તુઓની અપેક્ષા ઉપરાન્ત, એ લેખ અને ભાષણ સંબંધી અન્યોના અનુકૂળ અભિપ્રાય આદિની પણ અપેક્ષા રહે છે. સારો પણ લેખ તથા સુંદર પણ ભાષણ જો લોકોમાં પ્રશંસાદિને ન પામે અગર વિરુદ્ધ અભિપ્રાયને મેળવે, તો તેના લેખકાદિના માનસિક સુખમાં મોટો વિક્ષેપ ઉભો થવા સંભવ છે.

આત્મા સિવાય બીજા પદાર્થો મેળવવાથી દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, તો પણ તે નિવૃત્તિ અનિવૃત્તિ સ્વરૂપ જ છે, કારણ કે-એક દુઃખની નિવૃત્તિ થવા છતાં અન્ય અનેક દુઃખોની અનિવૃત્તિ તે જ સમયે રહેલી હોય છે. જગતના બાહ્ય પદાર્થો પ્રાપ્ત થવાથી સુખ મળે છે, તેમાં તે પદાર્થોને મેળવવામાં સહવા પડતાં દુઃખોને ન ગણીએ, તો પણ તે સુખ, દુઃખની આત્યન્તિક નિવૃત્તિ નહિ કરાવનાર હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે. એ બાહ્ય પદાર્થોથી મેળવેલું સુખ અતૃપ્તિ સ્વભાવવાળું હોય છે, તેથી તે મળ્યા પછી બીજું સુખ મેળવવા માટે મન તલસ્યા જ કરે છે અને તે મળેલું સુખ ગમે તેટલો વખત ટકે તો પણ અનન્તકાળની અપેક્ષાએ તો ક્ષણિક જ છે. તથા ભોગકાળે પણ વિયોગની ચિન્તાદિનાં દુઃખથી મિશ્રિત છે અને પરિણામે પણ કર્મનો બંધ કરાવી જન્માદિનાં અનંત દુઃખની વૃદ્ધિ કરાવનાર જ થાય છે. કહ્યું છે કે-

"જે સુખની પછી દુઃખ રહેલું છે, તે સુખ સુખ નથી પણ દુઃખરૂપ છે. જે આરોહણ ફેર અવરોહણ કરાવનાર છે, એ આરોહણ આરોહણ નથી, કિન્તુ અવરોહણ-પતન જ છે."

ત્રણ ભુવનના સર્વ પદાર્થો પ્રત્યેની અભિલાષાનો જ્યારે સર્વથા વિલય થાય છે, ત્યારે તે આત્માની સઘળી ઉત્સુકતા ટળી જાય છે અને એ ઉત્સુકતાનો અભાવ થયા પછી પ્રયોજનના અભાવે હિતકર-અહિતકર કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ રહેતી નથી. એ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો અભાવ થવાથી

જેમ આત્માને સમજાતી જાય છે, તેમ તેમ ધર્મપુરુષાર્થ પ્રત્યે તેની મતિ ઉલ્લસિત થતી જાય છે. એ કારણે શ્રી જૈન-શાસન સૌથી પ્રથમ અર્થ અને કામપુરુષાર્થની અસારતા સમજાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. જેની જરૂરીઆત જીવને સ્વભાવથી જ સમજાયેલી છે અને જેના પરિણામે જ જીવો અનેક પ્રકારની આપત્તિઓના અધિક ને અધિક ભોગ થાય છે, તેના પ્રત્યે જ જીવોનો અનુરાગ વધે એવી જાતનો ઉપદેશ આપવો, એ દયાળુ ઉપદેશકોનું કર્ત્તવ્ય નથી જ. દ્રવ્યદયા પણ ભાવદયાગર્ભિત હોય અને સમ્યગ્જ્ઞાન-માંથી જન્મેલી હોય, તો જ પ્રશંસનીય ગણાય છે. અન્યથા સંસારમોચક મિથ્યાદૃષ્ટિઓની (ભાવદયાશૂન્ય) દ્રવ્યદયા પણ પ્રશંસાને પાત્ર થવી જોઈએ. પરંતુ દુઃખી જીવોને સુખી કરવા માટે મારી નાંખવા જેવી અધમ મનો-વૃત્તિ પેદા કરાવનાર હોવાથી એવી દયાને પરમાર્થના માર્ગમાં લેશ પણ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું નથી. અર્થ-કામની નિઃસારતાનું ભાન એ જીવોના અર્થ-કામના અનુરાગરૂપી વિષનો નાશ કરનાર છે અને એ રીતે એ વિષથી રહિત થયેલા પુરુષોને અવસ્થાવિશેષે સેવવો પડતો અર્થ-કામ-પુરુષાર્થ કવચિત્ દુર્ગતિદાયી બનતો નથી. પરંતુ અર્થ-કામના અનુ-રાગરૂપી વિષથી ભરેલા આત્માઓને, એ પુરુષાર્થની સાધના કરવાનો ઉપદેશ, મોહના નશામાં ચકચૂર બનાવી આત્મ-ભાન ભૂલાવનારો જ થાય છે. અર્થ-કામ જીવને કાંઈ પણ લાભ કરતા નથી!-એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અહીં મળી રહે છે.

સ્થિરૈક સ્વભાવવાળો) નિત્ય માને છે. કૂટસ્થ નિત્યવાદીના મતે, આત્માને કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ, કાંઈ પણ ઘટી શકતું નથી. જ્ઞાન-ઇચ્છાદિનો જીવની સાથે સંબંધ, એ જીવનું કર્તૃત્વ છે, સુખ-દુઃખાદિનો સંબંધ તે જીવનું ભોક્તૃત્વ છે તથા અદૃષ્ટ (કર્મ), શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિનો સંબંધ તે જીવના જન્મ, જીવન અને મરણ આદિ છે. આત્માને એકાન્ત

એકીસાથે જન્મેલા અને કાયાદિક સરખી સ્થિતિને પામેલાની પણ પ્રજ્ઞાદિક સ્થિતિ સરખી કેમ નથી? જે વસ્તુ નજરે ન દેખાય, તે ન હોય એમ પણ નહિ. વાયુ આંખે દેખાતો નથી, છતાં શું નથી? સ્પર્શલક્ષણથી જેમ વાયુ સિદ્ધ છે, તેમ જ્ઞાનલક્ષણથી જીવ પણ સિદ્ધ છે. બાળકની પ્રથમ સ્તન-પાનપ્રવૃત્તિ તે પૂર્વભવની વાસનાને સૂચવનારી છે અને એ જ પરલોક માટે મોટું પ્રમાણ છે. મનુષ્યત્વ સમાન છતાં એક સુખી અને એક દુઃખી, એક રાજા અને એક રંક, એ પુણ્ય-પાપ વિના કેમ સંભવે? પરલોક માટે તપ-નિયમાદિ સહન કરનારા મહાપુરુષોના પ્રયત્નને નિષ્ફળ કેમ કહેવાય? પરમાર્થ માટે કષ્ટસહન એ નિષ્ફળ નથી, કિન્તુ ભોગલંપટ પુરુષો ક્ષણિક ભોગસુખને માટે જે કષ્ટ સહન કરે છે, તે નિષ્ફળ છે અને ભવિષ્યમાં કષ્ટની પરંપરાને આપનાર છે. પરલોક અને મોક્ષ માટે ઘનાં તપ-જપ એ કષ્ટરૂપ નથી, પણ આગામી અનંત કષ્ટના નિવારક છે અને તેથી કટુ ઔષધપાનના ન્યાયે જ્ઞાની અને પરમાર્થી પુરુષો તેને આચરે છે અને આચરવા માટે ઉપદેશે છે.

જ્યારે કાળાદિ તેનાં સહકારી કારણો છે. જેમ અંકુરનું પ્રધાન કારણ બીજ છે, જ્યારે પૃથ્વી, જળ, હવા, પ્રકાશાદિ તેનાં સહકારી કારણો છે;તેમ સુખ–દુઃખાનુભવ વૈચિત્ર્યનું પ્રધાન કારણ શાતા–અશાતા–વેદનીયકર્મ છે, એમ શ્રી જિનાગમ ફરમાવે છે.અમૂર્ત સુખ–દુઃખાનુભવનું પ્રધાન કારણ મૂર્તકર્મ કેવી રીતે ઘટી શકે ?–એવી શંકા અસ્થાને છે, કારણ કે–સુખ–દુઃખાનુભવ કરનાર સંસારી આત્મા કથંચિત્ મૂર્ત છે. અથવા અમૂર્ત આત્મા સાથે ક્ષીર-નીરન્યાયે મળી ગયેલું કર્મ કથંચિત્ અમૂર્ત છે. મૂર્ત મૂર્તને કે અમૂર્ત અમૂર્તને પ્રધાન કાર્ય-કારણભાવ ઘટી જવામાં કોઈ જાતિની હાનિ નથી. કર્મરૂપે પરિણામ પામેલ કાર્મણવર્ગણાના સમૂહરૂપ પુદ્ગલોને પારિણામિક ભાવની સાથે ઔદયિકભાવ પણ શ્રી પ્રશમરતિકાર અને શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રકારે માનેલો છે, તેથી કર્મપુદ્ગલ પણ કથંચિત્ અમૂર્ત સિદ્ધ થાય છે. *

સુખાભિલાષી જીવ દુઃખફળવાળું કર્મ કેમ કરે ? એવી શંકા પણ નહિ કરવી. રોગી જેમ જાણવા છતાં પણ અપથ્યક્રિયા કરે છે, તેમ મિથ્યાત્વાદિથી અભિભૂત જીવ

* भावे धर्माधर्माम्बरकालाः पारिणामिके ज्ञेयाः ।
उदयपरिणामि रूपं तु सर्वभावानुगा जीवाः ॥१॥

અર્થ–ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ–એ ચાર દ્રવ્યો પારિણામિક ભાવે હોય છે, રૂપ એટલે પુદ્ગલ-દ્રવ્ય ઔદયિક અને પારિણામિકભાવે હોય છે અને જીવો સર્વ ભાવોવાળા હોય છે.

સ્વભાવ ઘડાવવામાં જીવનો અધ્યવસાય નિમિત્ત-કારણ થાય છે અને એ જ જીવનું કર્તૃત્વ છે. એ પ્રતિનિયત સ્વભાવનું પરિણામીકારણ કર્મ છે. કોઈ પણ કાર્ય પરિણામી અને ઇતર કારણ વિના હોતું નથી. કર્મનો (અમુક પ્રકારના ફળનો અનુબંધ કરાવનાર) પ્રતિનિયત સ્વભાવ થવામાં કર્મ ઉપાદાનકારણ છે અને જીવવીર્ય, જીવપરિ-ણામ અથવા જીવનો અધ્યવસાય નિમિત્તકારણ છે. યુક્તિથી અને શ્રી જિનેશ્વરદેવોના આગમથી પણ એ વાત સિદ્ધ થાય છે. શ્રી જિનેશ્વરદેવોનું આગમ ફરમાવે છે કે–

जाव णं एस जीवे एयइ, वेयइ, परिप्फुरइ, ताव णं एव सत्तविहबंधए वा ।

અર્થ–જ્યાં સુધી આ જીવ હાલે છે, ચાલે છે અને કંપાયમાન થાય છે, ત્યાં સુધી તે સાત અથવા આઠ પ્રકારનાં કર્મને બાંધે છે.

આત્માનું ભોક્તૃત્વ :

જીવને સ્વકર્મનો કર્તા માન્યા બાદ જો કર્મનો ભોક્તા ન માનવામાં આવે, તો કૃતવિકૃત્ય નામનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે તથા સ્વસંવેદન સિદ્ધ શાતા–અશાતાના અનુભવનો પણ જીવને આકાશની જેમ અપલાપ થાય છે. શાતા–અશાતા વેદનીયાદિ કર્મવિપાકના અનુભવરૂપ જીવની વિચિત્ર પરિ-ણતિ, એ જ જીવની ભોગક્રિયા છે.

જો ફળને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તો ઈશ્વર કેવા ફળને ઉદ્દેશીને કરે છે? યતિ, વણિક કે કામી જેમ ધર્મ, અર્થ અને કામને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ ઈશ્વર એ ત્રણમાંથી કોને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્તિ કરે છે? ઈશ્વર કૃત્યકૃત્ય હોવાથી એ ત્રણમાંથી એક પણ ઉદ્દેશ તેને ઘટતો નથી. તેથી ઈશ્વરવાદીઓ ઈશ્વરનો એવો સ્વભાવ જ માને છે કે- તે ફળનિરપેક્ષપણે જ પોતાના સ્વભાવથી કર્મનું ફળ આપવા માટે પ્રેરણા કરે છે. એ રીતે ઈશ્વર ઉપર નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિ કરવાનો કે અકૃતકૃત્યપણાનો આવતો દોષ ટાળવા જતાં, ઈશ્વરનો તેવો સ્વભાવ માનવામાં પ્રમાણશૂન્યતાનો દોષ આવીને ઉભો રહે છે.

અચેતન કર્મ, કર્મનું નિયત ફળ પ્રદાન કરી શકે નહિ અને કર્મનો કર્તા આત્મા પણ કર્મપરતંત્ર હોવાથી પ્રેરણાસામર્થ્ય ધરાવી શકે નહિ, એમ ઈશ્વરવાદીઓ કહે છે તેમાં વ્યભિચારદોષ છે.

કર્તા આત્મા, કર્મપરતંત્ર હોવા છતાં કર્મ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. તે જ પ્રમાણે તે આત્મા કર્મફલદાન પ્રેરણામાં પણ સામર્થ્ય ધરાવે, એમ માનવામાં શી હાનિ છે?

તેની સામે ઈશ્વરવાદીઓ કહે છે કે-કર્મપરતંત્ર આત્મા કર્મનો કર્તા પણ નથી. કર્મનો કર્તા પણ ઈશ્વર છે. તો તેમને એ પ્રશ્ન છે કે-જ્ઞાની, દયાળુ અને વીતરાગ એવો ઈશ્વર

થાય છે, એમ તેઓ સમ્યગ્જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાના બળથી માને છે.

લોક અને આગમપ્રમાણ પણ જીવનું કર્મ-ફળ-ભોક્તૃત્વ સિદ્ધ કરે છે. લોકમાં સુખી માણસને જોઈને કહેવાય છે કે–

पुण्यवानेष यदित्थं सुखमनुभवति ।

આ આદમી પુન્યવાન છે, કે જે આવા પ્રકારનાં સુખને અનુભવે છે. આપ્તપ્રણીત શ્રી જિનાગમ પણ કહે છે કે–

सव्वं च पएसतया भुंजइ, कम्मणुभावओ इयरं (भज्जं)।

જીવ સર્વ કર્મને પ્રદેશતયા ભોગવે છે, અનુભાવ વડે ભોગવે પણ છે અને નથી પણ ભોગવતો તાત્પર્ય કે–જીવને બાંધેલ સઘળું કર્મ પ્રદેશોદયથી ભોગવવું જ પડે છે, વિપાકોદયથી ભોગવવું પડે જ એવો નિયમ નથી.

લૌકિક શાસ્ત્રો પણ કહે છે કે–

नाऽभुक्तं क्षीयते कर्म, कल्पकोटिशतैरपि ।

અબજો કલ્પો વડે પણ નહિ ભોગવેલું કર્મ ક્ષય પામતું નથી.

બંધાયેલ કર્મ વિપાકોદય અથવા પ્રદેશોદય વડે જીવને અવશ્ય ભોગવવું જ પડે છે. તે કે એ બે પ્રકારના ઉદયને.

અમૂર્ત નથી પણ કથંચિત્ (અનાદિ કર્મસંતતિની અપેક્ષાએ) મૂર્ત પણ કહી શકાય છે.

મૂર્તકર્મ અમૂર્ત આત્માને અનુગ્રહ ઉપઘાત કેવી રીતે કરે ? તેના ઉત્તરમાં જાણવું કે–મદિરાપાન, હૃતપુર (ધતુરા)નું સેવન કે વિષ–પિપિલીકાદિનું ભક્ષણ જેમ વિજ્ઞાનનો ઉપઘાત કરે છે તથા બ્રાહ્મી આદિ ચૂર્ણો અને સર્પિષ (ઘી) આદિ પદાર્થોનું સેવન વિજ્ઞાનને અનુગ્રહ કરે છે, તેમ અશાતાવેદનીયાદિ કર્મો જીવને ઉપઘાત કરે છે અને શાતાવેદનીયાદિ કર્મો જીવને અનુગ્રહ કરે છે.

જીવ અને કર્મનો સંબંધ :

જીવ અને કર્મ પરસ્પર કેની રીતે મળી ગયેલાં છે, એ સમજવા માટે ક્ષીર-નીર અને લોહાગ્નિ દષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ છે. શરીર તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. શરીરને અનુગ્રહ થવાથી જીવને અનુગ્રહ થાય છે, શરીરને ઉપઘાત થવાથી જીવને ઉપઘાત થાય છે અને એ જ રીતે જીવના સુખે શરીરને સુખ અને જીવના દુઃખે શરીરને દુઃખ પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. શરીર અને જીવના લક્ષણ અને સ્વરૂપાદિ ભિન્ન હોવા છતાં જેમ પરસ્પર અભિન્નતા અનુભવાય છે, તેમ જીવ અને કર્મનાં પણ લક્ષણ અને સ્વરૂપાદિ ભિન્ન હોવા છતાં સંસારી અવસ્થામાં બન્ને પરસ્પર મળી ગયેલાં છે. જીવની સાથે લાગેલાં કર્મ-સ્કંધોને શ્રી જૈનશાસ્ત્રોમાં કાર્મણશરીર તરીકે સંબોધ-

પરવશતાથી મહત્ દુઃખ થતું અનુભવાય છે. અનિષ્ટ આહા-રનું ભોજન પણ તત્ત્વજ્ઞ મુનિને સુખ આપી શકે છે, જ્યારે ઈષ્ટ આહારનું ભોજન પણ અતત્ત્વજ્ઞ કામીને દુઃખ આપે છે. આ નિયમ આધ્યાત્મિક સુખ–દુઃખ માટે છે. આધિભૌતિક કે આધિદૈવિક સુખ-દુઃખ માટે આ નિયમ બાંધી શકાતો નથી. શરીરને થતો અનુગ્રહ આત્માને સુખ ઉપજાવે છે, જ્યારે શરીરને થતો ઉપઘાત આત્માને દુઃખ ઉપજાવે છે. ઈષ્ટ આહાર માનસિક સુખની વૃદ્ધિ કરે છે, જ્યારે અનિષ્ટ આહાર માનસિક દુઃખની વૃદ્ધિ કરે છે. આ વાત શરીર અને આત્માના કથંચિત્ અભેદને સિદ્ધ કરે છે. આ રીતે શરીર અને આત્માનો ભેદાભેદ વ્યવહારિક દૃષ્ટાન્તોથી પણ સિદ્ધ છે.

શ્રી જૈનશાસને દર્શાવેલ સાધના:

આથી સ્પષ્ટ થશે કે–આત્મા સ્વરૂપે નિર્મળ છે, પ્રકાશ સ્વભાવવાળો છે, અનન્તજ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્યવાળો છે, કિન્તુ તેનું સ્વરૂપ કર્મથી આવરિત થયેલું છે. એ આવરણ ખસે એટલે એ આત્મા મૂળસ્વરૂપમાં પ્રકાશી શકે છે. આત્માને કર્મથી મુક્ત બનાવવો, એ જ શ્રી જૈન-શાસને દર્શાવેલ સાધનાનું લક્ષ્ય છે. એ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ આત્મગુણોની આરાધના છે. આત્માનો મુખ્ય ગુણ જ્ઞાન છે. તેની આરાધના જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનનાં સાધ-નોનું બહુમાન, ભક્તિ, સેવા, ઉપાસનાદિ કરવા વડે થાય છે. અશુભ પરિણામથી ઉપાર્જન કરેલ જ્ઞાનાવરણીયાદિ ક્લિષ્ટ કર્મોનો એથી વિનાશ થાય છે. રાગ–દ્વેષનો પરિણામ

સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શનથી શુભ પરિણામવાળો બનેલો જીવ, થોડા જ કાળમાં ભવસમુદ્રને લંઘી જવા માટે જહાજતુલ્ય સમ્યક્ચારિત્રરૂપી નાવને પ્રાપ્ત કરે છે અને એથી ભવસમુદ્રને લંઘી જાય છે.

ચારિત્ર એ પણ આત્માનો એક શુભ પરિણામ છે અને તે અહિંસાદિ ક્રિયાઓનાં આચરણથી વ્યક્ત થાય છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ આદિ મૂલ તથા પિંડવિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણોના પાલન દ્વારા, તે આત્મા પૂર્વ કરતાં પણ અધિક કર્મસ્થિતિઓને ખપાવી અનન્તજ્ઞાનાદિ ગુણોને હસ્તગત કરે છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રસ્વરૂપ રત્નત્રયીના સતત સત્કારપૂર્વકના આસેવનથી આત્મા મોક્ષ મેળવે છે. અન્ત વિનાનું, અપાર અને કોઈથી પણ ઝૂંટવી લઈ શકાય નહિ એવું શાશ્વત સુખ મોક્ષમાં છે. એ સુખની આગળ સંસારનાં ત્રણેય લોકનાં અને ત્રણેય કાળનાં સુખ તુચ્છ છે. *

* જીવને મોક્ષ છે અને મોક્ષમા સુખ અનંત છે. એ સંબંધમાં ઘણો વાદવિવાદ તથા મતમતાન્તર લોકમાં પ્રચલિત છે. જેમ કે–

મોક્ષમાં સુખ છે, એમ કહેવું એ સાચું નથી. જ્યાં શરીર નહિ, ઇન્દ્રિયો નહિ અને વિષયો નહિ, ત્યાં સુખ કેવી રીતે હોય? જો મોક્ષમાં દુઃખ નથી એમ કહેતા હો, તો દુઃખનો અભાવ તો મૂર્છામાં અને પાષાણસ્તંભમાં પણ હોય છે, તો તેવી મૂર્છાવાળી કે પાષાણ

છે તે પ્રથમ જોઈ જવું જોઈએ, કારણ કે-સ્વરૂપનો યથાર્થ નિશ્ચય થયા પહેલાં તેના માટેની પ્રવૃત્તિ સુદૃઢ અને સક્ષમ બની શકતી નથી.

મોક્ષ સંબંધી ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ :

ચાર્વાકદર્શન તો મોક્ષ જેવા પદાર્થની હયાતિ જ સ્વીકારતો નથી. પરન્તુ તે સિવાયનાં બધાં આસ્તિક દર્શનો એકીઅવાજે અને અન્તિમ ધ્યેય તરીકે મોક્ષને જ માને છે. મોક્ષ એ દરેક આસ્તિકદર્શનોનું લક્ષ્યસ્થાન છે અને એને જ સર્વસ્વના ભોગે પ્રાપ્તવ્ય તરીકે આદરપૂર્વક સ્વીકારે છે તે તે દર્શનકારો આત્માના મોક્ષનું જે સ્વરૂપ વર્ણવે છે તે અને તેમાં કેવા ગુણ-દોષ રહ્યા છે તે, નીચેના વર્ણનથી સમજાશે.

શ્રી જૈનદર્શન કહે છે કે-મુક્તિ નથી, એમ કહેનાર ભવાભિનંદી છે અથવા અભવ્ય છે અથવા જડબુદ્ધિ છે. જેઓને મુક્તિસુખની કામના નથી અને જેઓ કેવળ ભવસુખની જ સ્પૃહાવાળા છે, તેઓને શાસ્ત્રકારોએ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અને બહુલસંસારી કહ્યા છે.

શરીર, ઈન્દ્રિય અને વિષયથી થનાર સુખ, એ સુખ નથી પણ દુઃખના મૂળ છે-વ્યાધિનો પ્રતિકૂળ પ્રતિકાર છે. સાચું સુખ તે છે, કે જેમાં ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિ નથી. એવું ઉદાર-ઉપશમજનિત સુખ મહાત્માઓને અનુભવસિદ્ધ છે. ઈંદ્રિયસુખ એ પરાધીન છે, જ્યારે ઉપશમસુખ એ સ્વાધીન છે. ચંદ્રની ચંદ્રિકાની જેમ મુક્તિનું

પ્રવૃત્તિ અટકે છે, પ્રવૃત્તિ અટકવાથી ધર્માધર્મ (અદષ્ટ અથવા કર્મ) અટકે છે અને ધર્માધર્મ અટકવાથી જન્માદિ નાશ પામે છે. જૈનો કહે છે કે-ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થનારાં બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ કે ઇચ્છાદિનો મોક્ષમાં નાશ ઇષ્ટ છે. પરન્તુ આત્માના સ્વાભાવિક જ્ઞાનાદિ અતીન્દ્રિય ગુણો જો નાશ પામતા હોય, તો એવી મુક્તિનો અર્થ જ શું છે, કે જ્યાં વર્તમાનમાં જેટલું જ્ઞાન અને સુખ છે, તેટલું પણ ન રહે? સર્વથા જ્ઞાન અને સુખરહિત અવસ્થા અનંતકાળ

થશે, તે નિગોદનો એક અંશ છે. સમુદ્રનું એક બિંદુ જવાથી સમુદ્રને શી હાનિ છે?

શરીરપ્રમાણ આત્મામાં જ બંધ-મોક્ષ ઘટે છે. વ્યાપક જીવને જેમ મોક્ષ નથી, તેમ ભવ પણ કેવી રીતે ઘટે? શરીરપ્રમાણ જીવ ચૌદમા ગુણસ્થાનકે યોગનિરોધ કરી ત્રીજો ભાગ હીન શરીરની અવગાહના કરી, સિદ્ધશિલા ઉપર જઈને વસે છે અને તેથી આગળ ધર્માસ્તિકાય નહિ હોવાથી જતો નથી. જ્યાં એક સિદ્ધ ત્યાં અનંતા સિદ્ધ દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી જાય છે. રૂપીને રૂપી પદાર્થમાં ભળતા હજુ સંકડાશ હોય, પણ અરૂપીને કેવી રીતે હોય? જેમ કાળ અનાદિ છે, તેમ સિદ્ધિ પણ અનાદિ છે. બીજાંકુરવત્ અનાદિ ભાવોમાં પૂર્વાપરનો વિવાદ હોઈ શકે નહિ. જેને મોક્ષતત્ત્વની સદ્દહણા થાય, તેનું જ મન ધર્મમાં સ્થિર રહે. મુક્તિની ઇચ્છાને જ મોટો યોગ માનેલો છે અને મુક્તિની ઇચ્છાવાળાને જ અમૃતક્રિયાનો સંયોગ માનેલો છે.

પણ લોકો ચાહે છે, તેથી આત્માનો સહજ સ્વભાવ સુખમય છે એમ સાબીત થાય છે. એ સહજ સ્વભાવમાંથી ઉદ્ભવતું આત્મિક સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય યજ્ઞ-યાગાદિ અનુષ્ઠાનો નથી, કિન્તુ વિષયસુખથી આત્માને વિમુખ બનાવી, સમ્યગ્દર્શનાદિ આત્મગુણોની પ્રાપ્તિના ઉદ્યમમાં જોડનાર, નિરવદ્ય એવી આવશ્યકાદિ ક્રિયાઓ અને જ્ઞાનાદિ આચારોનું પાલન છે. *

સાંખ્યમતવાળા કહે છે કે—આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, કિન્તુ એક સળીને પણ વાંકી વાળવા તે અશક્ત છે, માટે અકર્તા છે. તે સાક્ષાત્ ભોગવનાર પણ નથી. એ આત્મા જડ અને ક્રિયા કરનારી પ્રકૃતિનો સમાશ્રિત છે અને તેથી જ તેના ઉપર અજ્ઞાનનું અંધારું પથરાઈ રહેલું છે અને એમ છે માટે જ, જે સુખ વગેરે ફળ પ્રકૃતિમાં રહેનારું છે, તેનું પ્રતિબિંબ પોતામાં પડે છે તેને પોતે પોતાનું માની લે છે. એવા મોહને લીધે પ્રકૃતિને સુખસ્વભાવવાળી માનતો આત્મા સંસારમાં ભટકે છે. એને જ્યારે

* આવશ્યક છ છે. સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન.

આચારો પાંચ છે. જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર.

એના વિસ્તાર માટે જુઓ 'સવિવરણ થી પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્ર.'

સ્નેહને લઈને ભોગોમાં આસક્તિ થાય છે અને તેથી સંસાર વધે છે. ' આત્મા છે '–એમ જાણવાથી જ ' હું અને બીજો ' –એવી સ્વ–પરની ભાવના થાય છે અને તે સ્વ–પરની ભાવના જ રાગ–દ્વેષનું મૂળ છે. રાગ–દ્વેષ બધા દોષોનું મૂળ છે, માટે મુમુક્ષુએ શરીર, સ્વજન, સ્ત્રી, પુત્રાદિ સર્વને અનાત્મક, અનિત્ય, અસ્થિર, અશુદ્ધ અને દુઃખરૂપ માનવાં જોઈએ. એથી સ્નેહ થતો અટકી જાય છે. એ ભાવનાના વિશેષ અભ્યાસથી વૈરાગ્ય થાય છે. વૈરાગ્યથી નવો આશ્રવ અટકી જાય છે અને પરિણામે મુક્તિ મળે છે.

જૈનદર્શન કહે છે કે–આત્મા ઉપરના સ્નેહથી થનારી બધી જ પ્રવૃત્તિ આત્માને કલેશ કરનારી થાય છે, એમ કહેવું ખોટું છે. આત્માના સ્નેહથી દુઃખમિશ્રિત વિષયસુખોમાં પ્રવૃત્તિ થાય, તે રોગીને કુપથ્યની જેમ અવશ્ય કષ્ટ કરનારી છે. પરન્તુ એ જ આત્મસ્નેહથી ડાહ્યા રોગીને પથ્યસેવનની જેમ અતાત્ત્વિક સુખનાં સાધન સ્ત્રી વગેરેને છોડીને પરમાર્થસુખના ઉપાયભૂત એવા સમ્યગ્દર્શનાદિ સાધનોની સાધનામાં પ્રવૃત્તિ થાય, તે આત્માને એકાન્તે ફાયદો જ કરે. પરન્તુ તમારી જેમ નિત્ય આત્મા માટે અનિત્યપણાની ભાવના કરવી, એ મૃષાભાવના છે. એવી મિથ્યાભાવના ભાવવાથી તો આત્મા મૃષાવાદી અને માયાચારી બને છે. વળી એ ભાવના ભાવનાર તો કોઈ એક સ્થિર આત્મા જોઈએ જ. અસ્થિર આત્મા અનિત્યપણાની સતત ભાવના શી રીતે ભાવી શકે ? પૂર્વે બધાયેલો જ પછી છૂટો થઈ શકે. એ કારણે પણ મોક્ષને ભોગવનાર કોઈ

નાશ પામે છે-અજ્ઞાન વધે છે.[૩]અભિષ્વંગ, અપ્રીતિ અને અજ્ઞાન-એ ત્રણ ચિત્તના અતિ સંક્લિષ્ટ અધ્યવસાયો છે, સંક્લિષ્ટ કર્મના કારણભૂત છે અને પરંપરાએ સંક્લેશને વધારનારા છે. રાગાદિ સંક્લિષ્ટ અધ્યવસાયોથી અભિભૂત થયેલા આત્માઓને આ સંસારમાં એક ક્ષણવાર પણ સુખ હોતું નથી. એ દુષ્ટ અધ્યવસાયોને પરાધીન એવા આત્માઓ, આ સંસારસાગરમાં નવાં નવાં ક્લિષ્ટ કર્મોનું ઉપાર્જન કરીને, જન્મ-મરણના અપાર દુઃખોને અનુભવે છે. રાગાદિના અભાવે જીવને જે સંક્લેશરહિત સુખ થાય છે, તે જ સાચું સુખ છે. એ સુખને રાગાદિથી રહિત આત્માઓ જ જાણી શકે છે. સન્નિપાતથી ગ્રસ્ત આત્મા સન્નિપાતના અભાવમાં થનારા સુખને જેમ જાણી શકતો નથી, તેમ રાગ-દ્વેષ અને મોહ-એ ત્રણ દોષોથી પરતંત્ર એવો આત્મા પણ, એ ત્રણ દોષોથી રહિત અવસ્થામાં થનારા સુખને જાણી શકતો નથી.

૨. સિદ્ધના જીવોને જન્માદિનો અભાવ છે, તેથી તેઓનું સુખ અવ્યાબાધ છે. બીજ બળી ગયા પછી જેમ અંકુરો પ્રગટ થતો નથી, તેમ સિદ્ધના જીવોને કર્મરૂપી બીજ બળી જવાથી જન્મરૂપી અંકુરો પ્રગટ થતો નથી. જ્યાં જન્મ નથી, ત્યાં જરા નથી, જ્યાં જરા નથી, ત્યાં મરણ નથી, અને જ્યાં મરણ નથી, ત્યાં ભય નથી.

૧-" अविषयेऽभिष्वङ्गकरणाद्रागः।"

૨-" तत्रैव अभिज्वालाद्यरूपमात्सर्योत्पादनाद् द्वेषः"

૩-" हेयेतरभावाधिगमप्रतिबन्धविधानान्मोहः॥"

अर्थस्तु मोक्ष एवैको धर्मस्तस्य च कारणम् ।
संयमादिर्दशविधः संसाराम्बोधितारणम् ॥ २ ॥

ચાર પુરુષાર્થોમાં ખરી રીતે પરમાર્થરૂપ તે એક મોક્ષપુરુષાર્થ છે અને તેનું કારણ ધર્મ છે. ને ધર્મ સંયમ વગેરે દશ પ્રકારનો છે અને સંસારસાગરથી તારનારો છે.

अनन्तदुःखः संसारो मोक्षोऽनन्त सुखः पुनः ।
तयोस्त्यागपरिप्राप्ति हेतु धर्मं विना न हि ॥ ३ ॥

અનંત દુઃખરૂપ સંસાર છે અને અનંત સુખરૂપ મોક્ષ છે, તેથી સંસારના ત્યાગનો અને મોક્ષની પ્રાપ્તિનો હેતુ ધર્મ વિના બીજો કોઈ નથી.

मार्गश्रितो यथा दुरंक्रमान् पंगुरपि व्रजेत् ।
धर्मस्थो घनकर्मापि तथा मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥

પાંગળો માણસ પણ વાહનના આશ્રયથી જેમ દૂર જઈ શકે છે, તેમ જીવ ઘણા કર્મથી ભરેલો હોય છતાં પણ ધર્મનો આશ્રય કરવાથી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

–ત્રિશષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર–પર્વ ૧૦–સર્ગ ૧૩
શ્રી મહાવીર ભગવાનની અંતિમ દેશનામાંથી.

अर्थस्तुमोक्ष एवैको धर्मस्तस्य च कारणम् ।
संयमादिर्दशविधः संसारांभोधितारणम् ॥ २ ॥

ચાર પુરુષાર્થોમાં ખરી રીતે પરમાર્થરૂપ તો એક મોક્ષપુરુષાર્થ છે અને તેનું કારણ ધર્મ છે. તે ધર્મ સંયમ વગેરે દશ પ્રકારનો છે અને સંસારસાગરથી તારનારો છે.

अनन्तदुःखः संसारो मोक्षोऽनन्त सुखः पुनः ।
तयोस्त्यागपरिप्राप्ति हेतु धर्मं विना न हि ॥ ३ ॥

અનંત દુઃખરૂપ સંસાર છે અને અનંત સુખરૂપ મોક્ષ છે, તેથી સંસારના ત્યાગનો અને મોક્ષની પ્રાપ્તિનો હેતુ ધર્મ વિના બીજો કોઈ નથી.

मार्गश्रितो यथा दुरंक्रमात् पंगुरपि व्रजेत् ।
धर्मस्थो घनकर्मापि तथा मोक्षमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥

પાંગળો માણસ પણ વાહનના આશ્રયથી જેમ દૂર જઈ શકે છે, તેમ જીવ ઘણા કર્મથી ભરેલો હોય છતાં પણ ધર્મનો આશ્રય કરવાથી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

–ત્રિશષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર–પર્વ ૧૦–સર્ગ ૧૩
શ્રી મહાવીર ભગવાનની અંતિમ દેશનામાંથી.

સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શનથી શુભ પરિણામવાળો બનેલો જીવ, થોડા જ કાળમાં ભવસમુદ્રને લંઘી જવા માટે જહાજતુલ્ય સમ્યક્ચારિત્રરૂપી નાવને પ્રાપ્ત કરે છે અને એથી ભવસમુદ્રને લંઘી જાય છે.

ચારિત્ર એ પણ આત્માનો એક શુભ પરિણામ છે અને તે અહિંસાદિ ક્રિયાઓનાં આચરણથી વ્યક્ત થાય છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ આદિ મૂલ તથા પિંડવિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણોના પાલન દ્વારા, તે આત્મા પૂર્વ કરતાં પણ અધિક કર્મસ્થિતિઓને ખપાવી અનન્તજ્ઞાનાદિ ગુણોને હસ્તગત કરે છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રસ્વરૂપ રત્નત્રયીના સતત સત્કારપૂર્વકના આસેવનથી આત્મા મોક્ષ મેળવે છે. અન્ત વિનાનું, અપાર અને કોઈથી પણ ઝૂંટવી લઈ શકાય નહિ એવું શાશ્વત સુખ મોક્ષમાં છે. એ સુખની આગળ સંસારનાં ત્રણેય લોકનાં અને ત્રણેય કાળનાં સુખ તુચ્છ છે. *

* જીવને મોક્ષ છે અને મોક્ષમાં સુખ અનંત છે. એ સંબંધમાં ઘણો વાદવિવાદ તથા મતમતાન્તર લોકમાં પ્રચલિત છે. જેમ કે–

મોક્ષમાં સુખ છે, એમ કહેવું એ સાચું નથી. જ્યાં શરીર નહિ, ઇન્દ્રિયો નહિ અને વિષયો નહિ, ત્યાં સુખ કેવી રીતે હોય? જો મોક્ષમાં દુઃખ નથી એમ કહેતા હો, તો દુઃખનો અભાવ તો મૂર્છામાં અને પાષાણ-સ્તંભમાં પણ હોય છે, તો તેવી મૂર્છાવાળી કે પાષાણ